

Historická
demografie

Historická demografie

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV AV ČR, v.v.i.
PRAHA 1999

23

demografie

Úvodem

Dvacátý třetí svazek sborníku historická demografie, který vychází péčí *Komise pro historickou a sociální demografii* při Sociologickém ústavu AV ČR se člení na tři části. V první je kromě úvodního zamyšlení Pavly Horské o současnosti a budoucnosti historické demografie publikováno pět studií, které zabírají poměrně rozsáhlý časový horizont – od konce 16. po konec 20. století. S výjimkou studie Antoinette Fauve-Chamoux o situaci vdov ve Francii v 18. století jde o práce zabývající se vybranými aspekty populačního vývoje českých zemí: strukturou domácností v jižních Čechách na konci 16. a v polovině 17. století, strukturou čeledi, jak ji lze studovat ze soupisu podle víry v roce 1651 a vývojem sňatečnosti ve farnosti Střelské Hoštice ve 20. století. Do této části byl zařazen také příspěvek k možnostem využití dat o pohybu obyvatelstva připojovaných ke zповědním seznamům. Oddíl Kronika je věnován vzpomínce na Jaroslava Honce, předního českého genealoga, a Petra Jančárka, specialistu na dějiny obyvatelstva severních Čech a dlouholetého spolupracovníka Komise pro historickou demografii. Jako obvykle je sborník ukončen zprávami o české i zahraniční literatuře.

Veškeré připomínky, náměty a příspěvky pro další čísla sborníku zasílejte na adresu: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

Introduction

The 23rd volume of *Historic Demography* is published with the help of *The Commission for Historical and Social Demography* at the Institute of Sociology, Czech Academy of Science. The volume consists of three parts. The first is Pavla Horská's introductory reflection about the present and future of historic demography and five studies which cover a relatively large time period - from the end of the 16th century till the end of the 20th century. Except for the paper by Antoinette Fauve-Chamoux about the position of widows in France in 18th century, the studies are concerned with chosen aspects of population development in the Czech Lands: the structure of households in Southern Bohemia at the end of 16th and the first half of 17th century, the structure of domestic staff according to the register of religious affiliation from 1651 and a development of nuptiality in the parish Střelské Hoštice in the 20th century. This part of the volume also includes a methodical text on the use of information which speaks about vital statistics and is enclosed with the confessional registers. The section „Chronicle” is devoted to the memory of Jaroslav Honc, an important Czech genealogist, and Petr Jančárek, an expert in the history of population in Northern Bohemia, who worked with The Committee for Historical Demography for a long time. As usual the publication is finished with information about Czech and foreign literature.

All comments, suggestions and contributions for the next volumes should be sent to the following address: *Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1.*

ČESKÁ A FRANCOUZSKÁ HISTORICKÁ DEMOGRAFIE ROKU 1999: PO TŘICETI LETECH KONTAKTŮ - JAK DÁLE?

Pavla Horská

V roce 1999 došlo jak ve francouzské, tak v české historické demografii k akcím, jejichž téměř symbolický význam pochopí patrně jen omezený okruh specialistů oboru. V dubnu 1999 vydal pařížský INED v řadě svých výzkumných zpráv dva sešity určené uzavřít retrospektivní anketu Louis Henryho, započatou na konci padesátých let s dvojitým záměrem: 1) na základě reprezentativního vzorku získaného excerpcí civilních nebo církevních záznamů provést rekonstrukci obyvatelstva Francie od doby krále Ludvíka XIV. a určit úroveň jeho úmrtnosti podle pohlaví a věku; 2) provést studii manželské plodnosti a sňatečnosti na základě vzorku rekonstruovaných rodin. Ze zamýšleného plánu byla splněna velmi podstatná část. Anketa dnes pokrývá v zásadě období 1670-1829. Pro města však byla provedena jen excerptce za úsek 1740-1829, takže závěry týkající se celého období 1670-1829 platí jen pro venkovské obce.¹ Vzhledem k pochybnostem Louis Henryho o stejné kvalitě dat

¹ I. SÉGUY, H. COLENCON, C. MÉRIC, **Enquete Louis Henry. Notice descriptive de la partie nominative**. Dossiers et recherches 76, avril 1999, Paris, Institut National d'Études Démographiques; Isabelle SÉGUY, Fabienne LE SAGER, **Enquete Louis Henry. Notice**

pro města a venkovské obce ve starším období, je anketa v zásadě považována za dokončenou, aspoň pro tuto etapu výzkumů a veškerá dokumentace k ní shromážděná v INEDu se předává francouzskému státnímu archivu, aby byla uchována pro případné příští badatele, kteří by se k ní chtěli vrátit. Dva poslední vydané sešity o anketě jim to mají usnadnit vysvětlujícím popisem užitých metod, technik a kódů, vypracovaných s proslulou pečlivostí Louis Henrym, jedním ze zakladatelů jak moderní historické demografie, tak francouzského centra pro demografická studia - INEDu. Co by asi řekl Louis Henry, který zemřel v roce 1991, tomu, že v témže roce, kdy ustupuje ze scény jeho mezi demografy bezmála v celém světě proslulá anketa, vychází i v Praze sborník uzavírající - aspoň pro nejbližší dobu - výzkum obyvatelstva českých zemí v předstatistickém období. Louis Henry se totiž nesporně zasloužil o metodickou základnu českého výzkumu, jak svým přímým vlivem, tak i prostřednictvím jím inspirované metody anglických historiků E.A.Wrigleye a R.S.Schofielda.²

Zatím co anglická metoda výzkumu historických populací vznikala za ideové i materiální podpory jednoho z nejvýznamnějších historicko-demografických pracovišť v Anglii, česká historická demografie mohla těžit pouze z kontaktů, o něž sám Louis Henry projevil kdysi zájem, když se snažil rozšířit svůj výzkum přirozené měny francouzského obyvatelstva v předstatistickém období o evropské srovnání, zejména o srovnání se střední a východní Evropou. Podařilo se to až v polovině šedesátých let, kdy jak v Maďarsku, tak v Polsku i v Československu už existoval zájem o dějiny obyvatelstva mezi demografy i mezi historiky hospodářských a sociálních dějin. Československá demografická společnost ČSAV projevila dokonce jako první iniciativu k lokální spolupráci, když na mezinárodní konferenci demografů z tehdejších socialistických států střední a východní Evropy, pořádanou v Liblicích v květnu 1965, pozvala i historické demografy jako byli Maďaři György Acsádi a Joseph Kovacsics či Polák Adam Szczypiorski. Eduard Maur přednesl na této konferenci referát o pramenech ke studiu populace českých zemí v předstatistickém období. Pramenné základně pro výzkum dějin českého obyvatelstva věnovaly své referáty také Alena Petráňová-Šubrtová a Pavla Horská na mezinárodním kongrese ekonomických dějin pořádaném v témže roce v Mnichově. Teprve však na konferenci v Budapešti na podzim 1965, věnované speciálně otázkám historické

descriptive des données informatiques. Dossiers et recherches 77, avril 1999, Paris, Institut National d'Études Démographiques.

² Bližší viz sborník vydaný na základě grantu GA ČR č.404/96/O290 z let 1996-1998: L. DO-KOUPIL, L. FIALOVÁ, E. MAUR, L. NESLÁDKOVÁ, **Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18.století**, Praha, Sociologický ústav AV ČR 1999.

demografie ve střední Evropě, za předsednictví Josepha Kovacsicse, profesora statistiky na Eötvös Lorándově univerzitě, se Louis Henry dozvěděl z referátu Pavly Horské o existenci historicko-demografického výzkumu v Československu, representovaného tehdy vydanou prací Ludmily Kárníkové o vývoji obyvatelstva českých zemí v letech 1754-1914. Od té doby je možno datovat nepřetržitě kontakty mezi českými a francouzskými historickými demografy, motivované z francouzské strany zájmem o poznání málo dostupných pramenů pro dějiny obyvatelstva střední Evropy a z české strany zájmem o poznání západních metod a o uplatnění na mezinárodním fóru těch badatelů, kteří měli co říci ze svého vědního oboru, na rozdíl od těch, kteří byli k oficiální reprezentaci české vědy na Západě tehdejším politickým režimem vybíráni bez ohledu na odbornou kvalifikaci. K Louis Henrymu přibyli brzy i autoři tehdy ve Francii vydaných dějin světového obyvatelstva Marcel Reinhard, André Armengaud a Jacques Dupâquier, kteří se zajímali o výsledky české historické demografie. Zejména Jacques Dupâquier, jenž dobře znal poměry v tehdejší české vědě, pochopil důležitost neformální spolupráce mezi francouzskými a českými badateli. Louis Henry využil svých funkcí v mezinárodních vědeckých institucích, aby jmenoval pro komise a konference zástupce českých historických demografů, i když se tito často mohli zúčastňovat společných akcí jen korespondencí. Sám neváhal osobním dopisem tazateli zodpovědět jakýkoli odborný dotaz stran historicko-demografické metody. Tyto konzultace na dálku měly značný význam pro vytváření representačního vzorku historické populace na základě českých pramenů, které Henry pokládal pro svoji metodu za nejzpůsobilejší ze všech zemí za tehdejší železnou oponou. Pro mezinárodní demografický kongres v Londýně v roce 1969 si jako předseda historicko-demografické sekce vybral pro zprávu o situaci ve střední Evropě český referát.³

Kontakty mezi francouzskými a českými historickými demografy vedle oboustranného vědeckého působení pronikly i k širším vrstvám českých čtenářů tzv. literatury faktu. Dva historici, jeden paleodemograf a jeden demograf vydali v roce 1990 v Praze knihu, jejímž hlavním účelem bylo ukázat, jak výzkumy převážně francouzské historické či sociální demografie, sociologie a antropologie ovlivnily v druhé polovině 20. století názory evropské historiografie na dětství, rodinu a stáří v dějinách Evropy.⁴ Z české strany podmínkou spolupráce

³ Pavla HORSKÁ, **La Démographie Historique en Europe Centrale**. H 7/11-15, General Conference: London, September 1969. International Union for the Scientific Study of Population.

⁴ P. HORSKÁ, M. KUČERA, E. MAUR, M. STLOUKAL, **Dětství, rodina a stáří v dějinách Evropy**. Praha, Panorama 1990.

byla ovšem frankofonie, která zejména po roce 1989, tedy v celé třetině sledovaného období, značně vymezila rámec kontaktů. Ivo Možný v nedávno vydané knize o sociologii rodiny se domnívá, že zaměření k anglicky psané literatuře, kterou zvládá v obdivuhodné šíři, je jistým limitem jeho práce, protože mu nedovoluje stejně dobře ovládnout produkci francouzskou, přes to že ji považuje za osobitou a inspirující.⁵ Při obrovském rozsahu dnešních výzkumů v oblasti rodiny nelze jednotlivci obsáhnout vše a vymezení určitou školou či jazykovou oblastí je zřejmě nezbytné. Se školou ovšem přebírá badatel i její vývoj a vyústění. V případě historické demografie musí ten, kdo byl orientován k metodám a programům Louis Henryho, počítat i s tím, že v dnešním INEDu už pro tímto způsobem zaměřenou historickou demografii zbývá jen velmi malý prostor.

Na mezinárodním kolokviu věnovaném v roce 1996 půlstoletému působení INEDu v letech 1945-1995 prohlásil Alain Desrosieres v příspěvku nazvaném „Demografie, Věda a Společnost“ inovaci, kterou nejen pro historickou nýbrž i pro obecnou demografii znamenalo kolem roku 1950 vystoupení Louis Henryho, za poplatnou tehdejšími historikům „školy Annales“, Simiandovi, Labrousseovi či Braudelovi, kteří zdůrazňovali dlouhodobé trendy ekonomického vývoje, sledovatelné po čtyři či pět století na základě pohybu cen a mezd.⁶ Desrosieres je ovšem mladší než generace historiků, která pamatuje období největšího Braudelova vlivu na vývoj nejen francouzských věd o člověku a společnosti. Dočasné uvolnění politického dozoru na vědu v Československu v šedesátých letech umožnilo i českým historikům poznat alespoň zpovzdálí působení rozkvětu vědeckých institucí ve Francii ve třiceti poválečných letech, které Francouzi nazývají „slavnými“. Proto i čeští či polští historikové věděli, že Fernand Braudel vůbec nepovažoval Henryho historickou demografii za inovaci historického bádání. Představa kvantitativní historie, která ovládala podle Desrosierese společenskou vědu v letech 1930-1970, o studiu dlouhodobých řad však nicméně mohla ovlivnit metodické přístupy Henryho „školy“. Sám Henry se však považoval za demografa a spolupracovníky si vybíral mezi historiky-archiváři, kteří mu zprostředkovali excerpci historických dokumentů, především civilních i církevních matrik. Francouzští historikové také prvenství ve využití matrik přičítají spíše Pierru Goubertovi

⁵ Ivo MOŽNÝ, **Sociologie rodiny**. Praha, Sociologické nakladatelství (Slon) 1999, s.10.

⁶ Pavla HORSKÁ, **La sociologie et la démographie historique tcheques au carrefour des influences des écoles historiques centre-européennes, françaises et allemandes**. In: *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*. Acta demographica XIII, Česká demografická společnost, Sociologický ústav AV ČR 1997.

než Louis Henrymu, jenž jako první upozorňoval nejen historiky, nýbrž i demografy na bohatství údajů, které pro vědecký výzkum v matrikách leží ladem. Louis Henry si možná ani nebyl vědom toho, že svou technikou historicko-demografické analýzy poskytl badatelům několika společenských věd účinný nástroj pozorování vývoje společnosti zároveň v celkovém pojetí i z hlediska každého lidského jedince. Historicko-demografická metoda také nebyla podrobena kritice, když François Furet, který v šedesátých letech byl jedním z největších vyznavačů kvantitativní historie, ji o dvacet let později zavrhl. Když však v roce 1980 Carlo Ginzburg postavil proti kvantitativní historii a matematickému modelování „mikrohistorii“ neopakovatelných událostí, historickou demografii příliš nebral v úvahu. Podle Desrosieresa je třeba rozšířit spor historiků o kvantitativní historii i na demografii a diskutovat obecně o kvantitativní metodě ve společenských vědách. Historické demografie však jako by se debata netýkala. Sociologie prý umístila demografický vývoj společnosti do samých jejich základů, ještě před ekonomické struktury, zákony, náboženství a zvyky. Desrosieres poukazuje na Durkheima, pro něhož demografie zahrnovala všechny faktory koheze i konfliktu společenského útvaru. Naproti tomu demograf při určování role kvantity a kvality v populaci požaduje od sociologa vysvětlení „sociálních faktorů“ v přání mít děti, ve výběru partnera či v riziku úmrtí. Role sociologie - v INEDu vždycky dost významná - se po oslavách padesátého výročí ještě posílila. Historická demografie nemá však v dnešním INEDu, který se přestěhoval do nové moderní budovy na boulevardu Davout v Paříži 20, příliš velké pole působnosti. V dubnu 1998 vydala Isabella Séguy, spolupracovnice Jean-Noëla Birabena, výzkumnou zprávu o jeho anketě „Obyvatelstvo Francie od 1500 do 1700“ započaté v roce 1980 na popud Louis Henryho na základě soupisu nejstarších zachovaných francouzských matrik.⁷ Sama však se v poslední době věnuje převážně studiu francouzské paleodemografické školy.

Zdá se, že nejen v INEDu se ustupuje od velkých plánů na kolektivní výzkum dlouhých řad různých historických jevů. Na počátku listopadu 1999 uspořádala ctihodná francouzská instituce „Centre de Recherches Historiques“, založená v roce 1949 Fernandem Braudelem, mezinárodní kolokvium v Paříži věnované půlstoletému výročí. Za téma byly zvoleny „Dějiny kolektivního výzkumu v sociálních vědách ve 20. století“. Po druhé světové válce zakládaná státem dotovaná badatelská centra a výzkumné laboratoře v době třiceti

⁷ Isabelle SÉGUY, **Enquete Jean-Noël Biraben „La population de la France de 1500 a 1700“**. Répertoire des sources numériques. Dossiers et Recherches 67, avril 1998, Paris INED.

„slavných“ let neobyčejně rozšířily v Evropě i v severní Americe kolektivní výzkum, který v meziválečném období sotva skomíral. Podle mínění pořadatelů kolokvia je na konci století na čase zhodnotit výsledky rozsáhlých a nákladných anket, protože do centra zájmu se opět dostává jediný autor vědeckého díla. Jaký však je odkaz tolika let výzkumů strávených organizací práce mnohočlenných týmů a nákladným vyhodnocováním získaných dat? Podařilo se všem těmto anketám vypracovat nové účinné a dosud neuskutečněné metody výzkumu a dojít k novým pohledům na badatelský problém - jako se to podařilo dějinám cen a historické demografii? Už při kladení profilujících otázek kolokvia tedy byla historická demografie postavena mimo veškerou pochybnost o užitečnosti své půlstoleté existence. Avšak mezi pozvanými renomovanými účastníky kolokvia jako je Christiane Klapisch-Zuber, Roger Chartier, André Burguiere, Pierre Chaunu či Emmanuel Le Roy Ladurie se nevyskytovala žádná z „velkých osobností“ francouzské historiografie, která by historickou demografií reprezentovala.

Za následovníka a vykladače odkazu Henryho metody však je možno počítat historika André Burguierea, který podobně jako zakladatel cambridgeské skupiny historiků sociálních dějin Peter Laslett - českým historikům dobře známý⁸ - si z historicko-demografické metody rekonstrukce rodin vybral otázku velikosti a složení rodinné domácnosti a tím si otevřel cestu ke studiu vnitřních vztahů i vztahů ke společnosti v historické rodině. André Burguiere svůj mnohaletý výzkum nedávno zobecnil v prestižním sborníku frankofoních sociologů rodiny ve stati nazvané „Historický základ rodinných struktur“.⁹ Jako jediný z desítek autorů sborníku si položil otázku, nakolik kdysi proslavená a dnes téměř zapomenutá Le Playova anketa o evropské rodině může vypovídat o historii rodiny. Kloní se k názoru, že byla překonána interdisciplinárním bádáním 70. a 80. let 20. století. Dokonce prý, je-li možno mluvit o pozitivních výsledcích mezioborové spolupráce společenských věd, pak jde především o společné výzkumy historických demografů, antropologů a sociologů v oblasti evropské rodiny. Tato spolupráce poskytla jak historikům, tak sociologům pramenný materiál, který umožnil vyslovit pro studium současné rodiny mnohem závažnější závěry, než se podařilo kdy před tím.

⁸ J. HORSKÝ, M. SELIGOVÁ, **Rodina našich předků**. Knižnice Dějin a současnosti. Praha, Lidové noviny 1996.

⁹ André BURGUIERE, **Les fondements historiques des structures familiales**. In: J.Commaille, F.Singly (ed), *La question familiale en Europe*. Paris, Montréal, L'Harmattan 1997, s.137-155.

André Burguiere srovnává pohled dnešního sociologa na evropskou rodinu s pohledem jeho předchůdce ze 60. let 20. století. Kdo tehdy tušil, jaké budou problémy rodiny kolem roku 2000? Při prestiži, které se rodina těšila ve všech poválečných ústavách evropských států, zdaleka nebylo možno předvídat vývoj v poslední třetině 20. století. Pro evropský Západ považuje za hlavní rysy tohoto vývoje pokles sňatečnosti a vzestup podílu monoparentálních domácností. Pokles sňatečnosti prý se dal dávno předvídat podle trvalého poklesu počtu církevních sňatků v důsledku sekularizace a také podle nečekaného úspěchu tzv. juvenilní kohabitace, tj. spolužití nesezdaných mladých párů. Podle Burguierea trvalý vzestup monoparentálních domácností by mohl být způsoben nuklearizací rodiny. Tento jev teoretizoval kdysi Le Play jako důsledek průmyslové revoluce. Sociologické myšlení 19. století tuto představu přijalo v přesvědčení, že při přechodu evropských společností od „Gemeinschaft“ ke „Gesellschaft“ byla opuštěna rodinná solidarita krve a koheze lokálního společenství ve prospěch širší a abstraktnější solidarity jako je národ či společenská třída. Jenomže výzkumy sedmdesátých let 20. století, zejména cambridgeská skupina historických a sociálních demografů, ukázaly, že bez ohledu na Le Playovy teorie nukleární rodina byla od středověku převládajícím modelem severozápadní Evropy. Ve východní a jižní Evropě naproti tomu vedle nukleární rodiny měl podle Burguierea až do počátku 20. století významný, neli převládající, podíl typ rodiny podobný Le Playově rodině „kmenové“ nebo tzv. rodina „polynukleární“.

Burguiere považuje za reálné historické typy evropské rodiny jak „famille souche“ (kmenovou rodinu), tak „famille communautaire“ (rodinu společně hospodařících více příbuzných manželských párů), stejně jako „famille nucléaire“ (rodinu jediného manželského páru a dětí). Tyto modely existovaly od 15. do 19. století s takovou stabilitou, že byly považovány za velmi staré struktury. Ve Francii byly zastoupeny všechny současně. Předpokládá se, že rodina typu „famille souche“ byla výsledkem populačního růstu na konci 13. století. Demografický tlak ohrožoval lokální stabilitu, která mohla být narušena vznikem příliš velkého počtu nových domácností. Tehdy se objevil kult předků, rodinného krbu a starobylosti rodiny. Rodina se snaží o předávání v přímé linii z generace na generaci. Burguiere poukazuje na příklad Norska a Irska. Nezná však česky publikované práce z posledních let, které podrobněji rozebírají situaci zemědělských rodin v českých zemích i na Slovensku od 17. století a docházejí v podstatě k podobným závěrům jako on. Zatím co v českých zemích převládá spíše rodina nukleární a vyskytuje se i rodina kmenová, na Slovensku má významný podíl v zemědělském obyvatelstvu rodina společně hospodařících manželských párů. Tento model rodiny, který neupřednostňuje žádného

z dědiců, považuje Burguiere za důsledek demografické deprese. Jako příklad uvádí západní Francii v 15. století, kde úbytek pracovních sil působil potíže při obdělávání neobsazené půdy. Proto se musely mobilisovat celé rody k společnému hospodaření. Podobná situace prý nastala v Rusku po mongolském vpádu v 16. století nebo ve střední Evropě po Třicetileté válce.

Nenaskytá se ve studiu dějin evropské rodiny opět nová příležitost ke spolupráci mezi francouzskými a českými badateli? Kdo má být lépe informován o poměrech středoevropské rodiny po Třicetileté válce než čeští historici, kteří mají k dispozici nejnovější výsledek studia českého obyvatelstva v 17. a 18. století a znají tradici české historiografie v oblasti hospodářských a sociálních dějin 17. a 18. století? Ostatně spolupráce už byla navázána. Historická demografie 23 otiskuje český překlad přednášky proslovené 22. září 1998 v Praze sekretářkou Mezinárodní komise pro historickou demografii a francouzskou badatelkou v oblasti dějin evropské rodiny Antoinette Fauve-Chamoux.¹⁰

¹⁰ Název přednášky uspořádané pražským „Centre français de recherche en sciences sociales“ společně s centrem pro „Gender Studies“ v Praze byl „Pour une histoire des veuves“. Pro příští rok 2000 připravuje Antoinette Fauve-Chamoux pro Prahu přednášku z oblasti ekonomie rodiny v 18. a 19. století: „Le rôle des femmes dans la reproduction socio-économique.“

Summary

CZECH AND FRENCH HISTORICAL DEMOGRAPHY IN 1999: THIRTY YEARS OF CONTACTS - WHERE TO GO NOW?

The past thirty years of research in the field of historical demography is possible to characterise as a period devoted to the study of long-term trends in population development. The research was largely based on quantitative methods elaborated especially by French Demographers, and it was usually conducted by teams whose collaboration lasted for decades. At the present time we can see a growing inclination towards qualitative research and a growing interest in social problems. Apart from other things, attention is also focused on types of the European family and its change.

K HISTORII VDOV

Antoinette Fauve-Chamoux

Cílem této studie je zmapovat vdovství ve městech i na venkově v preindustriálním období a osvětlit specifické rysy vdovství ve Francii od 17. století. Přestože bylo od sedmdesátých let publikováno velké množství studií,¹ zůstává vdovství v preindustriální Evropě stále spíše „terra incognita”. Většina studií se týká vdovství ve starověku, ve středověku nebo za období renesance. Zdůrazňovala se činnost žen v cechách, tedy před průmyslovou revolucí, a podtrhávala se jejich úloha při dědění majetku (Diefendorf 1982; Goody a kol. 1976; Klapisch-Zuber 1981; Lorcin 1981; Vassberg 1994; Wintjes 1982), ale málo studií se zaměřovalo na vdovy ve venkovském prostředí a jejich postavení v chudších vrstvách obyvatelstva je prakticky neznámé, zejména pokud jde o dělnické vdovy v preindustriálním městském prostředí. Nedávný velmi zajímavý výzkum přispěl k osvětlení životních podmínek vdov v prostředí prvních severoamerických kolonií. Ukázal význam jejich práva na majetek i jejich aktivní úlohu v předávání dědičného majetku (Narrett 1992; Scadron 1988).

Ida Blom před několika lety publikovala obecnou bibliografii dějin vdov (Blom 1991), zejména s ohledem na moderní a současnou dobu (17.-20. století). Zdůrazňuje, do jaké míry je tato oblast dosud v začátcích, přestože ji lze považovat za nedílnou součást feministických studií a za významnou, ale příliš

¹ Viz například průkopnické číslo **Annales de Démographie Historique** 1981, věnované osamělým ženám.

opomíjenou část „gender studies”. Tento názor lze považovat za příliš pesimistický, neboť nemůžeme pominout významné práce historiků zabývajících se stářím (Kertzer and Laslett 1995) a osamělými ženami (Aubry 1989; Henderson and Wall 1994). Upozorňuji také, že Frouke Veenstra a Kirsten van der Ploeg nedávno vydaly novou bibliografii textů zaměřených na postavení vdov v západní společnosti (Bremmer and Lourons 1995); tyto autorky podotýkají, že životním podmínkám vdov bylo věnováno jen málo nových prací. Kromě toho Olwen Hufton sestavila přehled historických znalostí v této oblasti, který nedávno užitečně aktualizovala (Hufton 1984; 1995). Tato publikace však směšuje práce týkající se vdov se studii o ženách bez partnera (neprovdané ženy, svobodné matky, odloučené ženy).

Mnohé studie historické demografie opírající se o statistické údaje uvádějí čísla, která se týkají jak ovdovění, tak nových sňatků vdov a vdovců (Bideau 1980; Brodsky 1986; Cabourdin 1981; Dupâquier a kol. 1981), ale osud žen, které se už znovu neprovdaly, vcelku pozornost historiků nijak neupoutal. Někteří nicméně věnovali zvláštní pozornost chudobě žen v průběhu jejich života - vzhledem k jejich *life course* - a zajímali se o pozvolné budování systémů sociální podpory a zabezpečení v západním světě, přičemž podtrhávali rozdíly mezi systémy dobročinnosti anglosaského typu a sítě různých dobročinných aktivit, jak se utvářely v osvěcenské Evropě a v průběhu 19. století (Fauve-Chamoux 1990).

V rámci této studie se pokusíme pochopit nerovnost v uzavírání případných dalších sňatků a zhodnotit rozsah pozorovaných změn jak demografického, tak sociálního původu. Změny, k nimž došlo v průběhu 18. století, zejména v modelech uzavírání nových sňatků, nutně musely značně ovlivnit podobu rodiny (Brunet, Fauve-Chamoux a Oris). Podíváme se tedy, do jaké míry zůstávaly vdovy po ovdovění hlavou rodiny a zda žily samy nebo s dětmi, pokud nějaké měly. Porovnáme situaci vdov v různých francouzských prostředích podle věkových skupin a socioprofesionálních podmínek rodinného zázemí. Dalším ukazatelem životní úrovně vdov bude i velikost jejich domácností. Budeme zjišťovat rozdíly mezi městskou a venkovskou společností a porovnáme severní Francii, kde dědicové dědili rovným dílem, s jižní Francií se zaměřením na oblast pyrenejskou, kde existuje rodový model rodiny, z něhož vyplývají nerovnosti mezi dětmi a tedy i řádově jiné modely podpory v rámci blízkého příbuzenstva (Fauve-Chamoux 1993c, 1994a).

I - Vdovství v městské preindustriální populaci

a) Věk při ovdovění

V Remeši docházelo ve druhé polovině osvícenského století k ovdovění během celého života, u mužů dříve a u žen později. Ve srovnání s koncem 17. století to bylo poněkud později (tabulka 1), přičemž víme, že průměrný věk při prvním sňatku byl u obou pohlaví rovněž vyšší.²

Že by se trvání prvních manželství zkrátilo? Než získáme jiné vysvětlení, můžeme předpokládat, že úmrtnost žen se nesnížila tolik, kolik se myslelo, a zejména že hospodářská krize v textilním odvětví v městském prostředí zasáhla populaci dospělých mladých žen, jejichž zdraví bylo podlomeno špatnou výživou (Fauve-Chamoux 1983). Tyto změny věku ovdovění se objevují velmi zřetelně po roce 1760, takže u osob ovdovělých v letech 1760-1789 dochází ke zcela novému modelu opakovaných sňatků ovdovělých ve srovnání s předchozími obdobími.

² Databanka údajů o městě Remeši, zčásti převedená do formy využitelné výpočetní technikou, zahrnuje údaje o sňatcích, křtech a pohřbech z matrik ze 14 městských farností a nemocničních zařízení (Městský archiv města Remeše). Soubor je vytvořen z osob, jejichž příjmení začíná písmenem B, a byl zpracován pro období 1668-1802. U tohoto vzorku, který zahrnuje 12 % obyvatelstva, byla provedena rekonstrukce rodin. Studie rodin byla doplněna podle berních záznamů o dani z hlavy, které jsou k dispozici v 18. století, podle všeobecného sčítání lidu z roku 1802 a doplňkového průzkumu záznamů občanských matrik z revoluční a napoleonské doby. Hodnota rodinných majetků není podrobně známa, ale životní úroveň rodin lze určit podle socioprofesionální příslušnosti a výše zdanění, zaznamenávaného každých pět let. Díky vypracování mnoha rodokmenů bylo možné zjistit způsob zajišťování kontinuity rodinných držeb, přestože v kraji Champagne se dědilo v zásadě rovným dílem.

Hlavní statistické výsledky byly získány u 2440 úplných rekonstruovaných rodin - jde pochopitelně o rodiny úplné, neboť záznamy uvádějí jak datum sňatku, tak konec pozorování.

Město Remeš mělo za starého režimu 14 farností a kolem roku 1560 přibližně 18 000 obyvatel, na začátku 17. století 30 000 obyvatel. Tato městská populace v 17. století rychle rostla a v roce 1640 dosahovala 45 000 osob. Po tomto vzrůstu následovalo období stagnace až do roku 1687, kdy zde nacházíme pouze 36 000 obyvatel. 17. století se ostatně vyznačuje řadou krizí, epidemií a hladomorů, které město zasáhly plnou silou. Toto východofrancouzské město neustále sloužilo jako útočiště během nepokojů, zejména válek. V roce 1802 se počet obyvatel odhaduje na 30 000, se zřetelem k tomu, že obyvatelstvo je zde mobilní a že záznamy o lidech žijících na okraji společnosti většinou chybí.

Tabulka 1 Věk při ovdovění podle období sňatku (v procentech z úhrnu ovdovělých)

Věková skupina při ovdovění	1668-1699	1700-1729	1730-1759	1760-1789	1668-1699	1700-1729	1730-1759	1760-1789
	vdovci				vdovy			
20-24	2,0	1,2	2,2	2,3	12,9	5,0	2,9	2,6
25-29	5,6	3,0	4,4	4,2	3,2	5,0	10,4	7,2
30-34	9,0	6,9	8,7	15,8	6,5	15,0	14,7	15,7
35-39	8,5	8,3	10,6	12,8	19,4	25,0	13,2	15,7
40-44	13,5	11,6	8,0	15,1	19,4	25,0	8,8	14,3
45-49	10,2	9,5	8,6	13,8	19,4	10,0	11,8	13,8
50-54	10,9	6,9	10,8	11,9	3,2	10,0	11,8	16,3
55-59	9,8	13,1	11,7	8,9	3,2	-	7,3	7,2
60-64	7,3	13,6	10,2	6,3	6,4	-	5,9	4,5
65+	23,2	25,9	24,8	8,9	6,4	5,0	13,2	2,7
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Pramen: Remeš, rekonstrukce rodin

b) Druhé a další sňatky a rozdíly mezi muži a ženami

Věk, kdy dojde k novému sňatku, závisí pochopitelně na věku přeživšího partnera na konci prvního manželství. V 17. století u venkovských francouzských populací dochází k ovdovění často ve věkové skupině 35-40 let. V krajích jako Neversko, kde k prvním sňatkům docházelo velmi brzy, mohlo vdovství postihnout mladší osoby (Cabourdin 1981). Vdovci i vdovy se však vždy snažili uzavřít nové manželství s partnerem o generaci mladším. Mnohé monografické studie prokazují, že přinejmenším polovina, ne-li tři čtvrtě vdovců uzavíralo druhý sňatek co nejrychleji, často v prvním roce po ovdovění. U venkovských vdov, které uzavíraly nový sňatek, uběhly před jeho uzavřením průměrně dva roky. Máme tedy na základě těchto zjištění dojít k závěru, že uzavření nového sňatku bylo snazší ve městech? Lze se opravdu domnívat, že naděje na získání vhodného nového partnera a podmínky pro uzavření manželství tam byly příznivější. Z tohoto důvodu venkovští faráři snáze udíleli dispens od zákazu sňatku mezi příbuznými. Uzavření nového sňatku bylo v každém případě mnohem snazší pro muže.

Je zcela na místě předpokládat, že kromě toho naděje na uzavření nového sňatku vdovy závisela i na počtu jejích žijících dětí a úrovni jejího jmění. V tomto ohledu máme dnes pro Remeš k dispozici pouze počet dětí narozených v předchozím manželství - které, zdá se, nepůsobí proti uzavření nového manželství přeživšího rodiče -, neboť jsme dosud nemohli vypočítat počet dětí žijících v době ovdovění, což by byla jediná hodnota, která by umožnila posou-

Tabulka 2 Podíl znovu oženěných nebo provdaných podle věku při ovdovění z úhrnu ovdovělých v dané věkové skupině v Remeši (sňatky z let 1668 až 1789)

Věková skupina při ovdovění	1668-1699	1700-1729	1730-1759	1760-1789	1668-1699	1700-1729	1730-1759	1760-1789
	vdovci				vdovy			
20-24	80	75	70	71	50	100	50	25
25-29	78	80	75	61	50	100	71	83
30-34	63	65	69	83	50	67	90	50
35-39	47	53	56	79	16	40	67	50
40-44	48	38	44	65	50	40	83	29
45-49	24	12	35	40	34	50	25	16
50-54	25	26	28	44	-	50	50	4
55-59	20	7	15	18	-	-	20	10
60-64	5	10	10	15	-	-	-	-
65+	1	1	6	11	-	-	-	-
Celkem	31,0	22,1	30,5	52,6	32,2	47,6	49,2	20,9

Pramen: Remeš, rekonstrukce rodin

dit skutečný vliv velikosti rodiny na uzavření nového sňatku vdov a vdovců. Řekneme pouze, že nové sňatky snáze uzavírali vdovy a vdovci, kteří neměli děti, a ti, kteří jich měli více než pět. Uvedme nicméně, že v první polovině 18. století v Remeši došlo ke značnému zlepšení nadějí na uzavření nového sňatku u žen, které však netrvalo dlouho: jak ukazuje tabulka 2, v letech 1700 až 1750 se téměř polovině ovdovělých žen podařilo uzavřít nový sňatek. Proč tento jev trval tak krátce?

V Remeši oněch 20 % vdov, které se znovu vdaly po roce 1760, uzavíralo tento nový sňatek dříve (tabulka 3) a nedodržovalo již koncem osvícenského století smuteční lhůtu 300 dní (kterou ostatně katolická církev nikdy opravdu neprosadila). V období před francouzskou revolucí totiž 60 % žen, kterým se podařilo vdát se podruhé, tak učinilo do roka po svém ovdovění (tabulka 3). To je významná změna chování oproti předcházejícím obdobím; může odpovídat novému modelu uzavírání dalších sňatků: aby vdova začala nový život, musí být mladá a vdát se rychle. Velké většině vdov se však nové manželství uzavřít nepodařilo.

Nyní se zaměříme na typ domácností, jaké v preindustriálních populacích mohly vést vdovy, které neuzavřely nový sňatek. Výskyt velkého počtu žen jakožto hlav domácnosti ve starých společnostech jistě souvisí s rozpadem manželství ovdověním; jaké dopady tedy měla smrt hlavy rodiny na přežití rodin a domácností?

Tabulka 3 Doba trvání vdovectví u znovu oženěných mužů a žen v Remeši (sňatky z let 1668 až 1789) v procentech z úhrnu nových sňatků

Délka vdovství	1668-1699	1700-1729	1730-1759	1760-1789	1668-1699	1700-1729	1730-1759	1760-1789
	vdovci				vdovy			
0-2 měsíce	21,5	23,5	25,8	18,8	10,0	10,0	5,9	9,4
3-5 měsíců	20,4	18,8	16,7	17,5	10,0	20,0	20,6	28,1
6-11 měsíců	20,5	18,8	14,6	16,9	10,0	10,0	14,7	21,8
1 rok	15,0	8,2	13,9	18,1	20,0	10,0	29,5	21,8
2 roky	9,6	4,7	8,0	8,7	20,0	30,0	8,8	12,5
3 roky	4,3	2,3	4,2	5,0	20,0	10,0	5,9	3,2
4 roky	2,2	2,4	1,3	3,7	10,0	10,0	2,9	3,2
5 let	-	4,7	1,3	2,5	-	-	2,9	-
6 let	2,2	2,4	2,7	2,5	-	-	-	-
7 let	-	2,4	-	1,9	-	-	2,9	-
8 let	-	2,4	0,7	1,2	-	-	5,9	3,2
9 let	-	1,2	0,7	0,6	-	-	-	-
10 a více let	4,3	8,2	9,7	2,6	-	-	-	-
celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
do 1 roku	62,4	61,1	57,1	53,2	30,0	40,0	41,2	59,3

Pramen: Remeš, rekonstrukce rodin

c) Vdovy v ženské populaci

Velmi podrobné sčítání lidu z roku 1802 ukazuje stav městského obyvatelstva v Remeši³ bezprostředně po revoluční bouři: je to ještě preindustriální prostředí. Zjišťujeme, že pouze polovina dospělé ženské populace (nad 20 let) žila v manželství, druhá polovina byla svobodná nebo ovdovělá. V průběhu života podíl vdov s věkem neustále stoupal a po 50. roce byly ženy žijící bez partnera mnohem častěji vdovy než staré panny (Fauve-Chamoux 1983), i když svobodné ženy stále tvořily 20 až 30 % žen ve věkových skupinách nad 50 let, z čehož plyne, že vysoký počet žen se nikdy neprovdal.

Vdovy byly se stoupajícím věkem stále větší demografickou a sociální zátěží. Jak jsme viděli, naděje na nový sňatek byl stále menší; jak život ubíhal, ztrácely přitažlivost, a to tím spíš, že musely tvrdě pracovat, aby se uživily.

³ Sčítání lidu v roce 1802 (Městský archiv města Remeš): v tomto výzkumu bereme v úvahu všechny domácnosti, jejichž hlava, muž či žena, má příjmení začínající písmenem B, tedy 12,8 % obyvatel. Vzorek tvoří celkem 1003 domácností s podrobným složením: jsou známa jména, příjmení, povolání, původ, příbuzenské vztahy a věk.

II - Domácnosti vedené ženami

Ovdovělé ženy v preindustriální společnosti hrály významnou roli v tom smyslu, že měly na starosti zajištění domácnosti častěji a celkově déle než neprovdané ženy: v roce 1802 bylo v Remeši z žen, které byly hlavou domácnosti, 51 % vdov oproti 42 % svobodným, přičemž zbytek uvedených domácností vedly ženy odloučené (nebo, po francouzské revoluci, rozvedené).

Tabulka 4 Četnost domácností podle rodinného stavu a pohlaví hlavy domácnosti, Remeš, 1802 (v procentech)

Pohlaví hlavy domácnosti	Ženatý/ vdaná	Vdovec/ vdova	Odlouč. a rozved.	Svobodní	Úhrnem	Procento z úhrnu
Muž	86	5	1	8	100	76
Žena	-	51	7	42	100	24
Celkem	65	16	3	16	100	100

Pramen: Remeš, sčítání lidu v roce 1802.

V korunovačním městě na samém začátku 19. století tak vdovy z více než poloviny přispívaly k velkému podílu blížícímu se čtvrtině (24%) domácností vedených ženami. Pravděpodobnost, že žena bude hlavou domácnosti, tedy přímo souvisela na jedné straně s jejím věkem a na druhé straně s četností vdovství v ženské populaci, rovněž stoupající s věkem.

Mezi ženami, které byly hlavou domácnosti, po 35. roce života zaujímaly vdovy značnou nadpoloviční většinu. Vcelku zjišťujeme, že vdovy se vyskytovaly mnohem častěji v čele domácnosti ve městě než na venkově, kde si je často k sobě brali příbuzní, jak to vidíme v severofrancouzských vesnicích nedaleko Valenciennes koncem 17. století (Fauve-Chamoux 1993a).⁴

V Remeši byly všechny vdovy mezi 30. a 50. rokem hlavou své vlastní domácnosti. S věkem podíl domácnosti v čele s vdovou klesal až na 50 % u věkové skupiny 70-74 let, kdy bývaly staré ženy většinou na někom závislé. Vdovy byly stále častěji v pozici matek nebo tchyní v domácnostech svých dětí: toto postavení zastávalo 35 % vdov ve věku 75 let a více. V krajích v jihozápadní Francii, kde existoval kmenový typ rodiny, bylo soužití starých rodičů

⁴ Knskripcce obyvatelstva Valenciennes v roce 1693 je uložena ve francouzské Národní knihovně, oddělení rukopisů (Francouzský rukopis č. 8526). Přesný věk osob není uveden (pouze nad nebo pod 8 let), ale rodinný stav je uveden přesně, jakož i pohlaví a povolání. Jména služebnictva uvedena nejsou. Je to sčítání „typu Vauban“.

s rodinou dítěte, které bylo pokračovatelem rodinné držby, normou⁵ a u žen nad 70 let byl podíl vdov žijících v pozici matky nebo tchyně mnohem vyšší než v městském prostředí, jako je Remeš, ovšem nedosahoval svou velikostí poloviny vdov této věkové skupiny.

Porovnáme-li situaci vdov na konci 18. století a v roce 1846 v Pyrenejích, zjišťujeme, že v první polovině 19. století se značně zlepšila naděje na dožití žen, což hluboce změnilo podmínky rodinného soužití: model se posunul k vyšším věkovým skupinám.

a) Velikost domácnosti a životní úroveň: přežití vdov

Kolik mladších vdov žilo spolu se svými dětmi? Poměrně málo: pouze 30 % vdov vedoucích vlastní domácnost mělo doma děti; u vdov mezi 40 a 50 lety se pouze polovina starala o jedno nebo více dětí. Osamělost u vdov závisela tedy na věku.

Ve městech nebylo soužití s dětmi bez ohledu na jejich věk u vdov zdaleka obvyklou situací: celkem 40 % z nich žila zcela osaměle, zatímco neprovdané ženy, které byly obvykle spíše mladší, žily stejně osaměle v izolaci vlastní domácnosti v 75 % případů.

Tabulka 5 Průměrná velikost domácností podle pohlaví a rodinného stavu osoby stojící v čele domácnosti, Remeš 1802

Pohlaví hlavy domácnosti	ženatý/ vdaná	vdovec/ vdova	odloučení a rozved.	svobodní	Úhrnem
Muž	3,8	2,9	4,0	1,4	3,6
Žena	-	2,4	2,0	1,2	1,9
Celkem	3,8	2,5	2,3	1,3	3,2

Pramen: Remeš, sčítání lidu v roce 1802.

Jak ukázala výše uvedená tabulka 4, v čele městské rodiny před francouzskou revolucí byly v každé čtvrtém případě ženy: byl to jeden z charakteristických rysů městských rodin. Ve středně velkých městech mohl tento podíl domácnosti

⁵ Rekonstrukce rodin ve vesnici Esparros v pyrenejském kraji Baronnies umožnila získat statisticky zpracované záznamy o rodinách pro období 1662-1914. V současné době se pracuje na počítačovém zpracování individuálních historií.

Hodnota rodinných majetků v Esparros je známa ze čtyř katastrů (1663, 1772, 1826 a 1930) a socioprofesionálních údajů z farních a občanských matrik. Sčítání lidu v 19. století umožnila sledovat proměny podob domácností každých pět let a vysledovat jejich případnou migraci. Výsledky sčítání v roce 1793 se pro Esparros neuchovaly, pro porovnání situace v 18. století jsme tedy zkoumali velmi podobnou vesnici z blízkého sousedství: Bourg-de-Bigorre. Materiál se nachází v Archivu departementu Hautes Pyrénées a v městském archivu v Esparros.

v čele s ženou klesnout na 15 %, ale poměr domácností, v nichž není mužská hlava rodiny, zde byl stále vyšší, než tomu bylo na venkově (Fauve-Chamoux 1993a). V městském prostředí se setkáváme i se zvláštní podobou domácnosti, kdy svůj osud spojili svobodní bratři a neprovdané sestry, kteří nenašli vhodné partnery (Fauve-Chamoux 1993b).

Rozložení domácností podle velikosti v této remešské společnosti je ještě diferencovanější, pohlížíme-li na ně z hlediska výše příjmů a socioprofesionální příslušnosti. V čele nejmenších domácností byly chudí lidé a ty nejmenší domácnosti mívají ženy s nejnižšími příjmy: počet krků, které bylo třeba živit, vždy souvisel s životní úrovní domácnosti. Žena, ať vdova či svobodná, měla méně příjmů než muž. Nejvíce dětí živila střední třída: chudí a vdovy neměly prostředky, aby si mohly nechat děti doma.

Tabulka 6 Průměrná velikost domácností podle sociální kategorie a pohlaví hlavy domácnosti, Remeš, 1802

Pohlaví hlavy domácnosti	Bohatí	Střední třída	Chudí	Úhrnem
Muž	3,9	4,0	3,3	3,6
Žena	2,7	2,2	1,4	1,9
Celkem	3,7	4,0	2,8	3,2

Pramen: Remeš, sčítání lidu v roce 1802.

Tabulka 7 Rozložení domácností podle sociální kategorie a pohlaví hlavy domácnosti, Remeš, 1802 (v procentech)

Pohlaví hlavy domácnosti	Bohatí	Střední třída	Chudí	Neudáno	Úhrnem
Muž	14	31	43	12	100
Žena	8	4	50	38	100
Celkem	13	24	45	18	100

Pramen: Remeš, sčítání lidu v roce 1802.

Tabulka 8 Průměrná velikost domácností podle věku a pohlaví hlavy domácnosti, Remeš, 1802 (v procentech)

Pohlaví hlavy domácnosti	15-29	30-49	50+	Úhrnem
Muž	2,7	4,0	3,3	3,6
Žena	1,1	2,3	1,9	1,9
Celkem	2,3	2,6	2,9	3,2

Pramen: Remeš, sčítání lidu v roce 1802.

b) Rozdíly mezi městskými a venkovskými domácnostmi

Velikost a složení domácností vedených ženami byly velmi rozdílné na venkově, kde měla vdova a priori méně příležitosti dát děti do učení nebo do služby či do dobročinných institucí. Chápeme rovněž, že své děti dávala méně často ke kojné než městská vdova, které nádenická práce nenechávala čas ani prostředky k tomu, aby se svým dětem mohla věnovat. Přehled struktury a složení venkovských domácností pro konec 17. století (1693) poskytují vesnice z okolí Valenciennes na sever od Remeše nedaleko belgické hranice

Tabulka 9 Průměrná velikost domácností podle socioprofesioního zařazení hlavy domácnosti, venkov kolem Valenciennes v roce 1693

Socioprofesioní skupina	Počet osob v domácnosti
rolníci	5,9
řemeslníci	4,4
nádeníci	4,5
chudina	3,7
domácnosti vedené ženou	3,6
celkem	4,5

Pramen: 27 vesnic kolem Valenciennes. Sčítání lidu v roce 1693, Národní knihovna, Paříž

Tabulka 9 ukazuje rozsah sociální diference ve 27 vesnicích z okolí Valenciennes v roce 1693. Chudé rodiny měly nejvíce v průměru 3,7 člena. To bylo nicméně více než ve městě (3,3 v Remeši). Nádeníci měli domácnosti v průměru o 4,5 členech: v té době možná měli vyšší úroveň plodnosti než chudina, což byl obecný jev v době před francouzskou revolucí, než se v zámožnějších vrstvách všeobecně rozšířilo omezení plodnosti (Fauve-Chamoux 1993d). Jisté je, že rolníci - stejně jako to v té době pozorujeme i v úrodných rovinách pařížské pánve v kraji Brie a Beauce - žili se svými zestárlými rodiči na statcích podle systému generačního soužití, který se navzdory v zásadě přísně rovnostářskému dělení dědictví mezi děti v tomto kraji tolik nelišil od systému předávání půdy v kmenových rodinách na jihu. Dědic následník vykupoval podíly, které připadaly jeho bratrům a sestrám, a ponechával si většinu orné půdy.

V zásadě nebyl na venkově rozdíl mezi domácnostmi vedenými muži a ženami tak velký jako ve městě a zejména domácnosti vdov tam nebyly tak časté. Nelze zde vysledovat žádnou souvislost mezi touto situací a odlišným modelem uzavírání druhých sňatků. Musíme mít na paměti, že naděje na dožití byla koncem 17. století ještě nízká, zejména když ve sledovaném období roku 1693 panovala v celém království silná hospodářská krize a velká úmrtnost. Omezme se zde pouze na konstatování, že v tomto vesnickém světě byla

osamělost žen vzácná a sociální diferenciaci zde byla zřejmě jiného řádu než ve městě, neboť v této rovinaté krajině byla rizikům spojených se zemědělskou činností vystavena celá populace.

Velikost domácností vdov byla větší na venkově než ve městě. Rodiny bez otce zůstávaly výrazně menší než rodiny s otcem.

Závěr

Menší velikost domácností vdov bezesporu vysvětluje jejich chudoba. Ovdovění znamená okamžité a nevyhnutelné zchudnutí, a to i ve středních třídách. Ve všech sociálních vrstvách vyvolává vdovství problémy kontinuity rodinné držby a dědické posloupnosti, které může zčásti vyřešit nový sňatek. Věk dětí v okamžiku otcovy smrti je důležitým faktorem, který v této studii bohužel nemůžeme brát v úvahu. Platí však, že vdovy jak z městské, tak z venkovské populace musejí čelit těžké situaci a jsou nuceny uchýlovat se k různým taktikám přežití.

Zabýváme-li se dějinami žen, nesmíme opomíjet ani dějiny vdov.

Z francouzštiny přeložila Helena Beguivinová

Bibliografie

- AUBRY Yvette, 1989, „Pour une histoire du veuvage féminin a l'°époque moderne”, *Histoire, Economie et Société*, 8, s. 223-236.
- BIDEAU Alain, 1980, „A demographic and social analysis of widowhood and remarriage: the example of the Castellany of Thoissey-en-Dombes, 1670-1840, *Journal of Family History*, 5, 1, s. 28-43.
- BLOM Ida, 1991. „The history of Widowhood: a bibliographic overview”, *Journal of Family History*, 16, 4, s. 191-210.
- BREMMER Jan and VAN DEN BOSCH Lourens (eds), 1995, *Between Poverty and the Pyre. Moments in the History of widowhood*, Routledge, Londýn.
- BOULTON Jeremy, 1990, „London widowhood revisited: the decline of female remarriage in the seventeenth and early eighteenth centuries”, *Continuity and Change*, 5, s. 323-355.
- BRODSKY Vivien, 1986, „Widows in late Elizabethan London: remarriage, economic opportunity and family orientations”, in Bonfield L. Smith R. M. and Wrightson K. (eds), *The World we have Gained. Histories of Population and Social Structure*. Blackwell, Oxford, s. 122-154.
- BRUNET, Guy, FAUVE-CHAMOUX, Antoinette et ORIS Michel (eds), 1998, *Le choix du conjoint*, Presses de l'°Université de Lyon.
- CABOURDIN Guy, 1981, „Le remariage en France sous l'ancien Régime (seizieme-dix-huitieme siecles), in Dupâquier Jacques a kol. (eds), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, London, Academic Press, s. 273-286.
- DIEFENDORF Barbara, B., 1982, „Widowhood and remarriage in sixteenth-century Paris”, *Journal of Family History*, 7, 4, s. 379-395.
- DUPAQUIER Jacques, HELIN Etienne, LASLETT Peter, LIVI-BACCI Massimo and SONGER Solvi (eds), *Marriage and Remarriage in Populations of the Past*, London, Academic Press.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1983, „The importance of women in an urban environment: the example of the Rheims household at the beginning of the industrial revolution”, *Family forms in historic Europe*, Cambridge University Press, s. 475-492.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1984, „Les structures familiales au royaume des familles-souches: Esparros”, *Annales (E.S.C., ç. 3*, s. 514-528.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1990, „La famiglia multiforme”, *Prometeo*, ç. 29, Marzo, Milán, s. 88-97.

- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1993a, „Household forms and living standards in pre-industrial France: from models to realities”, *Journal of Family History*, sv. 18, 2, s. 135-156.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1993b, „Per la buona e la cattiva sorte: Convivenze nella Francia preindustriale”, *Quaderni Storici*, 83, s. 467-502.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1993c, „Les frontieres de l'autorégulation paysanne: croissance et famille-souche”, *Revue de la Bibliotheque Nationale*, č. 50, Hiver, s. 38-47.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1993d, „Societa rurale e comportamento demografico differenziale: il caso della Francia (secoli XVII-XVIII)”, *Popolazione delle campagne italiane in eta moderna*, SIDES/CLUEB, Bologne, s. 585-607.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1994a, „Mariages-sauvages contre mariages-souches”, *Les Cadets*, M. Ségalen and G. Ravis-Giordani (eds), CNRS, Paříž, s. 181-194.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1994b, „Female surplus and preindustrial work: the French urban experience”, *Socio-economic consequences of sex-ratios in historical perspective. 1500-1980*. S. Sogner and A. Fauve-Chamoux (eds), Milán, Universita Bocconi, s. 31-50.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1995a, „The Stem family, demography and inheritance”, *The European Peasant Family and Economy*, Liverpool University Press, s. 86-113.
- FAUVE-CHAMOUX, Antoinette, 1995b, „Female mobility and urban population in preindustrial France (1500-1900)”, *International Migrations and medium distance Migrations in Historical Europe*, A. Eiras-Roel and O. Rey Castelao (eds), Santiago de Compostela, CIDH, s. 43-71.
- GOODY Jack, THIRSK Joan and THOMPSON E. P., 1976, *Family and inheritance: rural society in western Europe 1200-1800*, Cambridge University Press.
- HENDERSON John and WALL Richard (eds), 1994, *Poor Women and Children in the European Past*, Routledge, London.
- HUFTON Olwen, 1984, „Women without men. Widows and spinsters in Britain and France in the eighteenth century”, *Journal of Family History*, 9, 4, s. 355-376.
- HUFTON Olwen, 1995, „Women without men. Widows and spinsters in Britain and France in the eighteenth century”, in Bremmer Jan and van den Bosch Lourens (eds), *Between Poverty and the Pyre. moments in the History of widowhood*, Routledge, London.

- KERTZER David and LASLETT Peter (eds), 1995, *Ageing in the Past: Demography, Society and Old Age*, University of California Press.
- KLAPISCH-ZUBER Christiane, 1981, „*La Mere cruelle: maternité, veuvage et dot dans la Florence des XIV-XVe siècles*”, *Annales ESC*, 5, pp. 1097-1109.
- LORCIN Marie Thérèse, 1981, „*Veuve noble et veuve paysanne en Lyonnais d'après les testaments des XIVE et XVe siècles*”, *Annales de Démographie Historique*, s. 273-288.
- NARRETT David E., 1992, *Inheritance and family life in colonial New York City*, Cornell University Press.
- SCADRON Arlene (ed), 1988, *On their Own: Widows and Widowhood in the American South-west. 1849-1939*. University of Illinois Press.
- VASSBERG David E., 1994, „The status of Widows in sixteenth-century rural Castille”, *Poor Women and Children in the European Past*, John Henderson and Richard Wall (eds), Routledge, London, s. 180-195.
- VEENSTRA Frouke et VAN DEN PLOEG Kirsten, 1995, „Widows in Western History”, in Bremmer Jan and van den Bosch Lourens (eds), 1995, *Between Poverty and the Pyre. Moments in the History of widowhood*, Routledge, London, s. 247-251.
- WALL Richard, 1981, „Woman alone in English Society”, *Annales de Démographie Historique*, s. 303-317.
- WINTJES Sherrin Marshall, 1982, „Survivors and status: widowhood and family in the early modern Netherlands”, *Journal of Family History*, 7, 4, s. 396-405.

Summary

TO THE HISTORY OF WIDOWS

In the France from 17th till 19th century becoming a widow meant immediate and unavoidable poverty, even in the middle class. Widowhood brought about problems of the continuity of family possession and line of succession in all social strata. This could have been in part solved by a new marriage. However, widows entered marriage with greater difficulty, less often and after a longer time of widowhood than widowers. Younger widows, often childless or with only one child, had the chance to marry again. Widows from urban, as well as from country population had to face difficulties and were forced to use varying strategies for surviving.

STRUKTURA JIHOČESKÝCH VENKOVSKÝCH A MĚSTSKÝCH DOMÁCNOSTÍ V 16. A 17. STOLETÍ

**(Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných
v období raného novověku)**

Josef Grulich-Hermann Zeitlhofer

1. Úvod

Dosavadní informace o demografické a sociální struktuře obyvatelstva Čech v období raného novověku jsou vzhledem k neúplné pramenné základně mnohdy velice mezerovité. Základním materiálem umožňujícím systematický výzkum přirozené měny obyvatelstva zůstávají církevní matriky narozených, zemřelých a oddaných. Další informace týkající se věkové struktury obyvatelstva či skladby jednotlivých domácností jsou obsaženy v poddanských seznamech, jež měly v době svého vzniku zabezpečovat kontrolu pohybu poddaných podle jejich příslušnosti k jednotlivým šlechtickým dominiím. Zatímco matriční evidence byla pouze církevní záležitostí nařízenou usneseními tridentského koncilu (1545-1563) a pražské synody (1605), zavádění poddanských seznamů zůstávalo plně v kompetenci šlechty, i když k jejich zřizování zvláště v poslední třetině 16. století vybízel dokonce i zemský sněm. Obdobně tak, jako si římskokatolická církev zajišťovala kontrolu nad svými věřícími v jednotlivých farnostech, i šlechta si získávala přehled o poddaném obyvatelstvu na jednotlivých panstvích.

Určitému rozsahu církevní i světské správy odpovídala nejenom evidence poddaných, ale následně i výzkumy prováděné na jejím základě. Při sledování demografické skladby obyvatelstva i charakteru jednotlivých domácností se nejlépe osvědčil soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651, dokládající též

protireformační úsilí státu v období po ukončení třicetileté války.¹ Nejenom dílčí vyhodnocování pramenů, ale i jejich následná komparace, představovaly základní východiska pro přípravu této studie. Za její konkrétní přínos lze považovat důkladný rozbor místní demografické struktury a studium skladby raně novověkých poddanských domácností ve městech i na vesnicích. Panství Chýnov a Vyšší Brod nalézající se na jihu Čech byla zařazena do mezinárodního výzkumného projektu s názvem „*Sociální struktury v Čechách, 16.-19. století*“, a tak bylo možné i studium v kontextu západoevropského vývoje.²

Mimořádný rozsah pramenů umožnil mnohem širší pohled na místní obyvatelstvo v období před vypuknutím třicetileté války i po jejím skončení, než bylo dosud obvyklé v jiných českých regionech. Současně však se mohl řešit i celý komplex otázek, jejichž společným jmenovatelem bylo zjišťování konkrétních odlišností demografické struktury venkovského i městského obyvatelstva na jihu Čech. Výzkum se mohl zaměřit na to, zda válečné události z první poloviny 17. století vážnějším způsobem narušily či jinak ovlivnily demografickou a sociální skladbu obyvatelstva. Struktura jihočeských venkovských domácností se zkoumala nikoliv izolovaně, ale v rámci širšího evropského kontextu a zjišťovalo se, do jaké míry byl jihočeský region oblastí na rozhraní východního a západního rodinného typu, a to i vzhledem k specifickým místního ekonomického vývoje, který mnohdy i v sledovaných oblastech zřetelně ovlivňoval skladbu poddanských rodin a domácností.

Všechna uvedená témata se nemohla zatím plně vyčerpat a stejně jako rozsah předkládané studie byla omezena pramennou základnou. Za jednotící prvek všech v současnosti prováděných výzkumů lze považovat pramenný materiál i zkoumaná témata. Rozsah a charakter jednotlivých pozorování vztahujících se k dané problematice lze považovat za dostatečnou záruku možností dalších výzkumů koncepčně navazujících na sledovanou problematiku.

¹ Srov. M. CERMAN, **Bohemia after the Thirty Years war**. Journal of Family History 19, 1994, s. 149-175; M. CERMAN - L. MATUŠÍKOVÁ- H. ZEITLHOFER, **Sociální struktury v Čechách. Rozbor pramenů s použitím počítače.** Archivní časopis 49, 1999 107-128; E. MAUR, **Problémy demografické struktury Čech v polovině 17. století.** ČsČH 19, 1971, s. 839 – 870.

² Zmíněný projekt je uskutečňován za finančního přispění nadace firmy Volkswagen se sídlem v Hannoveru. Konkrétní výsledky některých výzkumů již byly prezentovány v HD 20, 1996 a HD 22, 1998. Všem kolegům a kolegyním, se kterými je tento projekt realizován, děkujeme za podporu i podnětné připomínky k prováděnému výzkumu.

2. Pramenná základna, metody výzkumu

Soupisy obyvatelstva podle víry z roku 1651³ sestavené pro oblast chýnovského⁴ a vyšebrodského panství⁵ byly konfrontovány se seznamy obyvatel Prachatic (1585),⁶ třeboňského (1586)⁷ a v některých případech i libějovického panství (1607).⁸ Soupisy obyvatelstva Prachatic i třeboňského panství jsou vnitřně uspořádány podle příslušnosti osob k jednotlivým rodinám. Oba současně představují nejstarší evidenci obyvatelstva Čech z období před třicetiletou válkou.⁹ Kromě libějovického soupisu, který byl vnitřně členěn

³ SÚA Praha, **Stará manipulace (SM)**, sign. R 109/45; Z. KOKOŠKOVÁ-H. SEDLÁČKOVÁ-M. ZAHRADNÍKOVÁ (edd.), **Soupis poddaných podle víry z roku 1651, Bechyňsko 1-3**, Praha 1997.

⁴ V literatuře jej poprvé zmiňoval L. KREJČÍK, **Protireformace na panství Chýnovském v letech 1624-1653**. Věstník královské české společnosti nauk, třída filozoficko-historicko-jazykozpytná, ročník 1911, Praha 1912; nově též J. GRULICH, **Obyvatelstvo chýnovského panství po třicetileté válce**. Opera historica 4, 1995, s. 125 – 143.

⁵ Místní soupis obyvatelstva podle víry nebyl ještě nikdy podroben vědeckému zájmu; prováděný výzkum se však omezil pouze na blízké okolí Vyššího Brodu (Studánky, Kapličky, Horní Drkolná, Herbertov, Jílovice, Lachovice, Slupečná) včetně Hořic na Šumavě.

⁶ SOkA Prachatic, **Repiář městského písaře Jeronýma Strachotínského**, 1. díl, fol. 452 a-484 a.

⁷ SOA Třeboň, **Vs Třeboň**, sign. I B5AU No 1.

⁸ SOA Třeboň, **Vs Libějovice**, sign. II5 AU 1k-B1 No 765.

⁹ Prachatický i třeboňský seznam obyvatelstva již byly v minulosti několikrát vyhodnocovány. První studium třeboňského soupisu o z roku 1586 bylo zaměřeno na migrace - J. PETRÁŇ, **Pohyb poddanského obyvatelstva a jeho osobní právní vztahy v Čechách v době předbělohorské**. ČsČH 5, 1957, s. 26-58, 399-447; TÝŽ, **Poddaný lid na prahu třicetileté války**, Praha 1964. Věkovou strukturu populace v závislosti na postavení v rodinně zkoumala E. ČÁŇOVÁ, **Population of the Třeboň dominion**. HD 13, 1989, s. 33-58. Rozbor sociální a rodinné struktury obyvatelstva byl proveden dokonce několikrát - J. HORSKÝ, **Příspěvek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.-18. století (panství Třeboň-sonda)**. AČ 43, 1993, s. 145-165; TÝŽ, **Příspěvek ke studiu rodinných struktur v Čechách v 16. století (panství Třeboň sonda)**. JSH 62, 1993, s. 50-56; J. HORSKÝ-M. SLÁDEK, **Rodinné, sociální a demografické poměry v poddanských vsích na panství Třeboň v letech 1586 a 1651**, HD 17, 1993, s. 71-109. Skladba třeboňské populace byla zasazena do širšího kontextu ve studiích E. ČÁŇOVÁ-P. HORSKÁ-E. MAUR, **Les listes nominatives de la Bohême source de donnees pour l'histoire sociale et la demographie historique**. Annales de Demographie Historique 1987, s. 295-312, zvl. s. 297; J. HORSKÝ-M. SELIGOVÁ, **Rodina našich předků**, Praha 1997, s. 63-66. Soupis obyvatelstva Prachatic (města, předměstí i okolních vesnic) z roku 1585 poprvé zmínil Z. WINTER, **Popis Prachatic r. 1585**. Zvon 7, 1907, s. 64; jeho vyhodnocení však publikoval teprve O. PLACHT, **Lidnatost a společenská skladba českého státu v 16.-18. století**, Praha 1957.

podle příslušnosti osob k jednotlivým rodinám, na jihu Čech existuje ještě jeden starší soupis z roku 1577, který evidoval obyvatelstvo vimperského panství. Ten však nebyl, vzhledem k chybějícím údajům o věku obyvatelstva, do prováděných výzkumů zahrnut.¹⁰

Z období před třicetiletou válkou se z oblasti Bechyňského kraje nezachovaly žádné další seznamy, které by současně dokumentovaly strukturu obyvatelstva podle pohlaví a věku i skladby domácností. A tak byly pro srovnání použity soupisy poddaných podle víry z roku 1651 dokumentující období po ukončení třicetileté války.

Vzájemné srovnání demografických i rodinných struktur v období před a po ukončení třicetileté války bylo zatím prezentováno pouze v případě třeboňského panství, pro které jako jediné na jihu Čech se zachovaly seznamy dokumentující stav obyvatelstva před válečnými událostmi i po jejich završení.¹¹ Aby byl pohled na danou problematiku pokud možno co nejširší, autoři tohoto článku porovnali struktury obyvatelstva před a po ukončení třicetileté války v rozdílných jihočeských oblastech, u kterých bylo prokazatelné obdobné zaměření místních ekonomik. S ohledem na určitá specifika lokálního dějinného vývoje byly detailně posuzovány strukturální rozdíly v skladbě místního obyvatelstva tak, jak byly patrné během sledovaného období v jednotlivých regionech. Hlavním přínosem výzkumu bylo následné posouzení vlivu třicetileté války na strukturu jihočeského poddanského obyvatelstva i skladbu místních domácností.¹²

Nejdůslednější výzkum uvedeného pramene zatím provedl V. STARÝ, **Soupis obyvatel města Prachatic z roku 1585**. Archivum Trebonense 1986, s. 70-109. Prachatický seznam z roku 1585 byl zmiňován i v dalších studiích-J. PETRÁŇ, **Pohyb**, s. 407, 443; TÝŽ, **Poddaný lid**, s. 165, 201-203, 210-211, 215, 329; E. ČÁŇOVÁ-P. HORSKÁ-E. MAUR, **Les listes**, s. 296. Uvedený pramen byl několikrát uváděn i v denním tisku (zvl. Zemědělské noviny, 30. 7. 1971) a v článku J. T. **Obyvatelstvo v Prachaticích**. Výběr 5, 1968, s. 52-53. Soupis poddaných libějovického panství, který pochází z roku 1607, byl poprvé zmíněn ve studii-R. KRYL, **Poměr pohlaví na českém jihu před 350 lety**. Časopis lékařů českých 1958, č. 30, s. 960. Rozsahem migrací obyvatelstva se zabýval J. PETRÁŇ, **Poddaný lid**, s. 241-247; věkovou strukturu obyvatelstva zkoumala J. KALSEROVÁ, **Populační vývoj jihočeské vesnice v 17. st. a v první polovině 18. st.**. HD 1, 1967, s. 28-34; uvedené výsledky využil též E. MAUR, **Problémy**, s. 849.

¹⁰ Dosud byl publikován pouze formou edice: F. TEPLÝ, **Z dějin boubínského podlesí**, Strakonice 1940, s. 71 – 109.

¹¹ Srov. J. HORSKÝ-M. SLÁDEK, **Rodinné, sociální a demografické poměry**, s. 71 – 109.

¹² Předkládanou studii lze chápat i jako příspěvek k dějinám obyvatelstva jižních Čech, neboť dosud není uspokojivě zpracován ani populační vývoj významnějších jihočeských měst. Určitou výjimku zde představují pouze dějiny obyvatelstva Českých Budějovic-J. KOPÁ-

Zatímco vznik nejstarších jihočeských soupisů obyvatelstva je přímo spjat se zpříšňováním kontroly migrací a mobility poddaného obyvatelstva, soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651 již přímo souvisí s prosazováním rekatolizačního úsilí v období po ukončení třicetileté války. Z rozdílných důvodů, které motivovaly vznik uvedených soupisů, pramení nejenom jejich odlišná vnitřní struktura, ale i poněkud odlišný přístup k jejich vyhodnocování.

Snaha české šlechty usilující o zpřísnění kontroly migrací poddaného obyvatelstva, volně se pohybujícího mezi jednotlivými panstvími, je patrná již od 70. a 80. let 16. století. I přes zjevný odpor měst se na zemském sněmu stále častěji rozpoutávala diskuse ohledně nutnosti zpřísnění starých zemských nařízení odsuzujících přechovávání a zaměstnávání cizopanských poddaných či zběhlé čeledi, aniž by měli předem vystaveno povolení vrchnosti. Výnosem zemského sněmu z roku 1575, který byl aktualizován ještě o deset let později, byly obnoveny staré zákazy. Čeled', sirotci, nádeníci, podruzi, mlynáři a řemeslníci obojího pohlaví, kteří chtěli pracovat na jiných panstvích, potřebovali k odchodu z panství povolovací list. Při opuštění svého zaměstnavatele měli získat ještě zachovací list, i když původní povolení od vlastní vrchnosti jim mělo stále sloužit jako průkaz poddanské příslušnosti.¹³

V souladu se sněmovními usneseními z let 1575-1585 vydal Vilém z Rožmberka nařízení, na jehož základě měli úředníci, konšelé a rychtáři provést evidenci vlastních i cizopanských poddaných, tedy všech osob, které se na jeho panstvích nacházely.¹⁴ Soupis byl sestaven podle příslušnosti jednotlivých osob k určitým místům i domácnostem. Každý se zde uváděl jménem, představitelé domácností navíc i příjmením. Zároveň nechyběly ani údaje o věku, rodinném

ČEK a kol., **Encyklopedie Českých Budějovic**, České Budějovice 1998, s. 320-331. Nejdůležitější monografie podávající přehled dějinného vývoje některých jihočeských lokalit místní populační vývoj zcela opomíjejí (F. TEPLÝ, **Dějiny města Jindřichova Hradce**, Jindřichův Hradec 1927; TÝŽ, **Dějiny města Volyně a okolí**, Písek 1933; J. SAKAŘ, **Dějiny města Týna nad Vltavou**, Týn nad Vltavou 1935; V. DOBIÁŠ, **Dějiny Pelhřimova**, Pelhřimov-Praha 1927-1954; V. MOSTECKÝ, **Dějiny bývalého královského města Vodňan**, Praha 1940). Počty domů společně s údaji o stavu místní populace jsou uváděny pouze ve studiích: A. HAAS, **Velikost lidských sídel v Budějovickém kraji v letech 1654-1910**. JSH 27, 1958, s. 37-47, 90-97; TÝŽ, **Vývoj populace Prácheňska v letech 1651-1920**. Sborník pro hospodářské a sociální dějiny 1, 1946, s. 40-62; E. SCHWARZ, **Die Bevölkerungszahlen Böhmens vom 16. bis zum 18. Jahrhundert**. Zeitschrift für Ostforschung 10, 1961, s. 127-140.

¹³ Srov. AČ 22, s. 238; Sněmy české 4, s. 295-297; F. VACEK, **Selský stav v Čechách v letech 1419-1620**, ČDV 14, 1928, s. 11n.; J. PETRÁŇ, **Poddaný lid**, s. 188-203.

¹⁴ SOkA Prachatice, **Repiář městského písaře Jeronýma Strachotínského**, 1. díl, mandát ze dne 28. 10. 1585.

postavení, profesi, příp. i sociálním postavení. Vzhledem k okolnostem vzniku tohoto pramene bylo u mnohých osob připsáno také místo původu či dosavadního pobytu, jež dokládalo rozsah mobility a migrací obyvatel.¹⁵ Obdobný charakter mají též soupisy poddaných treboňského (1586) i libějovického panství (1607). Ve své podstatě se jedná o zcela unikátní prameny, neboť i přes všeobecnou platnost sněmovních usnesení se zřejmě obdobná evidence v předbělohorském období nikde jinde na území Čech neuskutečnila.¹⁶

Soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651 byl pořizován na základě patentu královských místodržících, který byl sice datován 16. 11. 1650, ale definitivně vyhlášen teprve 4. 2. 1651. V jeho znění se uvádělo, že dřívější nařízení týkající se vyhledávání osob nekatolického vyznání byla splněna pouze částečně. Jejich evidence nebyla dosud úplná a navíc v ní chyběly údaje o počtech nekatolíků, způsobu obživy i naději na jejich obrácení ke katolické víře. Z uvedených důvodů bylo rozhodnuto, že krajští hejtmané musí dohlédnout na sepsání nové evidence všech poddaných osob obojího pohlaví.

Soupisy obyvatel jednotlivých panství vyhotovovaly vrchnostenské kanceláře na základě informací, které jim sdělovali přivolaní obecní rychtáři a konšelé. Veškeré takto získané údaje o obyvatelstvu krajští hejtmané zasílali místodržícím do Prahy. Současně s patentem byla rozšiřována též „notule“-předloha, na základě které měla být zachována jednotná podoba všech formulářů používaných k evidenci obyvatelstva na jednotlivých panstvích.¹⁷

Soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651 evidoval veškeré usedlé obyvatelstvo, nezahrnoval ale kromě vrchnosti a kléru ani vojsko nebo tuláky, tedy osoby měnící poměrně často místo svého pobytu. U každého jedince se zde uvádělo jeho jméno, sociální postavení, rodinný stav, povolání, věk a náboženské vyznání. Jestliže kromě katolíků byli v soupisu uvedeni i nekatolíci, neměla u nich chybět poznámka, zda je či není naděje na jejich obrácení ke katolické víře. Čeledí, tovaryši, učni a v některých případech i podruzi byli obvykle zapisováni společně s rodinou hospodáře. Obdobně jako u předbělohorských seznamů byla i zde osoba v čele domácnosti uváděna nejenom vlastním jménem, ale i příjmením.

¹⁵ Migrace byly sledovány zcela samostatně, srov. J. GRULICH-H. ZEITLHOFER, **Migrace venkovského obyvatelstva v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení**. HD 22, 1998, s. 79-105.

¹⁶ Přehled nejstarších poddanských seznamů na území Čech uvádí J. PETRÁŇ, **Poddaný lid**, s. 165 – 166.

¹⁷ P. BURDOVÁ-D. STUHLÍKOVÁ-CULKOVÁ-V. JAKL, **Topografický rejstřík míst Soupisu poddaných podle víry**, strojopis uložený v SÚA Praha, s. 1-9.

Na rozdíl od seznamů poddaných z Prachatic (1585), třeboňského (1586) a libějovického panství (1607) soupisy obyvatelstva podle víry (1651) pro chýnovské i vyšebrodské panství neevidovaly děti předzповědního věku mladší deseti až dvanácti let. Proto v roce 1651 nejsou rodiny kompletní. Navíc v žádném ze soupisů není možná přesnější identifikace některých jedinců, zvláště čeledi, učňů, tovaryšů či podruhů, kteří byli uváděni pouze křestním jménem, aniž by bylo možné určit jejich vztah k přednostovi domácnosti. Ve všech soupisech bylo prokazatelné zcela běžné zaokrouhlování věku osob, neboť informace o něm nebyly získávány přímo, ale prostřednictvím „důvěryhodných osob“, které nemohly stáří všech poddaných pobývajících v jejich okolí znát příliš přesně.¹⁸ Zvláště v případě chýnovského soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651 bylo patrné, že přesné nejsou ani údaje týkající se náboženského vyznání evidovaných osob. Počty uvedených nekatolíků byly zpravidla mnohem nižší, než ve skutečnosti, aby v souhrnu vždy převažovali katolíci či osoby s reálnou nadějí na brzké obrácení na „pravou víru“.

Ani vlastní vymezení hlavních či obyvatelských (podružských) domácností není v pramenech vždy zcela přesvědčivé, a tak se při výzkumu muselo rodinné postavení většiny zapsaných osob interpretovat. V souvislosti s rozsahem soupisu obyvatelstva třeboňského panství (1586) je nutné připomenout, že nebyl sestaven pro celé panství, ale pouze pro 16 lokalit (2 města, 2 městečka a 12 vsí), mezi kterými však chybí středisko panství - Třeboň. I přes uvedený nedostatek však tento pramen plně vyhovoval požadavkům výzkumu, neboť v něm bylo patrné jak složení populace, tak i jednotlivých domácností. Pouze v případě města Veselí nad Lužnicí byli podruzi uvedeni zcela samostatně na konci seznamu, takže je nebylo možné přiřadit k žádným konkrétním domácnostem.¹⁹ U většiny sledovaných lokalit bylo postavení osob v domácnosti konkretizováno označením příbuzenské vazby k osobě v čele hlavní domácnosti. Ta však byla, obdobně jako v pozemkových knihách, zmiňována pouze v případě nejblíže příbuzných (rodiče-děti).²⁰

¹⁸ Protopografický výzkum obyvatelstva chýnovského panství na základě matričních zápisů zcela přesvědčivě prokázal, že evidence osob v soupisech poddaných podle víry je u některých lokalit velice mezerovitá a v žádném případě nedokládá úplný stav obyvatelsta staršího dvanácti let. Vliv subjektivního faktoru je tedy patrný nejenom v kvalitě, ale i v úplnosti evidence.

¹⁹ Na uvedený nedostatek upozorňovala E. ČÁŇOVÁ, **Population**, s. 33; srov. H. KLÍMOVÁ, **Soupis poddaných podle víry z roku 1651 pro Berounský kraj**. In: Pocta Evě Šmilauerové, s. 66-67.

²⁰ Srov. D. ŠTEFANOVÁ, **K aspektům role příbuzenských vztahů a majetkových transakcí. Situace na frýdlantském panství v letech 1558-1750**. HD 22, s. 107-144.

V rámci výzkumu byla ze soupisů pořízena formalizovaná data, která mohla být vyhodnocována za pomoci kvantitativních metod použitých i k ověření kvality pramene. Tak se například zjistilo, že ve městech (Veselí nad Lužnicí a Lomnice nad Lužnicí) i v městečkách (Mezimostí a Ledenice)²¹ na třeboňském panství se nevyskytoval ani jeden řemeslnický učeň, že zde byl evidován pouze jeden tovaryš a že v okolních vsích snad měli působit další dva tovaryši. Vzhledem ke zdejšímu rozsáhlému řemeslnickému podnikání, jež bylo v 16. a 17. století prokazatelné, je nepravděpodobné, aby zde byl tak nízký počet tovaryšů a aby zcela chyběli učni.²² V některých případech je také možné pochybovat o úplnosti pramene a tím také o tom, že se podařilo zachytit v úplnosti skladbu rodin a domácností a celkovou společenskou strukturu obyvatelstva. Není tedy možné s jistotou tvrdit, že se při sestavování všech soupisů dodržovaly stejné zásady evidence. Na základě zmíněného mandátu Viléma z Rožmberka se mělo vždy zapisovat nejenom domácí, ale i cizopanské obyvatelstvo, mezi něž zcela zákonitě patřili i jednotliví řemeslničtí učni a tovaryšové.²³ U prachatického soupisu z roku 1585 byla evidence obyvatelstva provedena mnohem důkladněji než na třeboňském panství (1586). Odlišnost asi pramenila z toho, že prachatický soupis byl sestavován dříve a byl zřejmě i první zkušeností se „spisováním“ místního obyvatelstva.²⁴ To je zvláště patrné v úplnosti výčtu osob náležejících do hlavních i obyvatelských domácností. Jsou zde totiž uváděni nejenom řemeslničtí tovaryši a učni, ale hojně i děti mladší

Autorka tvrdí, že vzdálenější příbuzenské vazby nehrály v sledovaném období žádnou roli, a proto nebyly v pozemkových knihách uváděny.

²¹ Během výzkumu jsme strukturu obyvatelstva obou městeček zkoumali společně.

²² Berní rula ve Veselí nad Lužnicí uvádí 57 řemeslníků; srov. A KUBÍKOVÁ, **Panství Třeboň ve světle berní ruly a její revizitace**. JSH 55, 1986, s. 144-159, zvl s. 149. Srov. s výskytem řemesel na třeboňském panství na konci 16. století-J. ČECHURA, **Cechy rožmberských měst a městeček do poloviny 16. století**. JSH 58, 1989, s. 113-123; TÝŽ, **Rozvoj cechů na rožmberském dominiu po roce 1550: textilní řemesla**, JSH 58, 1989, s. 177-185; TÝŽ, **Rozvoj cechů na rožmberském dominiu po roce 1550: potravinářská a kožedělná řemesla**. JSH 59, 1990, s. 1-11; E. CIRONISOVÁ, **Domy a řemesla v Třeboni v 16. a 17. století ve světle urbářů**. JSH 46, 1977, s. 88-92; V. SCHMIDT, **Die Zünfte auf dem Gebiet der Herren von Rosenberg**, Mittheilungen des Vereins für Geschichte der Deutschen in Böhmen (MVGDB) 42, 1904, s. 442-457, zvl. s. 455.

²³ Zkoumaná část třeboňského soupisu z roku 1586 již byla v literatuře mnohokrát prezentována, aniž by však byla provedena její důsledná kritika, což s sebou mnohdy přivodilo chybnou interpretaci, zvl. ve studiích J. Horského.

²⁴ I v případě soupisů obyvatelstva podle víry z roku 1651 bylo patrné, že evidence vznikající zpočátku byla mnohem podrobnější a propracovanější než ta, která byla sestavována v závěru akce.

pěti let. Jejich podíl je oproti počtům obvyklým v protoindustriální evropské společnosti poměrně vysoký.²⁵

Tabulka 1 Celkové počty obyvatelstva, domů a domácností ve sledovaných oblastech

Oblast, rok, lokalita	Počet			
	obyva telů*	domů	domác- ností	podíl pod- ružských domác- ností (%)
Město Prachatice a okolí, 1585				
- město	808	132	163	19,0
- předměstí	464	76	118	30,4
- vesnice	180	31	33	6,1
Panství Třeboň, 1586				
- městečka	464	94	115	18,3
- Lomnice nad Lužnicí (město)	691	117	159	26,4
- Veselí nad Lužnicí (město)	508	105	131	19,8
- vesnice	1 582	261	337	22,6
Panství Libějovice (vesnice), 1607	2 725	-	-	-
Panství Chýnov, 1651				
- Chýnov (městečko)	166	60	60	-
- Ratibořské Hory (městečko)	201	59	84	29,8
- vesnice	1 132	326	415	21,4
Panství Vyšší Brod, 1651				
- Vyšší Brod (městečko)	360	69	93	25,8
- Hořice na Šumavě (městečko)	348	82	99	17,2
- vesnice	1 542	310	440	29,5

* V soupisech obyvatelstva podle víry z roku 1651 nebyly evidovány děti mladší 10-11ti let.

V rámci výzkumu se využilo také soupisu obyvatelstva libějovického panství (1607), který však jednotlivé osoby neevidoval podle příslušnosti k domácnostem, ale k rodinám. Obdobně byly sestaveny všechny další jihočeské poddanské seznamy vzniklé během třicetileté války i po jejím ukončení. I přes odlišnost přístupu je možné předpokládat, že i tento soupis, obdobně jako všechny ostatní, měl vrchnosti zajistit lepší kontrolu nad pohybem poddaných.²⁶ V rámci jednotlivých rodin se uváděli pouze rodinní příslušníci, aniž by se dále zmiňovaly „cizí“ osoby vykonávající v rodině čelední službu či pobývajících v podružství. Zároveň je však nutno připomenout, že se k rodinám připojovaly také osoby, které již dříve opustily otcovský dům. Libějovický soupis není

²⁵ Srov. E. ČÁŇOVÁ-P. HORSKÁ-E. MAUR, *Les listes*, s. 296.

²⁶ Srov. J. PETRÁŇ, *Poddaný lid*, s. 165-166.

proto vhodný k výzkumu rodinných struktur ani domácností, lze jej však vhodně využít ke sledování demografické skladby populace a ke studiu migrací.

V rámci výzkumu byla na základě údajů obsažených ve všech soupisech vytvořena databanka, obsahující údaje o 11 171 osobách (tabulka 1),²⁷ která byla z nejrůznějších hledisek vyhodnocována za pomoci výpočetní techniky. V této studii jsme se zaměřili pouze na výsledky, které jsme získali z pramenů evidenční povahy. Demografické jevy byly zkoumány v závislosti na charakteru jednotlivých sídelních jednotek (město, městečko, vesnice). Prostřednictvím této diference bylo možno lépe identifikovat rozdílné sociální formy projevu se v závislosti na vnějším prostředí. Zároveň se podařilo docílit komplexního pohledu na jihočeské venkovské obyvatelstvo v období raného novověku, neboť situace poddaných ve městech, městečkách i ve vsích se posuzovala současně. Snad poněkud stranou badatelského zájmu zůstaly poddanské dvory, mlýny, ovčiny apod., tedy objekty, jejichž demografická struktura by si zasloužila zcela samostatnou pozornost. Všechny výsledky dosažené v rámci výzkumu byly dále konfrontovány nejenom s českou, ale především se zahraniční odbornou literaturou.

3. Obyvatelstva podle pohlaví a věku

Třicetiletá válka je často i v českých dějinách označována za zlomové období, které předznamenalo množství změn v oblasti politické, ekonomické, sociální i náboženské.²⁸ Důsledky válečných let, jež se projevovaly na území jednotlivých panství, jsou nejlépe doložitelné v ekonomické a sociální sféře, kde je dokumentuje první český katastr-berní rula z roku 1654. V ní je statisticky podchyceno množství opuštěných či pouze částečně využívaných zemědělských usedlostí.²⁹ Za určitý projev změn v politické oblasti lze i na jihu Čech považovat příchod nových majitelů nejvýznamnějších panství. To je zvláště evidentní v oblasti Bechyňského kraje, neboť zdejší rožmberskou rodovou doménu začali místo odbojných Švamberků spravovat císaři loajální Schwarzenberkové, Buqoyové, Eggenberkové aj. O úspěšném postupu rekatolizace na jihu Čech

²⁷ Přepis dat do počítače pořídili: Stanislava Holubová, Lucie Kovandová (Prachatice 1585); Jana Antlová, Ivana Kremláčková (Třeboň 1586); Hana Arnoštová, Barbora Čermáková (Libějovice 1607); Josef Grulich (Chýnov 1651), Hermann Zeitlhofer (Vyšší Brod 1651).

²⁸ Srov. M. HROCH-J. PETRÁŇ, **17. století-krize feudální společnosti?** Praha 1976; A. KLÍMA, **Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Bohemia.** In: T. Ashton-C. Philpin (ed.), *The Brenner Debate*, Cambridge 1988, s. 192-212; M. CERMAN, **Bohemia**, s. 149-175.

²⁹ Srov. A. HAAS (ed.), **Berní rula 27.-28. , Kraj Prácheňský I.-II.**, Praha 1954. Edice BR pro Bechyňský kraj nebyla dosud publikována, i když je připravena v SÚA Praha.

informuje soupis obyvatelstva podle víry z roku 1651, který se pro Bechyňský kraj zachoval kompletně a který byl při výzkumu též zčásti využit.³⁰

Výzkumy umožnily studovat i to, zda lze třicetiletou válku považovat za zlomovou událost i v souvislosti se změnami skladby obyvatelstva a nikoliv pouze s jeho početním stavem, jehož úbytek je v důsledku válečných událostí zcela evidentní. K postižení změn skladby obyvatelstva se použilo srovnání struktury populace tak, jak byla patrná na základě soupisů z období před a po ukončení válečných událostí, které oblast jižních Čech nejvíce postihly během české války v letech 1618-1620.³¹ Hlavní pozornost se věnovala věkové struktuře obyvatelstva. Zjistit přímý vliv války na skladbu populace podle pohlaví a věku však nebylo zcela možné vzhledem k zaokrouhlování věku osob na celé desítky.³² Zatímco z osob starších jedenácti let bylo v soupisech evidováno v jednotlivých panstvích pouze 4-16 % osob ve věku 30 let, podíl osob, u nichž byl uveden věk 29 let nebo 31 rok, představoval obvykle méně než jedno procento. Zaokrouhlování věku by bez kritického přístupu mohlo vést k chybným závěrům, např. že skupina osob ve věku 30-39 let vždy představovala dominantní populační ročníky.³³

Další problém, který byl v souvislosti s vyhodnocováním jednotlivých soupisů řešen, se týkal úplnosti evidovaného obyvatelstva podle věku. Vzhledem k tomu, že s výjimkou prachatického a libějovického soupisu byla evidence osob mladších jedenácti let buď neúplná (třeboňský soupis) nebo zcela chyběla (panství Chýnov a Libějovice), sledovalo se v rámci výzkumu pouze obyvatelstvo starší deseti let. Z toho důvodu se nemohlo ověřit, zda zvýšení počtu narozených dětí, doložené z jiných pramenů, bylo přímým důsledkem vzestupu sňatečnosti v období po ukončení vojenských událostí. Sonda do matričních zápisů ve farnosti Kapličky, nacházející se v oblasti vyšebrodského

³⁰ J. HANZAL, **Pobělohorská rekatolizace v jižních Čechách**. JSH 48, 1979, s. 181-191; M. VOLF, **K dějinám protireformace v jižních Čechách (1637-1650)**. JSH 51, 1982, s.81-87.

³¹ Jednotlivé vojenské události v oblasti jižních Čech zpracoval M. VOLF, **Jihočeské bojiště v prvních měsících českého stavovského povstání roku 1618**. JSH 29, 1960, s. 18-22, 82-92; TÝŽ, **Válka v jižních Čechách v zimě a na jaře 1618-1619**. JSH 30, 1961, s. 24-34, s. 102-114; TÝŽ, **Bitva u Velkého Záblatí a její následky**, JSH 31, 1962, s. 123-134; TÝŽ, **Druhá polovina roku 1619 na jihočeských bojištích**. JSH 32, 1963, s. 79-91; TÝŽ, **Zásahy ozbrojených houfů do stavovského povstání 1618-1620**, JSH 33, 1964, s. 1-11; TÝŽ, **Jižní Čechy v létě 1620 a příprava konečného střetnutí**. JSH 35, 1966, s. 8 – 23.

³² Srov. E. MAUR, **Problémy**, s. 845; L. MATUŠÍKOVÁ - M. CERMAN - H. ZEITLHOFER, **Quellenanalyse**.

³³ Srov. věková skladba populace na panství Vysoký Chlumeč v roce 1617 - O. PLACHT, **Lidnatost**, s. 69.

panství, však potvrdila růst počtů křtěných dětí během 40. let 17. století, kdy zde byly dosídlovány některé opuštěné usedlosti mladými poddanskými páry.³⁴ Předpokládaný výskyt silnějších populačních ročníků narozených po skončení třicetileté války nebylo možné pomocí soupisu z roku 1651 ověřit, neboť v něm chyběly děti předzपovědního věku.

Tabulka 2 Věk obyvatelstva staršího dvanácti let

Oblast, rok, lokalita	Průměrný věk	Mediální věk	Počet osob
Město Prachatice a okolí, 1585			
- město	28,9	24	565
- předměstí	31,9	30	341
- vesnice	27,3	23	131
Panství Třeboň, 1586			
- městečka	28,5	26	319
- Lomnice nad Lužnicí (město)	29,1	26	495
- Veselí nad Lužnicí (město)	29,7	27	366
- vesnice	26,6	23	1 024
Panství Libějovice (vesnice), 1607	27,2	25	1 685
Panství Chýnov, 1651			
- Chýnov (městečko)	30,9	28	166
- Ratibořské Hory (městečko)	28,9	29	189
- vesnice	26,6	25	1 080
Panství Vyšší Brod, 1651			
- Vyšší Brod (městečko)	28,0	26	347
- Hořice na Šumavě (městečko)	27,1	26	342
- vesnice	27,7	25	1.498

V zájmu co nejobjektivnějšího posouzení věkové skladby obyvatelstva ve sledovaných oblastech i obdobích byly současně s průměrným věkem evidovaných osob vypočítávány i odpovídající hodnoty věkového mediánu (tabulka 2). Při porovnání průměrného věku a věkového mediánu se však nepotvrdily žádné zřetelnější rozdíly mezi skladbou obyvatelstva před a po ukončení třicetileté války. U většiny zkoumaných oblastí se hodnota mediánu pohybovala kolem 25 let, snad pouze v Prachaticích a jejich blízkém okolí dosahovala vyšších hodnot. Je tedy možné předpokládat, že obyvatelstvo na jihu Čech bylo v některých regionech roku 1651 mladší než v poslední třetině 16. století.³⁵ Rozdílné hodnoty průměrného věku i mediánu však byly zjištěny v závislosti na odlišném charakteru zkoumaných sídelních jednotek.

³⁴ SOA Třeboň, *Sbírka jihočeských matrik*, Farní úřad Kapličky 1.

³⁵ J. Horský a M. Sládek na základě vzájemného srovnání třeboňských soupisů dospěli k závěru, že místní populace byla roku 1651 starší než v roce 1586; srov. J. HORSKÝ-M. SLÁDEK, *Rodinné, sociální a demografické poměry*, s.86.

Tabulka 3 Skladba obyvatelstva podle věku a pohlaví

Oblast, rok, lokalita	Do 24 let		25-59 let		60 a více let		
	muži	ženy	muži	ženy	muži	ženy	celkem
Město Prachatice a okolí, 1585							
- město	44,4	57,8	49,2	38,7	6,4	3,5	4,8
- předměstí	33,1	37,0	60,0	58,7	6,9	4,3	5,6
- vesnice	49,3	56,3	47,7	39,0	3,0	4,7	3,8
Panství Třeboň, 1586							
- městečka	37,8	36,6	58,0	61,7	4,2	1,7	2,8
- Lomnice nad Lužnicí (město)	41,7	46,7	55,2	46,3	3,1	7,0	5,3
- Veselí nad Lužnicí (město)	39,6	41,1	56,2	58,4	4,2	0,5	2,2
- vesnice	50,4	53,4	47,6	44,6	2,0	2,0	2,0
Panství Chýnov, 1651							
- Chýnov (městečko)	38,0	37,9	53,5	58,9	8,5	3,2	3,8*
- vesnice	41,3	51,3	57,8	47,2	0,9	1,5	0,8*
- Ratibořské Hory (městečko)	24,3	51,2	71,4	48,8	4,3	0,0	1,1*
Panství Vyšší Brod, 1651							
- Vyšší Brod (městečko)	44,8	51,8	51,9	46,7	3,3	2,5	2,0*
- vesnice	41,2	55,5	54,7	43,7	4,1	0,8	1,7*
- Hořice na Šumavě (městečko)	39,8	51,8	59,0	48,2	1,2	0,0	0,4*

* Zastoupení v celkovém počtu obyvatelstva bylo vypočítáno na základě odhadu procentuálního zastoupení nevidovaných dětí (jako 30,8 % z počtu osob starších než 10-12 let).

K posouzení struktury obyvatelstva podle věku a období pozorování se použilo podílu jednotlivých věkových skupin na celkové populaci³⁶ (tabulka 3). Chybějící počty dětí předzपovědního věku byly dopočítávány na základě odhadu R. Schreibera, který předpokládal jejich 30,8% zastoupení v populaci.³⁷ Ani tato srovnání neukázala žádné zřetelnější rozdíly, zvláště co se týče struktury populace v období před a po ukončení třicetileté války. Skupina obyvatel ve věku 25-59 let v sledovaných oblastech nejčastěji představovala 40-60% populace evidované jednotlivými soupisy. Vzhledem k hornickým profesím uváděným v Ratibořských Horách na chýnovském panství byl pozoruhodný poměrně nízký počet mladých mužů, snad související se speciálními požadavky na výkon hornické profese nebo i s určitou uzavřeností

³⁶ Srov. J. KYTIR, *Das demographische Altern der österreichischen Bevölkerung*. In: *Demographische Informationen 1995-96*, s. 107-119.

³⁷ R. SCHREIBER, *Der Elbogner Kreis und seine Enklaven nach dem Dreißigjährigen Kriege*, Praha 1935. K odhadu počtu dětí předzपovědního věku bylo použito koeficientu 0,692 (poměr, v němž byl počet dětí předzपovědního věku a počet starších osob. Autoři této studie použili Schreiberovy koeficienty, neboť je považují za nejpravděpodobnější ze všech obvykle používaných odhadů. Další koeficienty uvádí E. MAUR, *Problémy*, s. 844-845.

místního hornického společenství; vliv mohla mít také imigrace z jiných středisek těžby rud. Ve všech sledovaných regionech bylo zaznamenáno poměrně nízké početní zastoupení osob starších šedesáti let, které bylo zvlášť markantní v případě žen. Zvlášť patrné to bylo v roce 1651, kdy v některých lokalitách (Hořice na Šumavě, Ratibořské Hory, vsi na chýnovském panství) byl pouze minimální počet starých lidí. Lze to považovat za důsledek třicetileté války i doklad výskytu morových epidemií, které se v 70. a 80. letech 16. století nevyhnuly ani oblasti jižních Čech.³⁸ Kromě toho jsme zaznamenali určité rozdíly též mezi věkovou skladbou obyvatelstva měst a jejich okolí. Např. ve městě Lomnici nad Lužnicí, které obývala necelá polovina počtu obyvatel okolních vesnic, byl celkový počet osob starších 60ti let vyšší než v okolních vsích.

V zájmu dosažení lepší interpretace zastoupení jednotlivých věkových skupin v populaci nebyla opomenuta ani konfrontace s dalšími oblastmi. U soupisů z roku 1651 byl navíc, v zájmu dosažení odpovídajícího srovnání, dopočítáván chybějící podíl osob předzपovědního věku (tabulka 3).³⁹ I jeho prostřednictvím se podařilo prokázat, že na jihu Čech bylo na rozdíl od jiných evropských oblastí poněkud odlišné zastoupení jednotlivých věkových skupin. Zatímco J. Ehmer dospěl k názoru, že podíl osob starších šedesáti let obvykle představoval 5-10% populace,⁴⁰ v jižních Čechách bylo zjištěno, že byl jejich podíl mnohem nižší, a to jak v období před třicetiletou válkou, tak po jejím ukončení: mj. na panství Hluboká nad Vltavou (1651) pouze 1,7%.⁴¹

To lze vysvětlit nižší nadějí na dožití zdejších obyvatelů za předpokladu, že by údaje o věku starších osob nebyly zaokrouhlovány směrem dolů, tj. na padesát let, jak tomu však v soupisu zřejmě bylo. E. Maur také zaznamenal, že na některých českých panstvích při relativně vysokém zastoupení osob starších 49 let, mnohdy přesahujícím i 15% z celkového počtu populace, bylo jen velice nízké zastoupení obyvatelstva staršího 59ti let.⁴² To však zřejmě nebyl případ

³⁸ Srov. **Dějiny obyvatelstva českých zemí**, Praha 1996, s. 88-92.

³⁹ Srov. pozn. 37.

⁴⁰ Srov. J. EHMER, **Sozialgeschichte des Alters**, Frankfurt am Main 1990, s. 205n.. I v některých českých oblastech bylo zjištěno hojné zastoupení osob starších šedesáti let, např. 9% na panství Dymokury-srov. E. RUMLOVÁ, **Demografická a sociální struktura obyvatelstva panství Dymokury v polovině 17. století**. HD 17, 1993, s. 153-199, zvl. s. 198.

⁴¹ Srov. J. ČAPEK, **Soupis obyvatel na panství Hluboká nad Vltavou z roku 1651**, Výběr 16, 1979, s. 10-15, zvl. s. 14-15, vsi na třeboňském panství (1651)-3,3%, tedy více než v roce 1586. Srov. J. HORSKÝ-M. SLÁDEK, **Rodinné, sociální a demografické poměry**, s. 86.

⁴² Srov. E. MAUR, **Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté**. AUC-Philosophica et historica 3, 1972, s. 9-80, zvl. s. 53; TÝŽ, **Problémy**, s. 861.

jižních Čech, neboť např. v Prachaticích (1585), kde podíl 49letých byl ze všech sledovaných oblastí nejvyšší, nepřesahoval 10% z celkového počtu populace. U vsí na třeboňském panství (1586) se uvedená hodnota pohybovala kolem 5%, zatímco u vesnic na libějovickém panství představovala pouze 3,5%.⁴³ Z toho je patrné, že na jihu Čech se nejednalo ani tak o důsledek zaokrouhlování věku evidovaných osob, jako spíše o přímý doklad mortalitních krizí souvisejících s morovými či jinými epidemiemi nebo přímo válečných událostí (vpád Pasovských, třicetiletá válka). Jejich důsledek se projevil nejenom v evidenci z roku 1651, ale i v dřívějších seznamech.⁴⁴

K ověření určitého narušení věkové struktury místního obyvatelstva se dalo použít také vzájemného poměru pohlaví v rámci celé populace i jejích jednotlivých věkových skupin (tabulka 4). V odborné literatuře se zdůrazňuje převaha žen oproti mužům projevující se ve většině místních populací kolem roku 1651 na území Čech.⁴⁵ K obdobným výsledkům dospěl i náš výzkum. V období před třicetiletou válkou, tak i po jejím ukončení ve většině studovaných oblastí mírně převažovaly ženy: na 100 žen připadalo pouze 80-90 mužů. K obdobným výsledkům dospěl též A. Schluchter na příkladu Švýcarska v 17. století, kde na 100 žen připadalo 87 mužů, což považoval za důsledek vyšší úrovně úmrtnosti mužské složky populace během jednotlivých morových epidemií.⁴⁶

V jihočeských městech byla ve srovnání s venkovem převaha žen vždy vyšší a odpovídá tak názoru E. Maura, že jde o doklad převahy ženské čeledi nad mužskou v českých městech.⁴⁷ Tedy i na jihu Čech lze takto nepřímou potvrdit lepší možnost pracovního uplatnění žen ve městech a mužů na venkově. Koresponduje s tím především převaha žen ve skupině osob ve věku 15-29 let. Převaha mužů je naopak patrná ve skupině osob starších než 50 let. Současně se nabízí otázka, zda věkovou strukturu obyvatelstva podle pohlaví lze roku 1651 považovat za přímý doklad neblahého vlivu třicetileté války. Zcela logicky by se dalo předpokládat, že chybějící část mužské populace

⁴³ Srov. J. KALSEROVÁ, *Populační vývoj*, s. 32.

⁴⁴ Mortalitní krize na jihu Čech té doby zmiňují též narativní prameny-V. BŘEZAN, *Životy posledních Rožmberků 1-2*, Praha 1985; M. BYDŽOVSKÝ Z FLORENTINA, *Svět za tří českých králů*, Praha 1987; P. SKÁLA ZE ZHOŘE, *Historie česká*, Praha 1984.

⁴⁵ M. CERMAN, *Bohemia*, s. 159-161; J. HORSKÝ-I. SEDLÁČKOVÁ-M. SELIGOVÁ, *Ein einheitliches "altes demographisches Regime" oder die Bindung eines demographischen Verhaltens zu Ökotypen?* HD 20, 1996, s. 57-91, zvl. s. 72-75.

⁴⁶ Srov. A. SCHLUCHTER, *Das Gösgeramt im Ancien Regime*, Basel 1990, s. 53n. V literatuře se však obvykle tvrdí opak – že za epidemií umíral větší počet žen než mužů.

⁴⁷ E. MAUR, *Problémy*, s. 850.

dokládá verbování mužů do armády a následně i jejich ztráty na životech. Obdobný poměr mužů a žen jako v roce 1651 je však patrný i v seznamech vzniklých před třicetiletou válkou, takže naznačenou teorii nelze pokládat za správnou. Spíše je pravděpodobné, že převaha žen v poměru k mužům ve věku 20-30 let byla ovlivněna obvyklým schématem věku v případě mladších manželů, neboť u mužů se často uváděl věk 30 let, u žen 20 let.⁴⁸

Tabulka 4 Poměr pohlaví (počet mužů na 100 žen) ve vybraných věkových skupinách

Oblast, rok, lokalita	Všechny osoby starší 12ti let	15-29 let	50 a více let
Město Prachatice a okolí, 1585			
- město	79,4	60,1	97,5
- předměstí	85,3	63,9	96,3
- vesnice	104,7	90,9	116,7
Panství Třeboň, 1586			
- městečka	81,3	61,2	121,4
- Lomnice nad Lužnicí (město)	82,0	71,0	60,0
- Veselí nad Lužnicí (město)	85,8	70,5	136,4
- vesnice	95,3	79,1	121,9
Panství Chýnov, 1651			
- Chýnov (městečko)	74,7	88,1	91,7
- Ratibořské Hory (městečko)	58,8	42,9	128,6
- vesnice	100,0	84,4	125,0
Panství Vyšší Brod, 1651			
- Vyšší Brod (městečko)	77,9	46,8	130,0
- Hořice na Šumavě (městečko)	94,3	66,7	500,0
- vesnice	96,8	72,1	205,3
Český Krumlov (město) 1653**	77,1		
Město Tábor a okolí, 1651			
- město	97,8	.	.
- město a okolí	71,1	.	.
Panství Hluboká nad Vltavou, 1651	92,3	.	.

* Data pro Český Krumlov, město Tábor a okolí a panství Hluboká nad Vltavou převzaty: F. Büchse, *Volkszählungen*, s. 57; E. Maur, *Problémy*, s. 846; J. Čapek, *Soupis obyvatel*, s. 13.

** U dětí nebylo uvedeno pohlaví, a tak byl jejich počet rozdělen na dvě stejné poloviny.

Zastoupení žen ve vyšším věku bylo v jednotlivých oblastech i obdobích poněkud rozdílné. I když roku 1651 ve skupině osob starších padesáti let i na jihu Čech převažovali zcela jednoznačně muži nad ženami (zvláště v Hořicích na Šumavě, ve vsích na panství Vyšší Brod aj.), jejich převaha však nebyla nikdy tak vysoká, aby dosahovala poměru tří mužů na jednu ženu, jak jej zmiňuje

⁴⁸ M. CERMAN, *Bohemia*, s. 159.

E. Maur.⁴⁹ Obrat ve vzájemném poměru obou pohlaví byl v některých lokalitách patrný již ve věku mladším než 50 let, který bývá obvykle v literatuře považován za hraniční. V některých případech již třicetiletou válkou ženy početně převažovaly nad muži i ve skupině osob starších padesáti let (evidentní zvl. v Lomnici nad Lužnicí, 1586), což však lze považovat za výjimku vyplývající z místního, poněkud specifického populačního vývoje. Mnohdy poměr pohlaví v neprospěch žen ovlivňovala jejich úmrtnost související s komplikacemi v těhotenství a porody. Obecně je možné tvrdit, že u osob starších padesáti let byl vždy vyšší podíl mužů, zatímco téměř ve všech mladších věkových skupinách převažovaly ženy.

Prezentované výsledky však současně naznačují, že na jihu Čech nelze hovořit o žádném jednotném trendu, kterým by se celkový populační vývoj vyznačoval. Lze však zcela konkrétně hovořit o tom, jak válečné události v regionech konkrétně ovlivňovaly vzájemný poměr pohlaví v jednotlivých věkových skupinách. Zároveň je též pozoruhodné, do jaké míry byla úmrtnost žen v dospělém věku vyšší než u mužů. Při řešení všech těchto otázek však nelze opomenout ani rozličné vnější faktory regionálního charakteru, které mohly také výrazně působit na místní demografický vývoj.

I na základě tohoto výzkumu se v jednotlivých oblastech podařilo prokázat, že dopad třicetileté války nebyl v souvislosti s demografickou strukturou jižních Čech tak katastrofální, jak se mnohdy vzhledem k početním ztrátám na celkové populaci v literatuře uvádí. Obecně je tedy možné poznamenat, že ne všechny oblasti na jihu Čech byly třicetiletou válkou přímo zasaženy tak, aby měl její dopad dlouhodobější následky.⁵⁰ Regiony, které byly hlavním předmětem našeho zájmu, se nacházely stranou vojenských událostí probíhajících na jihu Čech především v období české války (1618-1620). I tak zde byly během sestavování berní ruly i následné revizitace zmiňovány mnohé zcela opuštěné nebo jen částečně využívané usedlosti, a to jak v oblasti chýnovského, tak i vyšebrodského panství.⁵¹ Přímé válečné škody byly nejvíce zaznamenány podél významnějších komunikací, které spojovaly střední Čechy s oblastí Rakous.⁵²

⁴⁹ E. MAUR, *Problémy*, s. 847.

⁵⁰ Válečné události na jihu Čech během třicetileté války shrnul Z. KALISTA, *Století andělů a ďáblů*, Praha 1994, s. 52-79; P. SKÁLA ZE ZHOŘE, *Historie*, s. 110-113, 145, 147-159, 276-277, 286-289, 293-297.

⁵¹ Přehled literatury k období třicetileté války na jihu Čech uvádí Z. KALISTA, *Století*, s. 309-312, 334.

⁵² SOA Třeboň, pobočka Jindřichův Hradec, *Vs Jindřichův Hradec*, sign. H 108-revizitace berní ruly sestavená pro panství J. Hradec v roce 1683.

Demografický rozbor struktury populace spíše potvrdil mortalitní krize probíhající v Prachaticích a na třeboňském panství již během poslední třetiny 16. století. Spíše než dopad válečných událostí zde byl evidentní důsledek morových epidemií (1582-1583).⁵³

4. Sňatkový věk

Mnohé odborné studie uvádějí, že na většině území Čech byl v 16. a 17. století mezi osobami ve věku 25-29 let patrný poměrně vysoký podíl ženatých nebo provdaných osob, který přímo koresponduje s nízkým sňatkovým věkem.⁵⁴ Přitom všechny dosavadní rozbor sňatkového věku byly provedeny nejenom na základě soupisů obyvatelstva podle víry z roku 1651, ale i poddanských seznamů z předbělohorského období, takže byly zpracovány současně pro rozdílné typy sídel (města – městečka - vesnice).

Ve věkové skupině 25-29 let byly poměrně vysoké podíly ženatých a provdaných osob i na území sledovaných oblastí (tabulka 5). Pokud nešlo o opakované sňatky, rozdíl věku manželů nebyl zpravidla velký a nebylo třeba brát v úvahu zaokrouhlování věku jednotlivých osob. Kromě určitých regionálních odlišností zde nejsou patrné žádné velké rozdíly ani mezi zastoupením ženatých mužů a provdaných žen v období před třicetiletou válkou a po jejím ukončení. Poměrně vysoké podíly jedinců vstupujících do manželství v nízkém věku měly tedy na jihu Čech dlouhodobou tradici, i když se zde již během 18. století sňatkový věk postupně zvyšoval, jak potvrdil výzkum poddanských seznamů na třeboňském panství i rekonstrukce rodin ve farnosti Kapličky.⁵⁵

Postupně se zvyšující sňatkový věk venkovského i městského obyvatelstva byl potvrzen také rozbohem jihočeských předbělohorských seznamů obyvatelstva, které prokázaly také poněkud odlišný průběh životního cyklu ve městech a na venkově. V předbělohorském období vstupovali venkovští muži i ženy do manželství velice záhy, zatímco ve městech a částečně i v městečkách byla možnost uzavřít sňatek se strany žen oproti mužům evidentně menší. To souvi-

⁵³ Srov. J. PETRÁŇ, *Poddaný lid*, s. 172, 175; V. BŘEZAN, *Životy 1*, s. 315; V. SCHULZ, *Příspěvky k dějinám moru v zemích českých z let 1531-1746*, Praha 1901; M. BYDŽOVSKÝ Z FLORENTINA, *Svět*, s. 194.

⁵⁴ E. ČÁŇOVÁ-P. HORSKÁ-E. MAUR, *Les listes*; M. CERMAN, *Mitteleuropa und die „europäischen Muster“*. In: J. Ehmer-T. Hareven-R. Wall (edd.), *Historische Familienforschung*, Frankfurt am Main 1997, s. 327 – 346.

⁵⁵ Srov. K. DUDÁČEK-L. FIALOVÁ-P. HORSKÁ-M. REPÁSOVÁ-M. SLÁDEK, *On using the 1661-1839 Lists of Subjects of the Třeboň Dominion to study the age structure of the population*. HD 13, 1989, s. 92, 106; obecně k dané problematice M. CERMAN, *Mitteleuropa*.

Tabulka 5 Obyvatelstvo podle rodinného stavu ve věkové skupině 25-29 let

Oblast, rok, lokalita	Muži				Ženy			
	počet	ženatí	sv/b	vd.	počet	vdané	sv/b	vd.
Město Prachatice a okolí, 1585								
- město	26	73,1	23,1	3,8	25	68,0	20,0	12,0
- předměstí	11	63,6	36,4	-	15	80,0	20,0	-
Panství Třeboň, 1586								
- Lomnice nad Lužnicí (město)	28	85,7	14,3	-	31	77,4	22,6	-
- Veselí nad Lužnicí (město)	17	64,7	35,3	-	32	81,3	18,8	-
- městečka	21	85,7	14,3	-	32	65,6	28,1	6,3
- vesnice	39	82,1	17,9	-	68	85,3	10,3	-
Panství Libějovice (vesnice), 1607	109	65,1	33,0	1,8	118	80,5	17,0	2,5
Panství Chýnov, 1651								
- Chýnov (městečko)	11	81,8	18,2	-	13	69,2	30,8	-
- vesnice	99	87,9	12,1	-	83	77,1	18,1	4,8
Ratibořské Hory (městečko)	10	90,0	10,0					
Panství Vyšší Brod, 1651								
- Vyšší Brod (městečko)	12	75,0	25,0	-	30	63,3	33,3	3,3
- vesnice	90	75,6	24,4	-	99	90,9	9,1	-
- Hořice na Šumavě (městečko)	21	66,7	33,3	-	34	73,5	20,6	5,9

sv/b - svobodní/é a bez udání rodinného stavu; vd. - vdovci a vdovy

selo s sociálním postavením žen, neboť ve městech bylo ve srovnání s muži mnohem větší zastoupení žen mezi čeledí. Obdobná situace byla aktuální i na venkově u podruhů, neboť i oni se museli dlouhodobě potýkat s nedostatkem prostředků nutných k zajištění existence samostatné domácnosti (tabulka 6). U ostatního vesnického obyvatelstva se podařilo prokázat, že ve skupině osob ve věku 25-29 let bylo mnohem početnější zastoupení provdaných žen než ženatých mužů, jejichž příležitost k zahájení samostatné existence nastávala mnohem později, neboť ještě před uzavřením sňatku si museli nashromáždit dostatečné množství prostředků k zajištění vlastní rodiny. U mužů je na venkově zcela evidentní přímá vazba mezi možností uzavřít sňatek a nutností zabezpečit existenci samostatné domácnosti na usedlosti či její části s odpovídajícím hospodářským zázemím, získané buď dědictvím, koupí nebo pronájmem.

Sňatkový věk byl zkoumán též u osob ve věku 15-19 let. Vesměs se však ukázalo, že se zde jednalo spíše o výjimečné případy, neboť i když byl sňatek v tak nízkém věku uzavřen, novomanželé museli často i nadále pobývat se svými rodiči, aniž by se dalo předpokládat jejich rychlé osamostatnění. To obvykle nastávalo teprve až po absolvování čelední služby, obvykle ve věku 20-24 let. I tak je však nutné i v případě nízkého sňatkového věku počítat s množstvím

Tabulka 6 Podíl ženatých a ovdovělých mezi podruhy podle věku

Oblast, rok, lokalita	Muži		Ženy	
	ve věku			
	25-29	20 a více	25-29	20 a více
Město Prachatice a okolí, 1585				
- město	100,0	82,9	50,0	65,1
- předměstí	57,1	83,8	87,5	58,5
Panství Třeboň, 1586	100,0	100,0	54,5	32,6
- městečka				
- Lomnice nad Lužnicí (město)	75,0	69,7	33,3	41,2
- Veselí nad Lužnicí (město)	25,0	77,8	66,7	42,9
- vesnice	100,0	82,0	60,0	64,4
Panství Chýnov (vesnice), 1651	93,8	77,8	33,3	58,6
Panství Vyšší Brod, 1651				
- Vyšší Brod (městečko)	75,0	72,0	50,0	34,9
- vesnice	82,6	80,3	86,2	67,3
- Hořice na Šumavě (městečko)	50,0	65,2	25,0	39,0

Tabulka 7 Podíl provdaných žen ve věkové skupině 15-19 let

Oblast, rok, lokalita	Počet žen	Podíl vdaných	Oblast, rok, lokalita	Počet žen	Podíl vdaných
Město Prachatice a okolí, 1585			Panství Chýnov, 1651		
- město	82	9,8	- Chýnov (městečko)	11	36,4
- předměstí	28	7,1	- Ratibořské Hory		
- vesnice	18	11,1	(městečko)	28	14,3
Panství Třeboň, 1586			- vesnice	96	47,9
- Lomnice nad Lužnicí (město)	55	12,7	Panství Vyšší Brod, 1651		
- Veselí nad Lužnicí (město)	35	0,0	- Vyšší Brod (městečko)	50	16,0
- městečka	30	30,0	- Hořice na Šumavě		
- vesnice	127	28,3	(městečko)	33	9,1
Panství Libějovice (vesnice), 1607	183	30,6	- vesnice	159	23,9
Další oblasti Čech (1651)*					
Tábor (město)	.	6,3	Panství Nejdek (vesnice)	.	13,6
Panství Třeboň (města)	.	3,9	Panství Dymokury (vesnice)	.	17,0
Pardubice (město)	.	3,3	Panství Děčín (vesnice)	.	17,3
Poděbrady (město)	.	15,4	Panství Frýdlant (vesnice)	.	22,1
Statky Kovánek (vesnice)	.	4,0	Panství Poděbrady (vesnice)	.	22,5
Panství Sokolov (vesnice)	.	4,5	Panství Kolín (vesnice)	.	31,4
Panství Liberec (vesnice)	.	12,6		.	

* Literatura: Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1996, s. 111.

regionálních odlišností, jež byly ovlivněny nejenom množstvím vnějších faktorů, ale i konkrétní skladbou místní populace.⁵⁶ I přes určitou výjimečnost takových případů je však možné tvrdit, že osoby ve věku 15-19 let vstupovaly do manželství dříve na venkově než ve městech či městečkách (tabulka 7).

Podíl vdaných žen mladších dvaceti let byl relevantní jak v předbělohorském, tak i v pobělohorském období. Poněkud výjimečná situace byla ve vsích na chýnovském panství, kde byla v roce 1651 každá druhá žena ve věku 15-19 let již provdaná. Vyšší podíly provdaných žen v tomto věku byly zjištěny i v jiných oblastech v Čechách - např. v Domažlicích se v letech 1784-1799 vdávalo z úhrnu nevěst 23,7% žen mladších dvaceti let.⁵⁷

Při výzkumu se nepodařilo prokázat, že by příhraniční oblasti jižních Čech (zvl. Prachaticko a Vyšebrodsko), představovaly určité přechodné pásmo mezi oblastí s nízkým (Čechy) a vysokým sňatkovým věkem (Dolní a Horní Rakousy, Bavorsko), neboť jak v Prachaticích (1585), tak i ve Vyšším Brodě nebyly sňatky žen mladších dvaceti let ničím výjimečným. Zatímco ve skupině osob ve věku 15-19 let převažovaly ve zmíněných lokalitách provdané ženy nad ženatými muži, ve skupině 25-29letých byl již jejich vzájemný poměr opačný. Podíl osob mladších dvaceti let žijících v manželství činil na libějovickém panství (1607) 8,8%.

5. Struktura domácností

5.1. K problematice výskytu západních či východních rodinných forem na jihu Čech

Poměrně vysoký podíl osob vstupujících do manželství v mladším věku by oblast jižních Čech přiřazoval do přechodného pásu mezi západním a východním evropským rodinným typem. Nabízí se tedy otázka, do jaké míry je uvedená skutečnost patrná i ve skladbě rodin a domácností. V posledním desetiletí se objevilo množství studií, které řeší otázku, zda struktura rodinných forem a domácností na území Čech odpovídá spíše východoevropskému nebo západoevropskému typu.⁵⁸

Většina studií, zabývající se problematikou rodinných forem a domácností na území Čech, poukazuje na komplexní charakter části rodin a na značné

⁵⁶ Srov. Dějiny, s. 111; P. MUŽÍK, Obyvatelstvo města Domažlic v letech 1631-1830. SAP 36, 1986, s. 103-208.

⁵⁷ P. MUŽÍK, Obyvatelstvo, s. 133.

⁵⁸ P. HORSKÁ, Historical models of the Central European Family: Czech and Slovak examples, Journal of Family History 19, 1994, s. 99-106; J. HORSKÝ, Příspěvek, s. 50-56; J. HORSKÝ-M. SLÁDEK, Rodinné, sociální a demografické poměry, s. 71-109.

rozdíly v zastoupení tohoto typu rodin v Čechách (od oblastí, kde se vůbec nevyskytují, až po oblasti, kde dosahují až třetinu všech domácností), což však nemůže potvrdit převahu východoevropského typu na našem území. Např. v příspěvku J. Horského a M. Sládka, který srovnává soupisy obyvatelstva na třeboňském panství z let 1586 a 1651, bylo zdůrazněno, že podíl komplexní rodinné formy byl roku 1586 mnohem vyšší než v roce 1651.⁵⁹ Detailnější rozbor ukázal, že tzv. *joint-families* (společně žijící manželské páry náležející ke stejné generaci, které se častěji vyskytují právě ve východní Evropě), tvořily pouze nepatrný díl. V rámci komplexních rodinných forem převažovaly spíše kmenové rodiny nebo rodiny s výměnkou.⁶⁰

V období raného novověku nebylo na území Čech obvyklé společné vlastnictví rodinného majetku - současně držené a zároveň využívané - několika bratry. To potvrzují doklady o tom, že ve srovnání s jinými regiony západní nebo i střední Evropy byl v Čechách zaznamenán celkově mnohem nižší podíl kmenových rodin nebo rodin s výměnkou. V literatuře mnohdy zdůrazňované zastoupení jednotlivých rodinných forem na území Čech však plně neodpovídá skutečnosti, neboť v pramenech není možné vždy blíže specifikovat, zda uvedení výměnkáři, ženaté nebo provdané děti včetně podruhů neměli i nadále co do činění i se svou výchozí rodinou. Interpretace pramenné základny tak nemůže nikdy zcela vyčerpávajícím způsobem potvrdit dějinnou skutečnost a vždy záleží i na způsobu interpretace, k jakým výsledkům badatel dospěje.

A tak i rozbor jednotlivých jihočeských soupisů obyvatelstva je nutné chápat pouze jako částečný příspěvek k osvětlení zkoumaných jevů. Kvantitativní analýza každého pramene z hlediska rodinných forem byla prováděna vždy poněkud odlišným způsobem, který odpovídal jeho výpovědní hodnotě. Takový postup byl nutný, neboť například v třeboňském seznamu z roku 1586 byli podruzi uváděni nikoliv s rodinou, u které žili, ale vždy zcela samostatně; u soupisů obyvatelstva z roku 1651 (chýnovské a vyšebrodské panství) chyběly údaje o dětech mladších deseti let; libějovický seznam (1607) obsahoval výčet

⁵⁹ J. HORSKÝ-M. SLÁDEK, **Rodinné, sociální a demografické poměry**, s. 71-109.

⁶⁰ Srov. definice jednotlivých rodinných typů a domácností-A. E. HAMMEL-P. LASLETT, **Comparing household structures over time and between cultures**. *Comparative Studies in Society and History* 16, 1974, s. 73-103; M. MITTERAUER, **Komplexe Familienformen in sozialhistorischer Sicht**. In: Týž, *Historisch-anthropologische Familienforschung*. Wien 1990, s. 87-130. Nejnovější výzkumy prokázaly, že základní rozdíl mezi západoevropským a východoevropským typem rodiny je nutné spařovat v existenci majetkového společenství a preferenci mužských potomků během naplňování dědické praxe na Východě. Srov. K. KASER, **Der Erbfall, Besitz und Familie im östlichen Europa (1500 -1900)**, Graz 1998.

všech rodinných příslušníků, aniž z něj bylo patrné, zda žijí ve společné domácnosti s hospodářem či nikoliv - proto nemohl být zahrnut do rozboru rodinných forem.

I přesto je na libějovickém soupisu (1607) pozoruhodné, že v něm byl muž vždy uváděn jako „manžel“, což není v soupisech obyvatelstva vzniklých v evropské protoindustriální společnosti vůbec obvyklé. Důraz na muže, jakožto osobu stojící v čele domácnosti a nikoliv partnera své ženy, však kladla zvláště východoevropská patriarchální společnost. V libějovickém soupisu byl tak muž definován nikoliv z hlediska sociálního, ale především rodinného postavení. Forma zápisu odpovídá i zvýraznění významu mužské role v tehdejší společnosti: muž není označen jenom svým jménem, ale i příjmením. To v českém prostředí vždy příslušelo pouze představiteli rodiny, od něhož odvozují svůj biologický původ všechny pokrevně příbuzné osoby. V českém prostředí forma zápisu zpravidla zdůrazňuje, a to jak v městském, tak zejména ve venkovském prostředí i příslušnost služebního personálu k domácnosti, neboť příslušníci čeledi se v různých seznamech většinou uváděli jen křestním jménem.⁶¹ Také ženy byly obdobně jako děti či čeleď uváděny pouze křestními jmény, jakožto osoby pod přímou patronací muže (otce nebo manžela), od něhož se odvozuje i příslušnost ke konkrétní rodině či domácnosti. Při analýze jednotlivých případů bylo zjištěno, že každá osmá či devátá vdaná dcera žila společně se svým manželem „při otci“. Uvedené přípisy pomohly identifikovat některé kmenové rodiny, pokud to však dovozovala kvalita zkoumaného pramene.

Soupisy prachatického (1585) a třeboňského obyvatelstva (1586) nezmiňovaly vůbec žádná vnoučata. Jednotlivé kmenové rodiny pak mohly být identifikovány pouze prostřednictvím dětí uváděných ve vztahu k osobě stojící v čele domácnosti. Platila obecně zásada, že děti pobývaly se svými rodiči tak dlouho, dokud ještě nevstoupily do manželství. A tak jestliže byly v souvislosti s rodinami uváděny přípisy o vnoučatech, bylo i u nás obdobně jako na území sousedního Rakouska obvyklé, že se zde většinou jednalo o nemanželské děti některé z dcer hospodáře.⁶² V třeboňském soupisu (1586) bylo uvedeno celkem 26 vnoučat, z nichž pouze 6 evidentně pobývalo ve třech kmenových rodinách. Ve 14 případech šlo o děti, které žily společně se svými prarodiči, neboť v těchto domácnostech zcela chyběli příslušníci střední generace. Lze se tedy domnívat, že šlo o sirotky, o které se museli starat jejich prarodiče. Obdobně i ze tří vnoučat evidovaných v Prachaticích (1585) žilo pouze jedno v kmenové rodině. V soupisech obyvatelstva podle víry se nezmiňovala vůbec žádná vnoučata.

⁶¹ Srov. M. MITTERAUER, *Familie und Arbeitsteilung*, Wien-Köln-Weimar 1992, s. 161.

⁶² TAMTÉŽ s. 184.

Na existenci rozšířených kmenových rodin poukazovaly též zmínky o pobytu snachy nebo zete společně s ostatními příslušníky rodiny. Pokud se v seznamech objevovaly, jejich množství bylo z hlediska rozsahu zkoumaného vzorku bezvýznamné. S výjimkou vesnic na třeboňském panství, kde bylo zmiňováno 7 snach, se všude jinde vyskytovaly pouze jednotlivě. Není tedy možné přesně stanovit, do jaké míry se vdané či ženaté osoby mohly stát podruhy v rodině svých rodičů. Na základě porovnání jmen podruhů a osob stojících v čele hlavních domácností by se snad dali identifikovat ženatí mužští potomci, u kterých by se postupem času dalo očekávat převzetí rodinného majetku i za cenu jejich dočasné existence v podružství. Jelikož u většiny podruhů nebylo žádné příjmení uvedeno, nebylo toto srovnání možné.

5.2. Osoby v čele domácností

S nízkým sňatkovým věkem přímo souvisí otázka, zda převzetí otcovské usedlosti probíhalo záhy po uzavření sňatku, za života původního hospodáře, či až po jeho smrti. Zároveň bylo nutné ověřit, do jaké míry mohlo období čelední služby představovat přechodnou fázi života jedince mezi dětstvím stráveným v otcovském domě a založením vlastní rodiny, za které lze považovat sňatek.

Tabulka 8 Muži ve věku 20-24 let podle postavení v domácnosti

Oblast, rok, lokalita	Počet osob	Z toho podíl osob v postavení				
		osoba v čele domácností	čeleď	podruzi	děti	další osoby*
Město Prachatice a okolí, 1585						
- město	50	24,0	36,0	18,0	22,0	0,0
- předměstí	15	20,0	20,0	20,0	40,0	0,0
Panství Třeboň, 1586						
- Lomnice nad Lužnicí (město)	35	22,9	34,3	17,1	22,9	2,9
- Veselí nad Lužnicí (město)	23	34,8	17,3	8,7	39,1	0,0
- městečka	18	55,6	5,6	16,7	22,2	0,0
- vesnice	99	41,4	17,2	20,2	17,2	4,0
Panství Chýnov, 1651						
- Chýnov (městečko)	17	47,1	29,4	5,9	11,8	5,9
- vesnice	82	58,5	9,8	6,1	20,7	4,9
Panství Vyšší Brod, 1651						
- Vyšší Brod (městečko)	20	35,0	40,0	10,0	15,0	0,0
- vesnice	102	36,3	27,5	12,7	23,5	0,0
- Hořice na Šumavě (městečko)	22	40,9	31,8	13,6	13,6	0,0

* Další příbuzné osoby v domácnostech.

Ve výzkumu evropské protoindustriální společnosti se příkládá mimořádná pozornost též souvislosti mezi věkem osob a jejich postavením v domácnosti, které je příkládána. Možnost ekonomické nezávislosti jedince totiž zcela evidentně souvisela se získáním rozhodujícího postavení v místním rodinném společenství. A jeho převzetí nebylo ve většině středoevropských regionů myslitelné pro muže, kteří se neoženili.

Ve věku 20-24 let již do manželství vstupoval hojnější počet mužů i žen, a tak byl zjištěn poměrně vysoký podíl osob žijících nezávisle na rodičích (tabulky 8 a 9). Téměř dvě třetiny mužů a 40% až 80% žen z uvedené věkové skupiny pobývalo ve vlastních, zcela samostatných domácnostech. Ve srovnání s Rakousy se lidé na jihu Čech v ekonomické sféře prosazovali mnohem dříve. Konkrétní podíly ženatých nebo provdaných osob v tomto věku se lišily i v závislosti na místních podmínkách. Zatímco na chýnovském panství (1651) byly nebývale vysoké, v případě Prachatic (1585) byly téměř zanedbatelné. Obdobně byl v této věkové skupině minimální podíl dětí přebývajících se svými rodiči. Ve východoevropských oblastech se však jednalo o zcela obvyklý jev.⁶³

Tabulka 9 Ženy ve věku 20-24 let podle postavení v domácnosti

Oblast, rok, lokalita	Počet	Z toho podíl osob v postavení				
		man-želky	čeleď	podru-hyně	děti	další osoby*
Město Prachatice a okolí, 1585						
- město	81	33,2	37,0	19,8	9,9	0,0
- městečko	29	15,9	13,8	60,0	10,3	0,0
Panství Třeboň, 1586						
- Lomnice nad Lužnicí (město)	52	42,3	15,4	19,2	21,2	1,9
- Veselí nad Lužnicí (město)	28	41,9	7,1	32,1	14,3	3,6
- městečka	36	66,6	2,8	16,6	13,9	0,0
- vesnice	97	41,2	10,3	33,0	12,4	3,1
Panství Chýnov, 1651						
- Chýnov (městečko)	18	66,6	22,2	0,0	11,1	0,0
- vesnice	128	77,8	2,3	14,1	7,0	0,8
Panství Vyšší Brod, 1651						
- Vyšší Brod (městečko)	31	32,8	16,1	22,6	12,4	16,1
- vesnice	161	49,1	14,3	26,7	8,7	1,2
- Hořice na Šumavě (městečko)	38	55,2	13,2	23,7	2,6	5,3

* Další příbuzné osoby v domácnostech.

⁶³ Srov. M. MITTERAUER, *Sozialgeschichte der Jugend*, Frankfurt am Main 1986, s. 98.

Zcela v protikladu k výsledkům z chýnovského panství (1651) byly informace získané pro město Prachatice (1586) i panství Vyšší Brod (1651). Právě na jejich základě mohly být zkoumány příčiny rozdílného věku osob v okamžiku přebírání otcovské usedlosti a zakládání vlastní domácnosti. Na území těchto tří panství byl mezi osobami ve věku 24-29 let velice rozdílný počet majitelů nemovitostí. Ale i tak je možné poznamenat, že podíl dětí pobývajících v tomto věku se svými rodiči byl obdobný. U domácností, kde byly kromě rodinných příslušníků ještě další osoby, především čeled', byly prokazatelné větší oblastní rozdíly. Např. v Chýnově byl v uvedené věkové skupině jak vysoký podíl majitelů jednotlivých usedlostí, tak i relativně nízký podíl osob v čelední službě, což svědčí o tom, že v dané oblasti nebylo časně předávání otcovské usedlosti ničím výjimečným, neboť obě zjištění spolu vzájemně korespondují.

5.3. Čeled' a podruzi

Středoevropské domácnosti byly charakteristické vysokým podílem cizích osob žijících v jedné domácnosti s pokrevně příbuznými rodinnými příslušníky, což je základní rys, jímž se vyznačuje tzv. evropský typ sňatečnosti (*European Marriage Pattern*).⁶⁴ Konkrétně se jednalo hlavně o čeled' a podruhy. V středoevropském i západoevropském kontextu lze ve venkovském prostředí období čelední služby považovat za jeden z aspektů obvyklého průběhu životního cyklu. Ve východoevropských oblastech byla služba v cizím domě spíše výjimkou, neboť téměř všichni příslušníci komplexních rodin se společně podíleli na zajišťování chodu vlastního ekonomického zázemí. Jelikož čelední služba byla ve střední Evropě především záležitostí svobodných osob, vždy pro ně současně představovala určitý odklad vstupu do manželství. Jestliže však i námi prováděné výzkumy prokázaly, že v mnohých případech docházelo k uzavření sňatku v poměrně nízkém věku, nabízela se nám otázka, zda se období čelední služby nemohlo na jihu Čech poněkud odlišovat od jiných oblastí střední Evropy. Pouze treboňský soupis z roku 1586 zmiňuje čeled' již v manželském stavu: uvádí tři ženaté čeledíny, kteří měli se svými partnerkami také děti; ve dvou případech nebylo prokazatelné žádné příbuzenství k přednostovi domácnosti, v jednom – v Lomnici nad Lužnicí – šlo o sňatek sestry hospodáře s čeledínem. Ani zde však vzniklé příbuzenství neměnilo nic na pracovním zařazení muže, který byl v seznamu zapsán svou pracovní funkcí.

⁶⁴ J. HAJNAL, *European Marriage Pattern in Perspective*. In: D. Glass-D. Eversley (edd.), *Population in History*, Chicago 1965, s. 101-143; TÝŽ, *Two kinds of pre-industrial Household Formation Systems*. In: R. WALL a kol. (ed.), *Family Forms in Historical Europe*, Cambridge 1983, s. 65 – 104.

Uvedený případ prokázal, že v dané době bylo výjimkou, aby si čeleď prostřednictvím sňatku chtěla zabezpečit možnost dlouhodobějšího uplatnění v rodině hospodáře. Zmíněné tři případy ženatých čeledínů nemění nic na tom, že čeleď na jihu Čech byla v období raného novověku z hlediska rodinného stavu svobodná. Obdobnou situaci prokázal M. Mitterauer v oblasti Solnohradska na základě soupisů ze 17. století.⁶⁵

Tabulka 10 Poměr pohlaví (počet mužů na 100 žen) – podruzi a čeleď podle věku

Oblast, rok, lokalita	Podruzi a čeleď ve věku			
	15-29	30-49	50 a více	15 a více
Město Prachatice a okolí, 1585				
- město	54,5	177,8	37,5	47,8
- předměstí	60,9	63,3	53,3	100,0
Panství Třeboň, 1586				
- městečka	47,4	71,4	66,6	41,7
- Lomnice nad Lužnicí (město)	70,6	63,6	30,0	70,6
- Veselí nad Lužnicí (město)	66,6	56,3	75,0	75,0
- vesnice	64,7	84,0	71,4	128,6
Panství Chýnov, 1651				
- Chýnov (městečko)	.	.	.	120,0
- vesnice	76,5	51,5	100,0	121,4
Panství Vyšší Brod, 1651				
- Vyšší Brod (městečko)	33,3	65,0	100,0	64,7
- vesnice	50,0	93,6	142,9	110,5
- Hořice na Šumavě (městečko)	47,4	54,2	-	135,7
Český Krumlov (město), 1653*	52,5	.	.	66,5

Literatura: F. Büchse, Volkszählungen, s. 57. Vzájemný poměr mezi všemi podruhy.

Období čelední služby bylo neodmyslitelnou součástí životního cyklu venkovského obyvatelstva v 16. i 17. století. Její absolvování v cizím prostředí nesouviselo pouze se zajišťováním obživy, ale i se sbíráním životních zkušeností, příp. i s volbou životního partnera. Služba v cizím domě, ať už se jednalo o čeleď, řemeslnické učně či tovaryše, byla na jihu Čech evidentní především u osob ve věku 15-19 let.⁶⁶ V této věkové skupině byl nejsilněji zastoupen ženský služební personál. Za poněkud výjimečné je nutné považovat situaci ve vsích chýnovského panství, ve kterých byly nejvyšší počty ženského služebního personálu doloženy již ve věkové skupině 10-14 let.⁶⁷ Srovnatelné

⁶⁵ M. MITTERAUER, *Familie*, s. 193.

⁶⁶ Uvedenou skutečnost k roku 1651 potvrdil i E. Maur na komorních panstvích - E. MAUR, *Populační vývoj*, s. 46.

⁶⁷ J. GRULICH, *Obyvatelstvo*, s. 125 – 143.

výzkumy z jiných oblastí prokázaly mnohem vyšší počty služebního personálu staršího věku.⁶⁸

Na jihu Čech nebyl ve služebním poměru již nikdo starší třiceti let, neboť většina osob absolvovala uvedenou fázi životního cyklu do svých 25 let. Obdobná tendence byla prokazatelná i u čeledi, která nacházela uplatnění ve vrchnostenských dvorech, neboť vzhledem k fyzické náročnosti práce zde nebyl zájem zaměstnávat děti mladší 14ti let. Jak v okolí Prachatic (1585), tak i na chýnovském (1651) nebo vyšebrodském panství (1651) byla většina čeledi mladší dvaceti let. Vyšší počty starší čeledi jsou prokazatelné především ve městech a městečkách, kde byli mezi služebný personál zařazováni i tovaryši, u kterých se nejednalo o službu v pravém slova smyslu, ale spíše o přípravu na výkon budoucího povolání. Čeď mladší deseti let zde byla evidována spíše výjimečně. Nejčastěji se nacházela ve vsích na třeboňském panství (1585), kde bylo zaznamenáno celkem 18 případů. Pro srovnání je nutné připomenout, že na panství Hluboká nad Vltavou jich bylo zmíněno celkem 38.⁶⁹ Mnohdy se však jednalo o sirotky, kteří byli svými opatrovníky využíváni především k pastvě dobytka. Stejná role připadala i dětem v dalších poddanských rodinách, ale protože ty ji vykonávaly doma u rodičů, nemusela o tom být někde v pramenech sebemenší zmínka. Tuto domněnku potvrzují údaje z předměstí Prachatic, kde v roce 1585 nebyl zaznamenán žádný čeledín mladší patnácti let.

Rozdílná možnost uplatnění mužů a žen v čelední službě přímo souvisela s rozdílnými potřebami jednotlivých zaměstnavatelských domácností. V literatuře se obvykle uvádí, že zatímco na venkově se častější objevovali v čelední službě muži, města představovala spíše příležitost k uplatnění žen.⁷⁰ S tím se shodují i výsledky prezentovaného výzkumu (tabulka 10). Zvláště v Prachaticích (1585), v domácnostech místních obchodníků, byly dvě třetiny čeledi starší 14ti let ženského pohlaví.⁷¹ V městečkách s nepříliš vyhraněnou vyšší společenskou vrstvou převažoval čelední personál zvláště v domácnostech řemeslníků. Zároveň je však pozoruhodné, že v uvedených lokalitách převa-

⁶⁸ M. MITTERAUER, *Familie*, s. 310n. Pouze v jedné rakouské farnosti byla většina čeledi mladší 20ti let. Srov. s obdobnými výsledky-J. SCHLUMBOHM, *Lebensläufe, Familien, Höfe*, Göttingen 1994, s. 224.

⁶⁹ J. ČAPEK, *Soupis obyvatel*, s. 11.

⁷⁰ E. MAUR, *Das Gesinde in Böhmen in der Frühen Neuzeit*. In: A. Fauve-Chamoux-L. Fialová (edd.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe Siecles*, Acta demographica 13, 1997, s. 75-94, zde s. 90-91.

⁷¹ Srov. V. STARÝ, *Majetkové poměry obyvatel města Prachatic v polovině 16. století*. JSH 56, 1987, s. 137-138.

žovali mezi čeledí spíše muži.⁷² Jihočeské vesnice měly ve srovnání například s rakouskými některé odlišné znaky, především vyšší zastoupení mužské čeledi (tabulka 11).⁷³ Uvedená skutečnost však současně odpovídá většímu množství robotních povinností na jihočeském venkově.⁷⁴

Výsledky výzkumu tak potvrdily příslušnost jižních Čech k evropskému typu sňatečnosti i pokud jde o průběh čelední služby. I tak je však nutné připomenout, že se projevil určitý rozdíl oproti jiným evropským regionům, a to v nižším věku nástupu a větší délce trvání čelední služby. Současně je však třeba předpokládat, že nízký věk čeledi se vyskytoval spíše v oblastech s malou poptávkou po čeledním personálu. K obdobným závěrům dospěl též výzkum některých lokalit ve švýcarském kantonu Solothurn, kde podíl čeledi roku 1808 představoval méně než 5% populace.⁷⁵ Dřívější opuštění čelední služby s sebou přinášelo také lepší možnost pro uzavření sňatku. Pro srovnání je nutné uvést, že pro mnohé lidi i na území Rakouska čelední služba představovala jedinečnou příležitost k získání základních finančních prostředků potřebných k založení samostatné domácnosti. Výši výdělku i následným možnostem úspory peněz odpovídala délka čelední služby. Časnější sňatky v jižních Čechách ve srovnání s Rakousy asi nelze vysvětlit tím, že by na území jižních Čech bylo odměňování čeledi vyšší než v sousedních Rakousích, neboť to je ve sledovaném období málo pravděpodobné. Současně se však nabízejí i další možnosti vysvětlení souvislosti mezi čelední službou a možností uzavření sňatku. Přenášel se snad čelední poměr na úroveň podružství, jakmile lidé vstoupili do manželství? Musel vždy případný sňatek souviset se založením samostatné domácnosti?

V souvislosti s objasňováním uvedených otázek je nutné blíže analyzovat skupinu podruhů. Literatura, která si všímá problematiky podruhů na území sousedního Rakouska, velice často poukazuje na jejich heterogenní povahu. Byli totiž různého věku, různého rodinného stavu, šlo o jednotlivce i osoby s vlastní rodinou přebývající v samostatné obyvatelské domácnosti. Mezi podruhy byly častěji uváděny ženy než muži, často osoby starší a ovdovělé.⁷⁶

I na jihu Čech byly ve všech zkoumaných soupisech v roli podruhů uváděny osoby starší dvaceti let; v manželství žily tři čtvrtiny podruhů a dvě

⁷² Srov. M. MITTERAUER, *Familie*, s. 277.

⁷³ Srov. F. EDER, *Geschlechter- proportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg: 17.-19. Jahrhundert*, Wien 1990, s. 198n.

⁷⁴ E. MAUR, *Das Gesinde*, s. 91.

⁷⁵ Zatímco mužský čelední personál zde byl nejvíce zastoupen ve věkové skupině 15-19 let, ženský ve stáří 20-24 let. Srov. A. SCHLUCHTER, *Das Gösgeramt*, s. 57n.

⁷⁶ M. MITTERAUER, *Familie*, s. 38, 205.

třetiny podruhyň, ale tyto relace se místně mohly značně lišit (tabulka 6). Důležité však je to, že struktura obyvatelstva byla prakticky shodná jak v období před třicetiletou válkou, tak i po jejím ukončení. Svobodné ženy - podruhyně se ojediněle vyskytovaly pouze v některých městečkách (Hořice na Šumavě, Ratibořské Hory, Prachatice-předměstí). Již Otto Pacht prokázal, že na území Čech byli podruzi nejvíce zastoupeni ve věkové skupině 20-29 let, přičemž věku 50-59 let se v této sociální skupině obyvatelstva dožívaly pouze ženy.⁷⁷ Také v jižních Čechách byla převaha podruhyň, i když ve skupině osob starších padesáti let bylo na Vyšebrodsku více mužů než žen (tabulka 10).

Na jihu Čech se jeví jako málo pravděpodobné, že by v důsledku obsazování opuštěných hospodářství po třicetileté válce⁷⁸ docházelo k zřetelnému poklesu počtu nemajetných osob.⁷⁹ Početní zastoupení podruhů, obdobně jako i podíl podružských rodin v poměru ke všem ostatním, lze v roce 1651 považovat za poměrně vysoké (tabulky 1 a 13),⁸⁰ i když bylo nižší než v severních Čechách.⁸¹ Je tedy možné tvrdit, že obě dvě skupiny - podruzi a čeledí - nebyly nikterak vyhraněny, i když v oblastech s hojně zastoupenou čeledí byl počet podruhů vždy o něco vyšší. Obdobně jako u čeledi, tak i u podruhů byl prokazatelný průběh rodinného cyklu v závislosti na ekonomickém zázemí jedince. Podíl podruhů byl mnohem vyšší ve věkové skupině 25-34 let, než u osob ve věku 20-24 let. Po 35. roce věku se podíl osob pobývajících v podružství s věkem postupně snižoval. Ve vsích na vyšebrodském panství (1651) však byli podruzi hojně zastoupeni i mezi staršími manželskými páry. V roli podruhů se v jednotlivých soupisech mnohdy objevovaly i „vybyté“ děti, které

⁷⁷ O. PLACHT, *Lidnatost*, s. 69.

⁷⁸ Srov. A. KLÍMA, *Agrarian class structure*, s. 195n., TÝŽ, *Die Länder der böhmischen Krone 1648-1850*. W. Fischer (ed.), *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*, Stuttgart 1993, s. 688 – 719.

⁷⁹ Neplatnost uvedené teorie byla prokázána též v oblasti severních Čech-srov. M. CERMAN, *Agrarische Klassenstruktur und sozioökonomische Entwicklung in Böhmen im 17. und 18. Jahrhundert*. In: Th. Winkelbauer (ed.), *Kontakte und Konflikte. Böhmen, Mähren und Österreich: Aspekte eines Jahrtausends gemeinsamer Geschichte*, Horn-Waidhofen a. Th. 1993, s. 215-230, zvl. s. 217.

⁸⁰ Rozšíření podružských rodin bylo mnohdy i ve vsích vyšebrodského panství velice rozdílné. Zatímco v rychtě Kapličky bylo nejvyšší (33,3%), vsousedství – ve Studánkách bylo dokonce o 15,8% nižší. Více jak 20% zastoupení podružských rodin je doloženo i v jiných oblastech na pomezí jižních a středních Čech – na panství Vysoký Chlumeč, kde bylo 20,6% (1617), srov. J. PETRÁŇ, *Poddaný lid*, s. 446 m.; rychta Holubov na panství Český Krumlov - 25,3% (1670), 43,3% (1702), srov. O. PLACHT, *Lidnatost*, s. 148.

⁸¹ Srov. M. CERMAN, *Bohemia*, s. 167.

sice neměly žádný nárok na rodinný grunt, ale i tak na základě českého dědického práva obvykle získávaly odpovídající dědický podíl, který jim po sňatku umožňoval začátek samostatné existence.⁸² Zvláště v prachatickém soupisu (1585) se pod označením *podruzi* objevovaly rodiny „vybytých“ obdobně jako výměnkářů. Podružské rodiny představovaly přibližně třetinu ze všech mladých párů (do 25 let) a současně i třetinu starých párů (60 let a více); ve věkové skupině 25-34 let byla pouze pětina podružských párů.⁸³ Na základě berního rejstříku, který byl v roce 1559 sestaven pro obyvatelstvo Prachatic, je patrné, že podruzi představovali velice mobilní složku soudobé společnosti, neboť jejich počet v průběhu let značně kolísal.⁸⁴

5.4. *Obraz domácnosti u starých osob*

Konkrétní postavení jedince v domácnosti během produktivní fáze životního cyklu bylo přímo úměrné možnosti jeho sociálního zabezpečení ve stáří. Přitom se situace těch, kteří si založili svou vlastní rodinu a případně i udrželi vůdčí postavení ve své domácnosti až do konce života, značně lišila od postavení osob, které si nikdy nezaložily vlastní domácnost. S narůstajícím věkem ubývá sil, dochází k omezení pracovních schopností a zároveň mizí základní předpoklady nutné k zajištění samostatné existence, jež mnohdy přispěly dokonce i ke ztrátě vlastního příbytku. Na prahu svého stáří musel prakticky každý hospodář řešit otázku, zda pro něj bude výhodnější podržet si ekonomickou samostatnost a postavení osoby stojící v čele domácnosti až do smrti, nebo svůj post předat zástupci nastupující generace-synovi či zeti za předpokladu, že bude pro něj bude zřízen výměnek. Volba jednoho z uvedených řešení mnohdy závisela i na rodinném stavu jedince. Zvláště, jestliže se jednalo o svobodného nebo ovdovělého jedince bez potomstva, musel si své hospodářství podržet až potud, pokud jej byl schopen sám spravovat, tedy po časově ohraničené období.⁸⁵ Nízký sňatkový věk mnohdy přímo předznamenával brzký odchod majitele usedlosti – osoby stojící v čele domácnosti na výměnek.

Vzhledem k tomu, že v poslední třetině 16. století a první polovině 17. století byly na jihu Čech zaznamenány velice nízké podíly svobodných, samostatně žijících dospělých osob, problematikou možnosti jejich zabezpečení v období stáří se bylo možné zabývat pouze v omezeném měřítku. Samostatné vedení

⁸² K vazbě mezi vybytými a podruhy srov. S. OGILVIE - M. CERMAN, *The position of Inmates in seventeenth-century Bohemia*, *Histoire sociale* 28, 1995, s. 333-346.

⁸³ Jednotlivé manželské páry byly do věkových skupin zařazovány podle stáří muže.

⁸⁴ Srov. V. STARÝ, *Majetkové poměry*, s. 137; obdobná situace je patrná i v třeboňských poddanských seznamech - K. DUDÁČEK a kol., *On Using*, s. 80.

⁸⁵ Srov. J. EHMER, *Sozialgeschichte*, s. 165n.

domácnosti i rodinného hospodářství do smrti nebo pouze do doby případného předání nemovitosti mnohdy závisela nejenom na fyzických schopnostech, ale i na odhodlání jedince dále pracovat. To obvykle záviselo jak na rozsahu rodinného hospodářství, tak na konkrétních možnostech najímání čeledního personálu či podruhů. Doba, kdy docházelo k předávání usedlosti, byla velice variabilní, mnohdy závisela na regionálních zvyklostech. Postoupení usedlosti ještě za života hospodáře i přenechání postavení osoby stojící v čele domácnosti ve prospěch mladší osoby většinou přímo souvisely s odchodem jedince na výměnek. To s sebou přinášelo evidentní narušení seniorátního principu, který byl určujícím znakem komplexních rodinných forem v oblasti východní Evropy. Takto tedy byla i na jihu Čech potvrzena příslušnost k západo- a středoevropskému typu sňatečnosti. Některé novější studie týkající se období po skončení třicetileté války poukazují na význam výměnku v mnoha českých venkovských regionech, mj. též na panstvích Vyšší Brod a Chýnov.⁸⁶ Podařilo se zcela jednoznačně prokázat, že v období raného novověku byla mezi českým venkovským obyvatelstvem životu na výměnku přikládána významná role i přesto, že např. v sousedních Rakousích byl spíše pokládán za určitý úpadek významu osobnosti. Zatímco v dnešní době výměnek představuje určitý sociální model, před 19. stoletím byl záležitostí malé skupiny staršího obyvatelstva, které zároveň umožňoval určité zajištění v období podzimu života.⁸⁷

Jedním z cílů výzkumu bylo zjistit, do jaké míry byly v soupisech z období před třicetiletou válkou i po jejím ukončení zastoupeny rodiny s výměnkáři. V pramenech pro výměnkáře neexistovalo žádné jednotné označení. Pouze na vyšebrodském panství byl v případě některých lokalit uváděn „Ausnehmer“-výměnkář, který však vůbec nemusel být skutečným výměnkářem. V ostatních soupisech z ryze českého prostředí se výměnkáři označovali termíny „otec“ nebo „matka“ osoby stojící v čele domácnosti. U většiny takto zmiňovaných osob se skutečně jednalo o výměnkáře, tj. bývalého majitele domu či dvora. Je však nutné poznamenat, že žijící hospodářovi rodiče obvykle představovali pouze podstatnou část skupiny výměnkářů, do které byly v případě prodeje

⁸⁶ Srov. J. GRULICH, *Zu den ausgewählten Aspekten des Familien- und Lebenszyklus*. HD 20, 1996, s. 9-56, zvl. s. 39-47; D. ŠTEFANOVÁ-H. ZEITLHOFER, *Zur Ausgedingestruktur nord- und südböhmischer Dörfer 1650-1750*. In: J. Ehmer-P. Gutschner (edd), *Das Alter im Spiel der Generationen*. Wien 1999; H. ZEITLHOFER, *Das Ausgedinge am Beispiel der südböhmischen Pfarre Kapličky (Herrschaft Vyšší Brod), 1700-1738*. JSH 65, 1996, s. 43-63.

⁸⁷ Srov. Th. HELD, *Ausgedinge und ländliche Gesellschaft*. In: Ch. Konrad - H. J. Kondratowitz, *Gerontologie und Sozialgeschichte*, Berlin 1983, s. 151-185.

nemovitosti zahrnutý i nepřibuzné osoby.⁸⁸ V sledovaných pramenech však nikdy nebyl vztah nepřibuzné osoby-předpokládaného výměnkáře a osoby stojící v čele domácnosti jasně popsán, takže nebylo možné ani přesně určit, zda v takovém případě šlo vždy o skutečného výměnkáře-bývalého majitele nemovitosti nebo jenom jeho podruha. Pro srovnání významu podruhů na konci 16. století a v roce 1651 bylo použito podílu osob stojících v čele domácností a jejich partnerů ve skupině šedesátiletých a starších osob (tabulka 11).

Zastoupení osob, které i ve vyšším věku vedly domácnost, lze z výsledků dalších historicko-demografických výzkumů považovat za standardní.⁸⁹ Zcela přirozeně nemohli všichni staří lidé, nacházející se v postavení výměnkáře, přebývat v cizím domě. Metoda umožnila nepřímo zjistit maximální možné zastoupení výměnkářů. Data dovolila také porovnat podíly přednostů domácností i ve skupině osob starších než 50 let (tabulka 12).

Tabulka 11 Podíl osob stojících v čele domácností a jejich manželek mezi osobami staršími 60 let

Oblast, rok, lokalita	Počet	Podíl (v %)	Počet	Podíl (v %)
Město Prachatice a okolí, 1585				
- město	16	75,0	11	54,6
- předměstí	11	45,5	8	25,0
Panství Třeboň, 1586				
- Lomnice nad Lužnicí (město)	7	100,0	19	36,8
- vesnice	10	70,0	10	40,0
Panství Chýnov, 1651				
- Chýnov (městečko)	6	100,0	3	33,3
- vesnice	5	40,0	8	37,5
Panství Vyšší Brod, 1651				
- Vyšší Brod (městečko)	5	40,0	5	20,0
- vesnice	30	36,7	5	40,0

Předkládané výsledky (tabulky 11 a 12) ukazují, že počty výměnkářů stojících v čele domácností byly velmi nízké a že plně korespondují s nízkými počty starých osob nacházejících se ve zkoumaných regionech. Z toho důvodu je interpretace výsledků poněkud problematická. I tak je však patrné, že nejenom ve městech, ale i některých městečkách muži zůstávali v čele domácnosti až do

⁸⁸ V letech 1625-1825 více jak třetina změn majitele nemovitosti na území vřesecké rychty byla ve prospěch nepřibuzné osoby. Srov. J. GRULICH, **Poddanská nemovitost a dědické právo na Tábořsku (Vřesecká rychta v letech 1625-1825)**. JSH 65, 1996, s. 34-42.

⁸⁹ Srov. R. WALL, **Woman alone in English society**, Annales de Demographie Historique 1981, s. 303-317; TÝŽ, **Leaving home and the process of household formation in pre-industrial England**. Continuity and Change 2, 1987, s. 77-101, zvl. s. 87n.

své smrti mnohem častěji než na venkově, neboť pouze malá část jich rezignovala na své postavení ještě za života. Naopak v jihočeských vsích bylo zaznamenáno malé množství starších osob v čele domácností, což svědčí o jejich častějším odchodu na výměnek v mladším věku.⁹⁰ Pouze na území vyšebrodského panství byl podíl osob stojících v čele domácností mezi staršími osobami nízký. I tak je však možné obecně tvrdit, že v období před třicetiletou válkou i po jejím ukončení byl výměnek mnohem pravděpodobnější ve venkovském než v městském prostředí. Mnohem důležitější však byla jeho existence pro ženy než pro muže, neboť jejich samostatné hospodaření bylo v praxi oproti mužům vždy poněkud problematictější. Návrat výměnkářů zpět do aktivní sféry života byl na jihu Čech vzácným úkazem i přesto, že několik takových případů bylo zjištěno jak na chýnovském, tak i vyšebrodském panství. Ve všech zkoumaných regionech byl v důsledku celkové skladby obyvatelstva nízký počet starých osob a následně i výměnkářů.

Tabulka 12 Muži ve věku nad 50 let podle postavení v domácnosti

Oblast, rok, lokalita	Počet osob	Z toho podíl osob v postavení			
		před-nostové dom.	podruzi	rodiče/výměn-káři	další osoby
Město Prachatice a okolí, 1585					
- město	39	82,1	12,8	-	2,6
- předměstí	26	65,4	30,8	-	3,8
Panství Třeboň, 1586					
- Lomnice nad Lužnicí (město)	21	85,7	14,3	-	0,0
- Veselí nad Lužnicí (město)	15	80,0	20,0	-	-
- městečka	17	82,3	11,8	5,9	-
- vesnice	39	82,1	12,8	2,6	-
Panství Chýnov, 1651					
- Chýnov (městečko)	11	100,0	-	-	-
- vesnice	30	66,6	23,3	6,7	3,3
Panství Vyšší Brod, 1651					
- Vyšší Brod (městečko)	13	53,8	46,2	-	-
- vesnice	78	55,1	38,5	5,1	1,3

6. Vztah rodiny a charakteru místního hospodářství, ekotypy

I v protoindustriálním období je nutné jednotlivé domácnosti chápat na úrovni samostatných hospodářských společenství. Zvláště v souvislosti se sedláky a řemeslníky je nutné hovořit o organizaci místní ekonomiky na rodinném zák-

⁹⁰ Podíl osob stojících v čele domácnosti byl na území protoindustriální Evropy celkově vyšší ve městech než na venkově. Srov. J. EHMER, *Sozialgeschichte*, s. 176.

Tabulka 13 Podíl podruhů a čeledi z osob starších než 15 let

Oblast, rok, lokalita	Ze 100 osob starších 15 let připadalo na					
	čeleď			podruhy		
	muži	ženy	celkem	muži	ženy	celkem
Město Prachatice a okolí, 1585						
- město	19,5	31,1	26,1	17,7	19,6	18,8
- předměstí	10,0	8,1	8,9	29,3	39,3	34,8
Panství Třeboň, 1586						
- městečka	3,9	7,5	5,9	12,5	18,1	15,6
- Lomnice nad Lužnicí (město)	12,0	13,5	12,8	19,5	23,8	21,9
- Veselí nad Lužnicí (město)	9,9	11,2	10,6	19,2	21,2	18,7
- vesnice	12,3	8,9	10,6	16,0	29,4	21,9
Panství Chýnov, 1651						
- Chýnov (městečko)	17,1	11,4	13,9	-	-	-
- vesnice	7,1	5,7	6,4	13,2	18,7	16,0
- Ratibořské Hory (městečko)	3,8	7,5	5,3	13,4	29,0	23,0
Panství Vyšší Brod, 1651						
- Vyšší Brod (městečko)	17,7	19,4	18,7	22,6	30,3	27,1
- vesnice	16,3	14,4	15,3	23,1	29,6	26,2
- Hořice na Šumavě (městečko)	25,5	17,9	21,6	12,9	27,9	22,4
Český Krumlov (město), 1653*	25,0	29,2	27,2	12,6	18,6	15,9

* Literatura: F. Büchse, Volkszählungen, s. 57.

ladě. Mitteraurova koncepce ekotypů klade důraz na dva protichůdné typy společností, které se navzájem odlišují povahou cizí pomocné síly v jednotlivých domácnostech. Konkrétně se jednalo o pomocný personál uplatňující se v rodinném hospodářství buď v roli dlouhodobých čeledínů-podruhů nebo spíše jen sezónních nádeníků.⁹¹ Rozdílnost povahy cizích pracovních sil uplatňujících

⁹¹ M. MITTERAUER, **Formen ländlicher Familienwirtschaft**. In: J. Ehmer-M. Mitterauer (edd.), *Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum, Familienstruktur und Arbeitsorganisation in ländlichen Gesellschaften*, Wien 1986, s. 185-323. Koncepci ekotypů nelze chápat jako determinismus určitého prostředí, ale jako potvrzení přírodně-prostorového uspořádání. Obdobnou koncepci ekotypů, kterou vypracoval M. Mitterauer pro oblast Rakouska, rozvinul pro Skandinávii D. GAUNT, **Pre-industrial Economy and Population Structure**. *Scandinavian Journal of History* 2, 1977, s. 183-210; srov. M. ANDERSON, *Approaches to the History of the Western Family, 1500-1914*, London 1992⁷, s. 65-84 (The Household Economies Approach). V českém prostředí s ekotypy pracuje P. HORSKÁ, **K otázce sociálně diferenciační historické demografie**. *SAP* 41, 1991, s. 263-269; J. HORSKÝ - I. SEDLÁČKOVÁ - M. SELIGO-VÁ, **Ein einheitliches "altes demographisches Regime"**. Ke kritice této koncepce srov. E. LANDSTEINER - E. LANGTHALER, **Ökotypus Weinbau: Tagelöhner- oder Smallholder- Gesellschaft**. *Wiener Wege der Sozialgeschichte*, Wien 1997, s. 183-224.

se v jednotlivých domácnostech byla dána především zaměřením místní ekonomiky, tj. potřebou trvalé – celoroční - pracovní síly v živočišné výrobě (chov dobytka) nebo pouze sezónních námezdních sil v rostlinné produkci zvláště ve žních (pěstování obilí).

Obdobně také J. Křivka na příkladu mělnického panství v pobělohorském období prokázal, že vzhledem k převažujícímu využívání námezdní síly na poddanských i panských vinicích byl na celém panství zaznamenán velice nízký počet čeledi.⁹² Skladbu jednotlivých domácností je proto nutné dávat do přímých souvislostí se strukturou místní ekonomiky, která často předurčovala nejenom rozsah potřeby najímání cizích pracovních sil, ale i nutnost rozšiřování jednotlivých domácností o nerodinné příslušníky. Na základě soupisů obyvatelstva bylo možné získat informace spíše o funkci jednotlivce v pracovním procesu, nežli o rozsahu jeho stávajících příbuzenských vazeb. Rozbor soupisů obyvatelstva z roku 1651 jasně prokázal, že na jihu Čech byly v městském prostředí zaznamenány mnohem vyšší počty čeledi než na venkově a že tento rozdíl trval prakticky po celé období raného novověku.⁹³

Mezi zkoumanými regiony byly zjištěny značné rozdíly v celkovém zastoupení čeledi mezi osobami staršími patnácti let (tabulka 13). V žádném případě se však neprokázalo, že by početní zastoupení čeledi bylo v období před třicetiletou válkou vyšší než po jejím ukončení. Značné rozdíly existovaly i v rámci jednotlivých panství, neboť zastoupení čeledi ve městech, městečkách a vsích bylo značně odlišné. Uvedené odlišnosti nelze zobecnit, neboť zatímco v některých městečkách a městech byl podíl čeledi vyšší, v jiných zase mnohem nižší než v okolních vsích. Nejvyšší počty čeledi byly zjištěny v městečkách na třeboňském panství (1586), v jednotlivých vsích a hornickém středisku Ratibořské Hory na chýnovském panství (1651), naopak nejnižší počty osob v čelední službě byly v městečku Hořice na Šumavě (1651) a ve městech Prachatice (1585) a Český Krumlov (1653).⁹⁴ Uvedené rozdílnosti jsou však vysvětlitelné poněkud rozdílným ekonomickým zaměřením jednotlivých vsí i měst.

Celkové zastoupení čeledi v přepočtu na 100 hospodářů bylo v jižních Čechách roku 1651 poněkud výraznější než v jiných oblastech severních a středních Čech. Ve vsích a městech na vyšebrodském panství (1651) absolvoval každý 5. až 6. jedinec starší čtrnácti let čelední službu, přitom v okolních vsích

⁹² J. KŘIVKA, *Populační vývoj mělnického panství v letech 1693-1749*, HD 1, 1967, s. 7–28.

⁹³ Na panství Poděbrady, pro které bylo typické rozvinuté obilnářství, byl v roce 1651 podíl čeledi pouze 10%. Srov. M. CERMÁN, *Mitteleuropa*, s. 331.

⁹⁴ Zcela nejvyšší podíly čeledi byly evidovány v několika prachatických vsích, avšak pro malý počet těchto vsí to nebylo možné nikterak zobecňovat.

obdobně jako i v Prachaticích (1585) byly zjištěné počty čeledi ještě vyšší. V obou jihočeských regionech působila čeleď obojího pohlaví ve více jak jedné polovině domácností.

Tabulka 14 Počet čeledi na 100 hospodářů

Oblast, rok, lokalita	Na 100 hospodářů připadalo čeledi	Oblast, rok, lokalita	Na 100 hospodářů připadalo čeledi
Město Prachatice a okolí, 1585		Panství Třeboň, 1586	
- město	128,0	- městečka	34,0
- předměstí	42,1	- Lomnice nad Lužnicí (město)	65,8
- vesnice	56,3	- Veselí nad Lužnicí (město)	41,0
		- vesnice	56,3
Panství Chýnov, 1651		Panství Vyšší Brod, 1651	
- Chýnov (městečko)	45,0	- Vyšší Brod (městečko)	115,9
- Ratibořské Hory (městečko)	23,7	- Hořice na Šumavě (městečko)	90,2
- vesnice	33,1	- vesnice	100,3
Další oblasti Čech v roce 1651*			
Panství Děčín (vesnice)	66,8	Panství Liberec (vesnice)	46,7
Panství Benešov na Ploučnici (město)	40,0	Poděbrady (město)	130,9
Panství Frýdlant (vesnice)	26,6	Panství Poděbrady (vesnice)	52,9
Nové Město pod Smrkem (městečko)	5,1	Rychnov nad Kněžnou (město)	78,5
Panství Frýdlant (vesnice)	26,6	Panství Rychnov nad Kněžnou (vesnice)	74,2
		Panství Třeboň (vesnice)	85,6

* Literatura: M. Cerman-E. Maur, Der Wandel der ländlichen Sozialstrukturen in Böhmen, 1650-1730 (v tisku); pro Třeboň 1651: J. Horský-M. Sládek, Rodinné, sociální a demografické poměry, s. 90.

V rámci komplexního posouzení situace v jednotlivých oblastech je nutné připomenout, že pracovní poměry v mnohých jihočeských oblastech připomínaly tehdejší situaci v některých oblastech rakouských Alp (tabulka 15 - srovnání s údaji ze Solnohradska). Podobnost byla patrná zvláště na vyšebrodském panství, jež se nacházelo na česko-rakouském pomezí. Již v polovině 17. století tam byly hojně zastoupeny nižší vrstvy venkovské společnosti, i když nebyly oproti selským nikterak početné. Poměrně hojné zastoupení čeledi ve vsích obou kopcovitých regionů je možné dávat do přímých souvislostí s místním chovem dobytka, neboť na Šumavě živočišná produkce vždy evidentně převažovala nad rostlinnou. Zvláště v prachatickém seznamu (1585) se hojně vyskytovalo označení „pastevec“. Místní zemědělci na tamních neúrodných polích pěstovali takové plodiny, které vyžadovaly celoroční péči. Význam mělo

například pěstování lnu, který se zpracovával po celý rok. Len se pěstoval především v kopcovitých, jinak neúrodných oblastech jižních Čech.⁹⁵ Lze tedy předpokládat, že místní čeled' mohla být zároveň využívána i k nádenickým pracím. V šumavských oblastech v souvislosti se zpracováním lnu, které lze považovat za příznak protoindustrialisace, není možné hovořit o převaze „nukleárních rodin“.⁹⁶ Alespoň v případě vesnic na vyšebrodském panství (1651) byla ve většině domácností patrná potřeba pracovních sil, ať už se jednalo o čeled' či podruhy.⁹⁷

Skutečnost, že v hornickém městečku Ratibořské Hory nebyla čeled' vůbec zastoupena, nemůže nikoho překvapit. Velice nízké počty osob evidovaných v čeledním poměru na třeboňském panství (1651) mohou přímo souviset s tím, že seznam neevidoval řemeslnické učně a tovaryše. Naopak ve vsích s převažující rostlinnou výrobou bylo vždy dobře doložitelné hojné zastoupení čeledi. Především v oblasti chýnovského panství (1651) odpovídal podíl čeledi situaci v jiných českých regionech. Vzhledem k sociální skladbě místního vesnického obyvatelstva,⁹⁸ jež se zabývalo pěstováním zemědělských plodin i chovem dobytka (zvláště ovcí), je nutné poznamenat, že zdejší nedostatek pracovních sil je možné pokládat za důsledek třicetileté války.⁹⁹ Potvrzuje jej i značný úbytek stád chovaného dobytka.¹⁰⁰

Rozdíly mezi panstvím Vyšší Brod a panstvím Chýnov (1651) lze vysvětlit poněkud odlišně. Jestliže na Vyšebrodsku nebylo nikterak výjimečné, když dvě dospělé sestry žily v jedné domácnosti se svým vlastním bratrem – osobou v čele domácnosti, ve vsích na chýnovském panství prokazatelně pobývalo v domácnosti se svým sourozencem pouze 5,1% mužů a 5,2% žen. Na Chýnovsku žili v některých domácnostech s rodinou hospodáře kromě sourozenců i jeho rodiče, čímž je prokazatelný význam příbuzenstva pro zajištění

⁹⁵ V berní rule sestavené pro oblast vyšebrodského panství (1654) je u každé vsi poznamenáno, že místní obyvatelé se kromě zemědělství živi také přadláctvím a tkalcovstvím. SÚA Praha, BR i. č. 2, fol 813n. Zmínky o pěstování lnu jsou časté i v jiných regionech – na Jindřichohradecku, Chýnovsku i Táborsku.

⁹⁶ Definice domácnosti v protoindustriální společnosti-P. KRIEDTE-H. MEDICK-J. SCHLUMBOHM, *Industrialisierung vor der Industrialisierung*, Göttingen 1977, s. 119.

⁹⁷ Srov. M. MITTERAUER, *Familie*, s. 193.

⁹⁸ V berní rule jsou zmiňovány dvě třetiny selských usedlostí, srov. J. GRULICH, *Hospodáři na Chýnovsku v druhé polovině 17. století*. JSH 63, 1994, s. 44-54, zvl. s. 46-47.

⁹⁹ V roce 1691 byl celkový podíl místní čeledi mnohem vyšší, srov. O. PLACHT, *Lidnatost*, s. 151.

¹⁰⁰ SOA Třeboň, VS Chýnov, sign. VI G § No 2 (urbář chýnovského panství založený po roce 1623).

chodu mnohých poddanských domácností. Ve skupině takových osob až na čestné výjimky převažovali svobodní lidé. Dospělí sourozenci, přebývající společně s hospodářem v jedné domácnosti, nebyli výjimeční, i když v té době ve střední i západní Evropě převažovaly nukleární rodiny. Popsané domácnosti se však rozpadaly v okamžiku, kdy nemovitost převzal jeden ze sourozenců a ostatní začali svůj rodný dům opouštět, proto byly jejich počty velice variabilní.

Tabulka 15 Podíl domů s čeledí – srovnání jižních Čech a Solnohradska v 16. a 17. století (%)

Jižní Čechy		Solnohradsko	
Oblast, rok, lokalita	Podíl domů s čeledí	Oblast, rok,	Podíl domů s čeledí
Město Prachatice a okolí, 1585		Město Salzburg, 1569	51,6
- město	65,2	Město Salzburg, 1647	41,2
- předměstí	27,6	Farnost Abtenau, 1632	42,5
- vesnice	64,5	Farnost Köstendorf, 1648	43,6
Panství Třeboň, 1586		Farnost Köstendorf, 1665	45,4
- městečka	18,1	Farnost Berndorf, 1649	56,3
- Lomnice nad Lužnicí (město)	29,3	Farnost Dorfbeuren, 1648	35,3
- Veselí nad Lužnicí (město)	21,9	Farnost Dorfbeuren, 1671	5,3
- vesnice	29,5	Farnost Koppl, 1630	51,9
Panství Chýnov, 1651		Farnost Koppl, 1647	41,2
- Chýnov (městečko)	21,7		
- vesnice	24,2		
- Ratibořské Hory (městečko)	15,3		
Panství Vyšší Brod, 1651			
- Vyšší Brod (městečko)	54,4		
- Hořice na Šumavě (městečko)	59,8		
- vesnice	53,5		

* Literatura: M. Mitterauer, *Familie*, s. 202; Týž, *Vorindustrielle Familienformen*. Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 2, 1975, s. 123-185, hier s. 146.

V některých městech a městečkách byly zjištěny poměrně vysoké počty čeledi, které prokazatelně dosvědčují existenci některých řemeslnických a tržních center s hojným zastoupením různých cechů. Lidé znalí řemesel měli také v jižních Čechách poměrně dobrou perspektivu uplatnění. Na základě sirotčího soupisu sestaveného v roce 1607 pro Velešín je patrné, že z 234 osob obojího pohlaví ve věku 10-19 let bylo celých 41,9% v učení nebo na tovaryšském vandru.¹⁰¹ V Prachaticích představoval podíl čeledi plných 20,8% z celkového

¹⁰¹ Srov. O. PLACHT, *Lidnatost*, s. 44.

počtu obyvatelstva a zvláště početné zastoupení čeledi bylo patrné během 16. století v měšťanských domácnostech. I když prachatický seznam (1585) uvádí pouze velice zanedbatelné zastoupení řemeslníků, jejich existenci lze však předpokládat především s ohledem ke skutečnosti, že v daném období Prachatice představovaly důležité středisko na obchodní „Zlaté stezce“, která v oblasti Šumavy spojovala Pasov s českými zeměmi. Prachatice byly tehdy známé jako město s hojným zastoupením měšťanstva obchodujícího se solí.¹⁰²

Velké rozdíly v charakteru jednotlivých regionů se přímo projevovaly také v rozšíření čeledního personálu uvnitř panství, z nichž se vydělovala střediska panství od ostatních, zvláště okrajových částí. V kopcovitých oblastech Šumavy, na Prachaticku (1585) a na vyšebrodském panství (1651) existovaly jednotlivé pracovní vazby především na rodinné bázi a měly i mnohem větší význam než v rovinatém Třeboňsku (1586) a Chýnovsku (1651). Uvedené skutečnosti vycházely z místních přírodních podmínek a současně přímo souvisely s teorií regionálně odlišných ekotypů.

Zájem o přijímání nerodinných příslušníků na práci současně souvisel s vnitřním uspořádáním konkrétních domácností. Mnohá rodinná hospodářství stála o čeleď pouze tehdy, jestliže vlastní děti byly ještě velmi malé a práce neschopné. Větší počet pracovních sil zaměstnávala pouze rodinná hospodářství, která obhospodařovala rozsáhlé polnosti. To potvrzovala i skladba populace podle sociálních skupin. U rodin z nižších venkovských vrstev byla obvyklá vlastní, velice omezená zemědělská produkce, k jejímuž zabezpečení nebyla čeleď vůbec potřebná. Na druhé straně zde existovalo velké množství sedláků s rozlehlými polnostmi či velkým počtem dobytka, pro něž bylo hospodaření bez pomoci čeledního personálu prakticky nepředstavitelné. Uvedenou podmíněnost se však podařilo prokázat pouze ve velice omezené míře, neboť v pramenech pocházejících ze 16. století nebyla sociální příslušnost obyvatelstva obvykle uváděna - na třeboňském panství (1586) nebylo sociální postavení zmíněno u 92,7% obyvatelů, v Prachaticích (1585) u 97,5%.

Naopak v obou sledovaných soupisech z roku 1651 byly jednotlivé sociální vrstvy obyvatelstva obvykle zřetelně rozlišovány, i když i zde v mnoha případech údaje chyběly nebo v nich byla patrná určitá nejistota vyplývající z

¹⁰² 27 z 29 rodin vlastníků domů na náměstí obchodovalo se solí - srov. V. POLATA, **Držba měšťanských domů na prachatickém náměstí koncem 16. století**. Opera historica 3, 1993, s. 335-342. Obchodem se solí se zabývají: P. MESSNER, **Der Salzhandel**, s. 98-111; M. VOLF, **Boj o solný monopol v Čechách v XVI. a na poč. XVII. stol.** ČČH 39, 1933, s. 505-539; F. GABRIEL, **Obchod se solí v Čechách v době od 17. do počátku 19. století**, Praha 1967.

nejednotného přiřazování osob do jednotlivých sociálních vrstev, z nichž se nejčastěji vyskytovali sedláci, chalupníci a podruzi.¹⁰³ Zajímavá je skutečnost, že na jihu Čech byli zcela výjimečně uváděni zahradníci, na severu Čech jinak hojně zastoupení.¹⁰⁴

Potřeba čeledního personálu byla i přes souvislost se socioprofesní strukturou venkovské společnosti velice rozdílná. Ve vsích na Vyšebrodsku většina sedláků (92 ze 162) zaměstnávala čeleď, zatímco tři čtvrtiny chalupníků (28 z 39) hospodařily, aniž by ji vůbec měly k dispozici. Obdobně i ve vsích na Chýnovsku využívali čeleď jen 2 ze 16 chalupníků a 70 z 262 sedláků.

V jižních Čechách se podařilo prokázat, že nejvíce čeledi (5 i více osob) zaměstnávali sedláci, kteří vlastnili nejrozlehlejší hospodářství. Např. Šimon, který byl rychtářem ve vsi Ševětín, jako jediný zaměstnával (1586) v čelední službě 6 osob, jiný sedlák na panství Vyšší Brod (1651) 5 osob. Další poměrně početný čeledník byl u vdovy po pekaři v Hořicích na Šumavě (1651), u tří domkářů ve Vyšším Brodě (1651), u řezníka a šesti dalších měšťanů v Prachaticích (1585)- např. u obchodníků Jana Pihona a Jana Kherna a u rychtáře Melichara Fabera.¹⁰⁵

7. Úloha ženy v poddanské domácnosti

Další perspektivu možnosti výzkumu poddanské společnosti v období raného novověku nabízí sledování příslušnosti jednotlivců k určitému pohlaví.¹⁰⁶ Do jaké míry byla v praxi dána rozdílnost postavení muže a ženy v určité domácnosti? Prováděný výzkum však přinesl k této problematice pouze některé dílčí poznatky. V evropských protoindustriálních společnostech bylo obvyklé, že žena se stávala osobou v čele domácnosti pouze jako vdova po smrti manžela. Z toho důvodu byla souvislost mezi rodinným stavem ženy a postavením v domácnosti mnohem pevnější než u mužů. Zvláště v selském prostředí byl zároveň patrný silný tlak směřující k tomu, aby žena zastávala

¹⁰³ Zvláště v oblasti vyšebrodského panství bylo zajímavé, že i držitelé některých usedlostí byli nazýváni podruhy – „Inwohner“.

¹⁰⁴ Diskuse k rozdílnému zastoupení jednotlivých sociálních vrstev na území Čech v období raného novověku-M. CERMAN, *Proto- Industrialisierung und Grundherrschaft*. Wien 1996, 189n.

¹⁰⁵ Za maximální počet cizích osob zaměstnaných v jedné rodině lze považovat pět osob, který nebyl překonán ani v Českém Krumlově (1710). Srov. F. BÜCHSE, *Volkszählungen der Stadt Krummauer Bevölkerung aus den Jahren 1653 und 1710*. MVGDB 44, 1906, s. 46-76.

¹⁰⁶ Srov. S. OGILVIE-J. EDWARDS, *Žena a „druhé nevolnictví“ v Čechách na počátku novověku*. HD 22, 1998, s. 5-49.

v domácnosti takovou roli, která odpovídala jejímu rodinnému stavu.¹⁰⁷ Konkrétně lze hovořit o tom, že postavení „pána domu“ i jeho manželky vždy odpovídalo určitým předem daným pracovním povinnostem, které musely být v okamžiku úmrtí jednoho z partnerů okamžitě zabezpečeny někým jiným i za předpokladu dočasné změny jinak zaběhnuté dělby práce. Při zastávání pracovních povinností, jež odpovídaly osobám v čele domácností, se mohli uplatnit nejenom sourozenci či starší děti, ale i osoby v čeledním poměru. Vždy se však v takových případech jednalo spíše o přechodné, časově ohraničené období. Většina ovdovělých žen se snažila rychle provdat, aby role osoby stojící v čele domácnosti mohla být opět v mužských rukou. Uvedenou situaci je možné doložit i na základě některých konkrétních čísel. Pouze 36 z 1 000 domácností bylo řízeno ženou. Ve vsích na vyšebrodském panství, kde v polovině 17. století bylo velké množství neosazených hospodářství, se ženy v čele domácností nevyskytovaly vůbec. V případě nižších složek venkovského i městského obyvatelstva je patrné, že tlak, který by ženu nutil k rychlému zajištění obvyklé skladby domácnosti, neexistoval, neboť ženě se nabízela mnohem větší příležitost k samostatné existenci pouze prostřednictvím výkonu určité živnosti. Zřetelné rozdíly v odlišném zastoupení žen v čele domácností jak v případě vsí, tak i centrálních sídelních jednotek dokládá tabulka 16.

Tabulka 16 Podíl žen mezi osobami v čele domácností na panstvích v jižních Čechách

Oblast, rok, lokalita	Počet	%
Město Prachatice a okolí, 1585		
- město	15	11,6
- předměstí	7	9,2
Panství Třeboň (vesnice), 1586	16	6,2
Panství Chýnov, 1651		
- Chýnov (městečko)	11	18,3
- vesnice	18	5,5
- Ratibořské Hory (městečko)	8	13,6
Panství Vyšší Brod, 1651		
- Vyšší Brod (městečko)	4	5,9
- vesnice	0	0,0
- Hořice na Šumavě (městečko)	4	4,9

Vůbec nejvíce žen v čele domácností zaznamenané na území Chýnova a Ratibořských Hor (1651) mohlo přímo souviset s celkovým nepoměrem příslušníků obou pohlaví. Zvláště v Ratibořských Horách, kde byla převaha žen jak

¹⁰⁷ Něm. "Rollenergänzungszwang", srov. M. MITTERAUER, *Familie*, s. 171-173.

v celé populaci, tak i v jednotlivých domácnostech nejevidentnější, lze předpokládat provázanost s uplatněním žen v ekonomické sféře. Na základě berní ruly z roku 1654 zde byla totiž doložena výroba krajek, která byla tradiční ženskou činností a mnohým ženám zaručovala výdělek, a tak alespoň relativní nezávislost na mužích.¹⁰⁸ Ženy byly jak v Chýnově, tak i v Ratibořských Horách sice evidovány v čele domácností, ale ty byly co do počtu společně žijících osob zpravidla malé, neboť kromě žen k nim nejčastěji náležely pouze nedospělé děti. V Ratibořských Horách byla ještě neobvyklejší situace, neboť v domácnostech v čele s ženou přebývalo navíc také velké množství podruhyň.¹⁰⁹ Naopak např. v oblasti vyšebrodského panství (1651) byly patrné značně omezené možnosti uplatnění žen v čele domácností a zároveň i hojně rozšířené výměnky.

8. Vdovství a doživotní celibát

Jestliže byly v některých oblastech hojně zastoupeny vdovy, aniž by musely vstupovat do nového manželského svazku, nabízí se i otázka, zda zvláště v případě mladších žen či mužů nemusel být po ovdovění dodržován doživotní celibát. I přes soudobé církevní a společenské normy mohla být konkrétní situace alespoň v některých případech odlišná.

Z hlediska výzkumu vazeb v rámci domácností je zvláště pozoruhodný prachatický seznam (1585). Ve všech analyzovaných soupisech byl zachováván jednotný způsob zápisu. Jménem i příjmením byla uváděna pouze hlavní osoba v domácnosti (nejčastěji muž-přednosta domácnosti). Po ní následovala křestní jména manželky, dětí, případně i dalších osob. Jestliže se jednalo o domácnost vdovy, i v jejím případě bylo uvedeno jméno a příjmení, po kterém následoval zápis o dětech či ještě dalších osobách přebývajících současně v jedné domácnosti. Obdobně i v prachatickém soupisu byla často uváděna jména žen, po kterých mnohdy následoval výčet dalších osob, aniž by však bylo ve všech případech vždy evidentní, zda žena byla osobou stojící v čele domácnosti či nikoliv. Zvlášť pozoruhodná je situace ve 12ti prachatických domácnostech, kde hned po údajích o hlavě domácnosti následovala jména žen s odlišným příjmením.¹¹⁰ Zde se pak nabízí otázka, zda v jednom manželském páru mohli

¹⁰⁸ Srov. J. GRULICH, *Obyvatelstvo chýnovského panství po třicetileté válce*. Opera Historica 4, 1985, s. 125-143, zvl. s. 132; TÝŽ, *Hospodáři*, s. 49; TÝŽ, *Zu ausgewählten Aspekten*, s. 38.

¹⁰⁹ Domácnosti, ve kterých se soustředily ženy, byly obvyklé zvláště v místech s dobrými možnostmi výdělku, lze je tedy považovat za poměrně vzácné. Srov. F. EDER, *Geschlechterproportion*, s. 121n.

¹¹⁰ Odlišná příjmení manželů byla obvyklá v sousedním Bavorsku. Srvn. R. BECK, *Frauen in der Krise (Eheleben und Ehescheidung in der Ländlichen Gesellschaft Bayerns*

být lidé s odlišným příjmením. Záměna osob oproti obvyklým zásadám zápisu je málo pravděpodobná, navíc u dvou žen bylo připsáno „manželka“.

Ženy v uvedených párech patřily do velice rozdílných věkových skupin (23-65 let), v deseti případech bylo zmíněno jedno dítě, zatímco v osmi dokonce dětí několik. Pozoruhodné je také, že tři z uvedených domácností náležely významným obchodníkům. Uvedené domácnosti s poněkud atypickou skladbou byly zjištěny i u osob náležejících k nižším společenským vrstvám (1 podružská a 2 vesnické domácnosti). Na základě uvedeného pramene však není možné přesně určit, zda zmíněné páry představovaly manžele s odlišnými příjmeními či částečně dokládaly výskyt konkubinátu.

Pouze v jedné vsi na třeboňském panství (1586) byla zmiňována jedna žena – „kuběna“ společně s podruhem a tříletým dítětem. Vzhledem k tomu, že závěry tridentského koncilu byly u nás definitivně potvrzeny teprve až během pražské synody (1605),¹¹¹ je docela pravděpodobné, že uvedené partnerství nemuselo být církevně stvrzeno, ale mohlo být legální.¹¹² Dále, především v případě obchodnických domácností, by bylo představitelné, že zmiňované ženy nebyly životními partnerkami, ale pouze vedly ovdovělým mužům domácnost. Případně se mohlo jednat o skutečné manželky, aniž by bylo známo, z jakého důvodu si ponechaly svá dívčí příjmení. Na základě uvedeného pramene však není možné zvolit zcela jednoznačnou odpověď.

9. Závěr

Prostřednictvím výzkumů předbělohorských seznamů i soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651 se podařilo prokázat, že třicetiletá válka a její důsledky se v jednotlivých jihočeských oblastech neprojeví žádnou vážnější měrou na struktuře obyvatelstva. Věková skladba populace byla v obou obdobích téměř totožná. Jestliže berní rula (1654) uváděla velké množství nevyužívaných

während des Ancien Regime. In: R. VAN DÜLMEN (ed.), *Dynamik der Tradition* (Studien zur historischen Kulturforschung IV), Frankfurt am Main 1992, s. 137-212; TÝŽ, *Spuren der Emotion? Eheleiche Unordnung im frühzeitlichen Bayern*. In: J. EHMER – T. K. HAREVEN – R. WALL (ed.), *Historischen Familienforschung*, s. 171-196.

¹¹¹ SYNODUS ARCHI-DIOECESANA PRAGENSIS Habita ab ILLUSTRISSIMO & REVERENDISSIMO DOMINO DOMINO SBIGNEO BERKA DEI APOSTOL: SEDIS GRATIA ARCHI-EPISCOPO PRAGENSI, & PRINCIPE, LEGATO NATO, & c. Anno á Christi Nativitate M.D.C.V., Pragae 1684, s. 106-116 (DE MATRI-MONIO).

¹¹² Srov. J. MACEK, *Jagelonský věk v českých zemích III*, Praha 1998, s. 220-221; Z. WINTER, *Z rodiny a domácnosti staročeské*, Praha 1911, s. 63-104; obecně též J. C. BOLOGNE, *Svatby-dějiny svatebních obřadů na Západě*, Praha 1997, s. 141-177; R. van DÜLMEN, *Kultur und Alltag in der Frühen Neuzeit I*, München 1990, s. 134-157.

usedlostí, na základě soupisů obyvatelstva podle víry (1651) i přesto, že byly patrné určité ztráty na lidských životech, nebyla prokazatelná žádná podstatnější změna struktury místní populace. Všude ve vesnickém prostředí byla v uvedeném období doložitelná existence poměrně početné skupiny bezzemkú-podruhů, u nichž lze předpokládat jedině nedostatek prostředků nutných k převzetí opuštěných usedlostí. Na základě jednotlivých soupisů je zde ve srovnání s jinými evropskými regiony doložitelná poměrně nízká naděje na dožití, která odráží spíše dlouhodobé sociokulturní vazby, nežli prokazatelnou existenci přímých důsledků války. Teorie ekotypů byla i v oblasti jižních Čech prokazatelná, neboť v místních podmínkách potvrdila mnohé regionální rozdíly dané nejenom konkrétními společenskými a přírodními podmínkami, ale i zaměřením místních ekonomik. Lze tak vysvětlit rozdíl mezi výše položenými oblastmi na jihu a jihozápadě jižních Čech (s chovem dobytka a pěstováním lnu) a v jejich středu či východě, které byly poměrně úrodné (obilnářství). Ve městečkách se navzájem prolínaly vlivy městské i vesnické.¹¹³

Kromě mnohých shodných znaků, které plně prokázaly vzájemnou totožnost jihočeských a západoevropských rodinných forem, se během prováděných výzkumů podařilo prokázat i určitá specifika jihočeského populačního vývoje. Na základě mezinárodního srovnání je však zároveň prokazatelné, že jednotlivé socioekonomické i prostorové faktory nejsou postačující, jestliže se jedná o objasňování podstaty jednotlivých rozdílů projevujících se v demografické struktuře uvedeného regionu. Za daných podmínek však není možné opomenout ani dlouhodobě se projevující místní kulturní a náboženské tradice.

Zdejší, oproti jiným regionům poměrně vysoké počty ženatých a provdaných osob mladšího věku, lze dát do souvislosti se způsobem utváření domácností. Časný vstup do manželství má v daném regionu množství nejrůznějších příčin. Kromě celkově nízké naděje na dožití je nutné brát v úvahu také rozšiřující se počty podruhů i výměnkářů a následně i zvyšující se možnost uzavření sňatku i v mladším věku. Vysoký počet mladých manželských párů je evidentní zvláště mezi podruhy a svědčí o velice ne-patrných souvislostech mezi možnostmi uzavření sňatku a soudobou dědickou praxí. Současně však nelze opomenout, že čelední služba zůstávala i nadále pro mnohé mladé lidi tou jedinou cestou k zabezpečení těch nejnütnějších prostředků nutných k uzavření sňatku a zahájení zcela samostatné existence. Sociální rozdíly se také prokazatelně promítaly do průběhu jednotlivých fází životního cyklu poddaného obyvatelstva na jihu Čech, ať už přebývalo ve městech či ve vsích. Jejich význam by si však zasloužil zcela samostatnou pozornost

¹¹³ Potvrzena starší teze - O. PLACHT, *Lidnatost*, s. 44.

Summary

STRUCTURE OF SOUTHERN-BOHEMIAN RURAL AND URBAN HOUSEHOLDS IN THE 16TH AND 17TH CENTURY

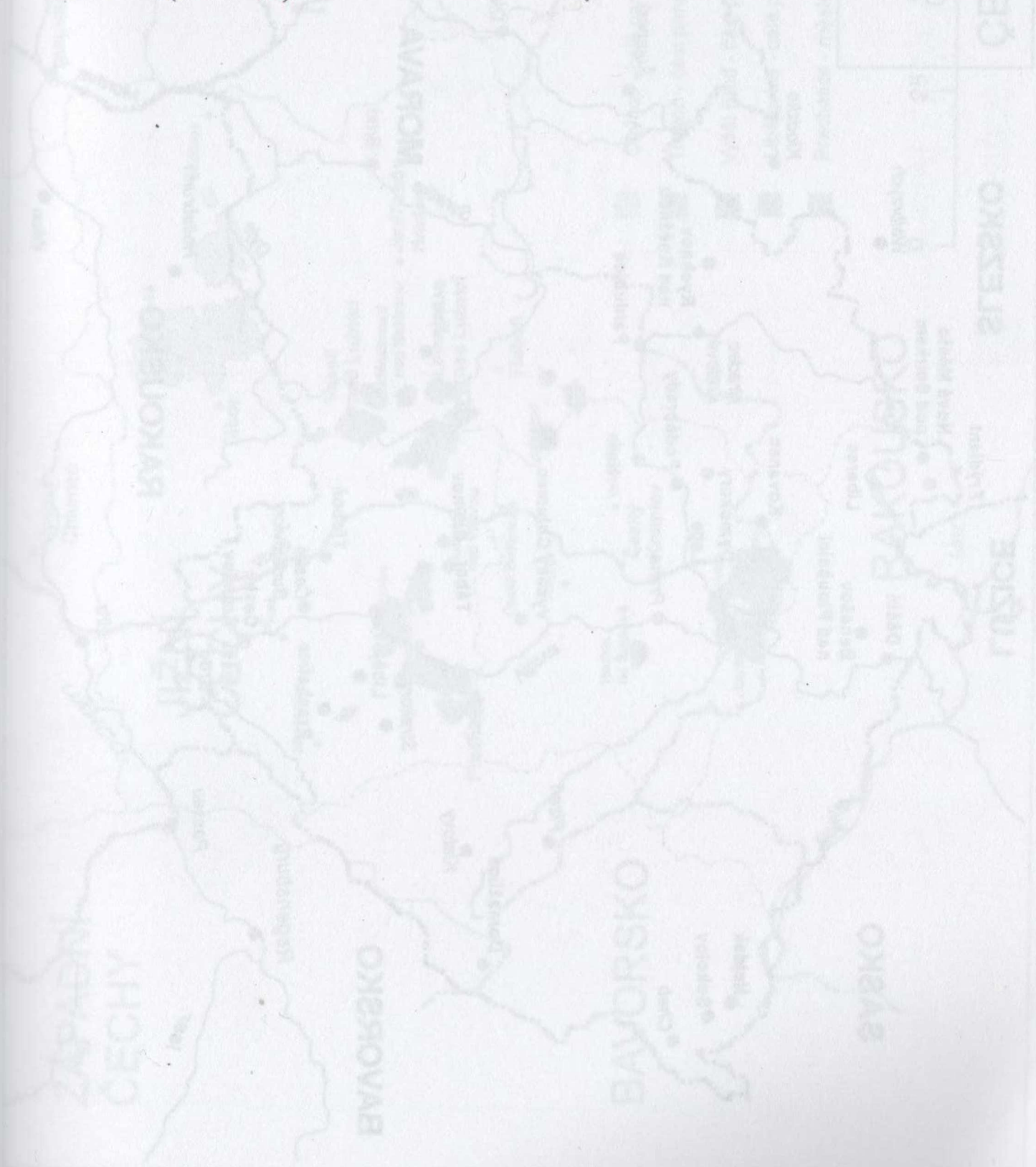
(Contribution to the social history of subjects' everyday life in the early modern times)

Our understanding of the demographic and social-historical development of the inhabitants of Southern Bohemia is insufficient due to the limited data sources. Although the Southern-Bohemian registers of births and deaths comes from the end of 16th century, they cannot contribute to a better understanding of the contemporaneous social structure. Registers of inhabitants are another important source and they bring information not only about a demographic structure, but also about family patterns. Registers of a part of the Třeboň estate (1586) and of the town Prachatice and neighbouring villages (1586) are among the most famous. There are other orphans' and subjects' registers from the first decade of the 17th century, including a register of Libějovice estate from 1607.

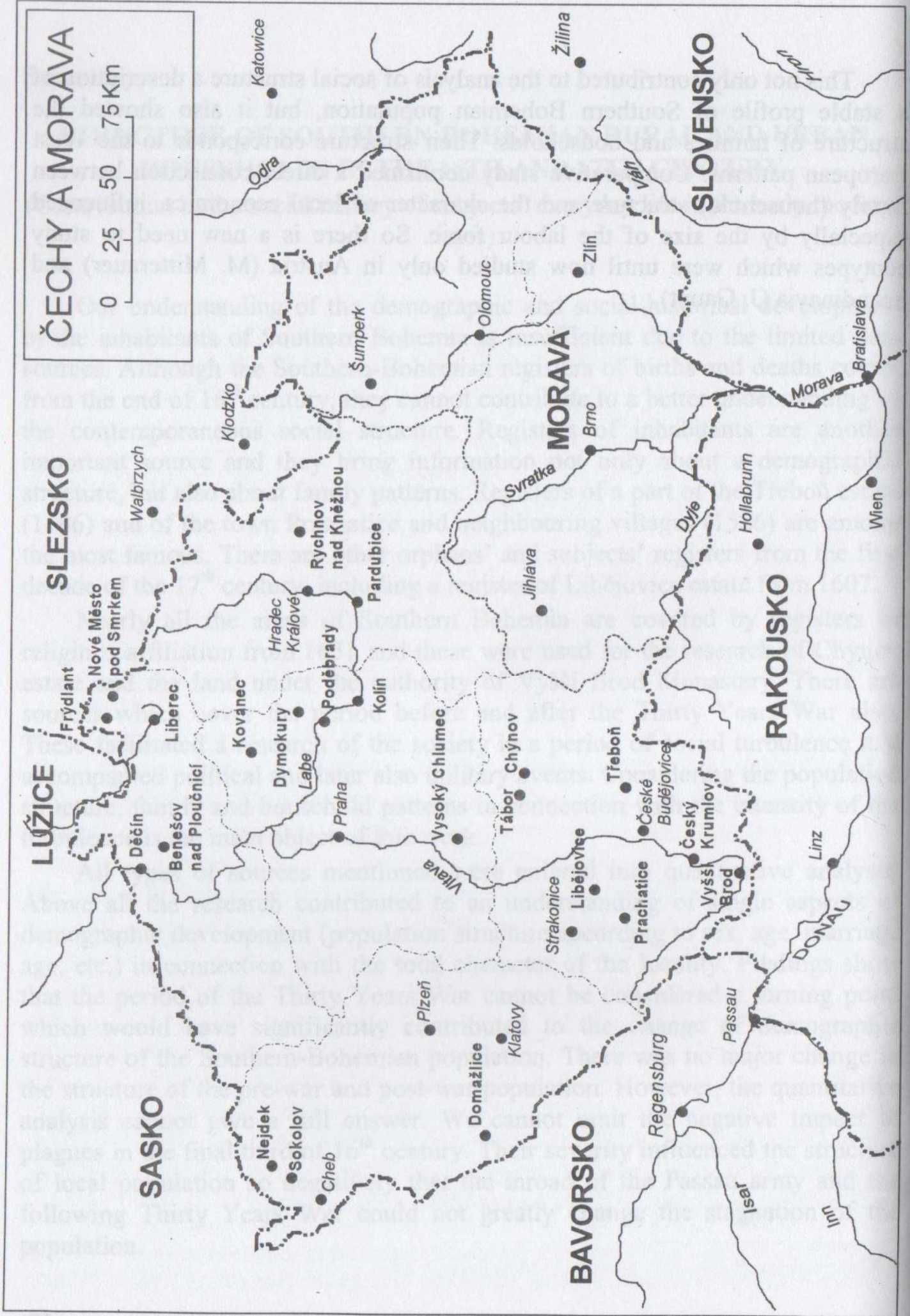
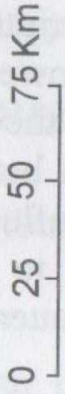
Nearly all the areas of Southern Bohemia are covered by registers of religious affiliation from 1651 and these were used for the research of Chýnov estate and the land under the authority of Vyšší Brod Monastery. There are sources which cover the period before and after the Thirty Years War also. These facilitated a research of the society in a period of social turbulence that accompanied political and later also military events. Considering the population structure, family and household patterns in connection with the intensity of the turbulence is the main object of this work.

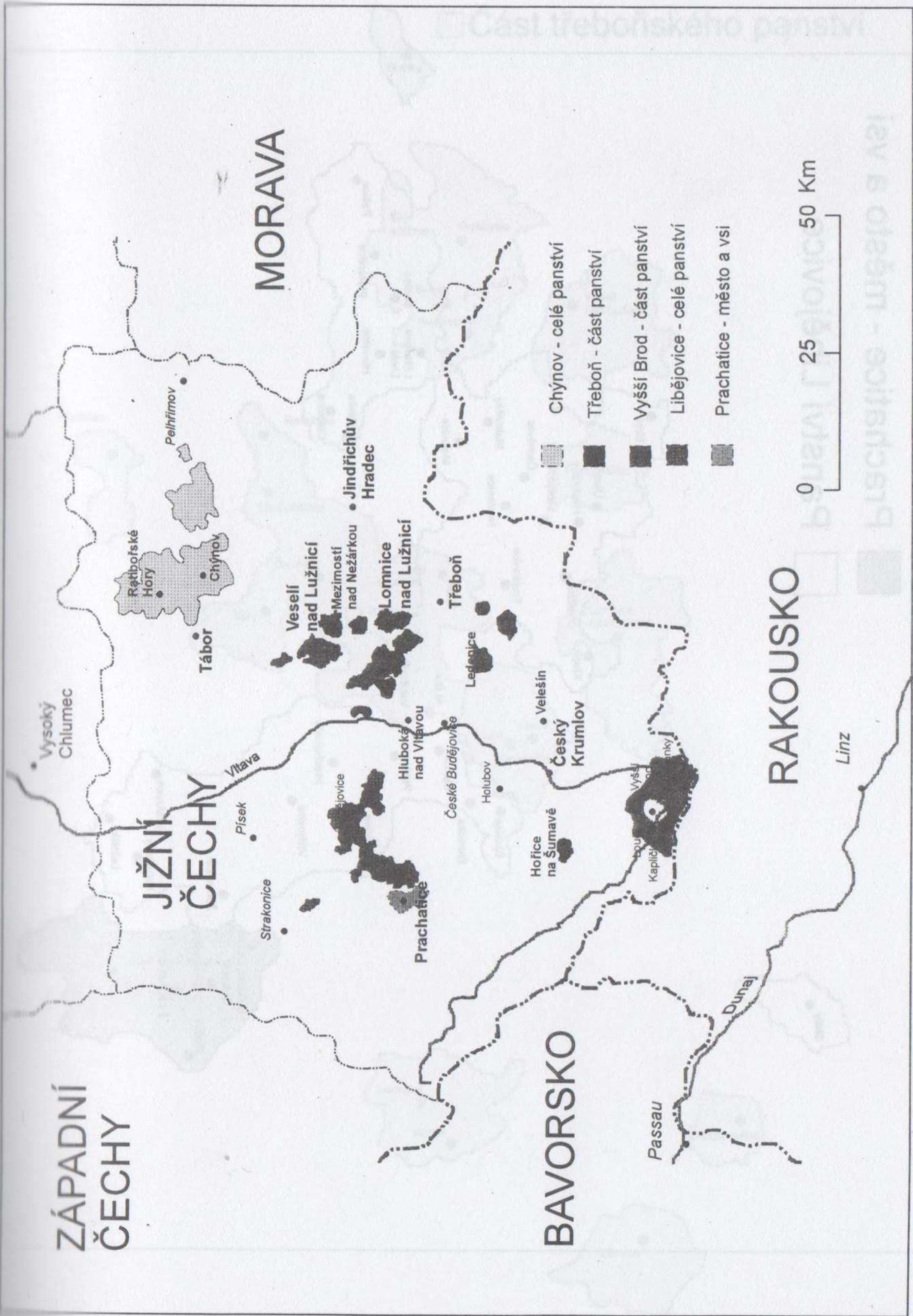
All types of sources mentioned were entered into quantitative analysis. Above all the research contributed to an understanding of single aspects of demographic development (population structure according to sex, age, marriage age, etc.) in connection with the total character of the locality. Findings show that the period of the Thirty Years War cannot be considered a turning point which would have significantly contributed to the change of demographic structure of the Southern-Bohemian population. There was no major change in the structure of the pre-war and post-war population. However, the quantitative analysis cannot give a full answer. We cannot omit the negative impact of plagues in the final third of 16th century. Their severity influenced the structure of local population so negatively that the inroad of the Passau army and the following Thirty Years War could not greatly change the stagnation of the population.

This not only contributed to the analysis of social structure a description of a stable profile of Southern Bohemian population, but it also showed the structure of families and households. Their structure corresponds to the West European patterns. Comparative study confirmed a direct connection between family (household) structure and the character of local economics, influenced especially by the size of the labour force. So there is a new need to study ecotypes which were until now studied only in Austria (M. Mitterauer) and Scandinavia (J. Gaunt).

ČECHY A MORAVA

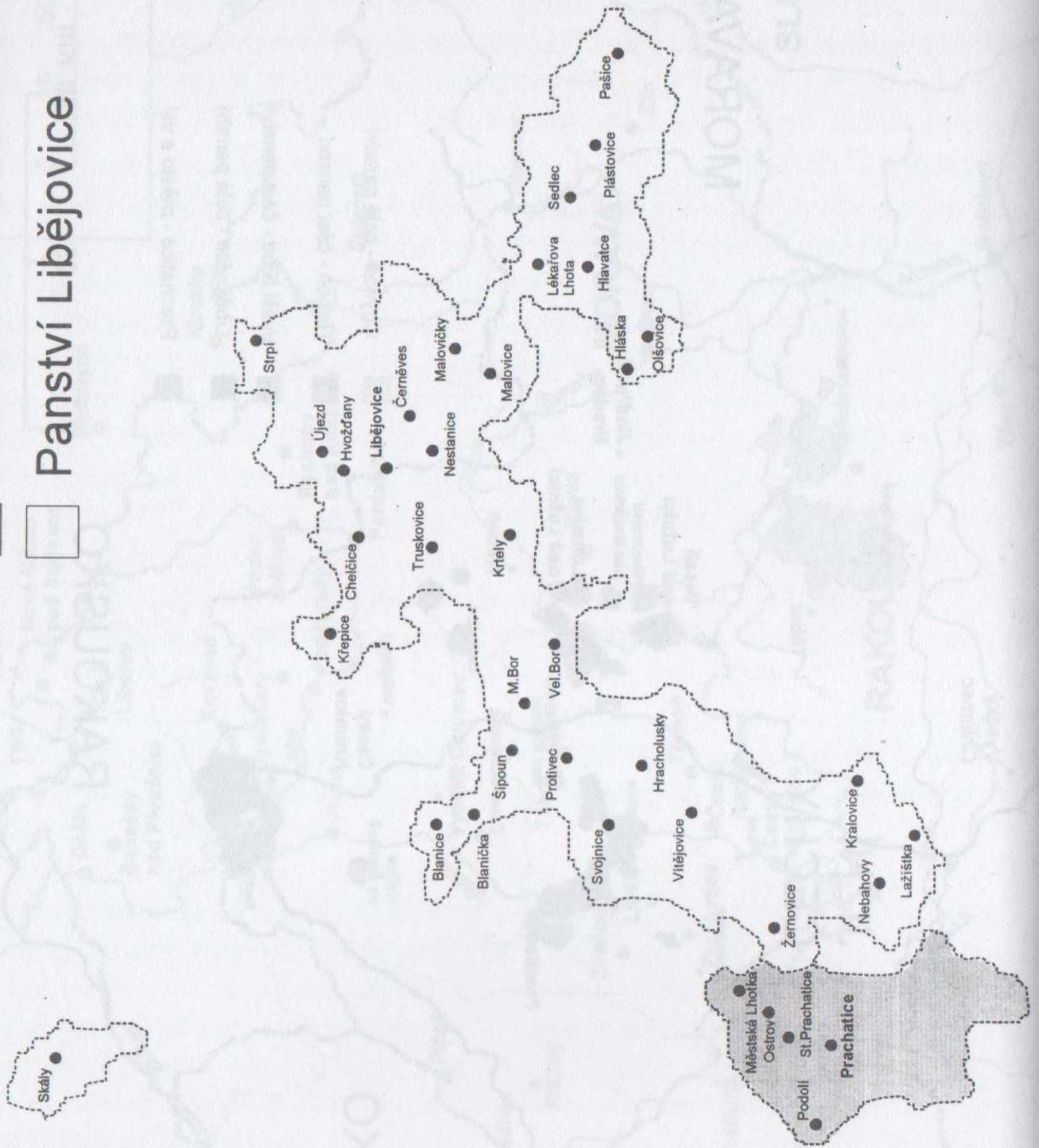

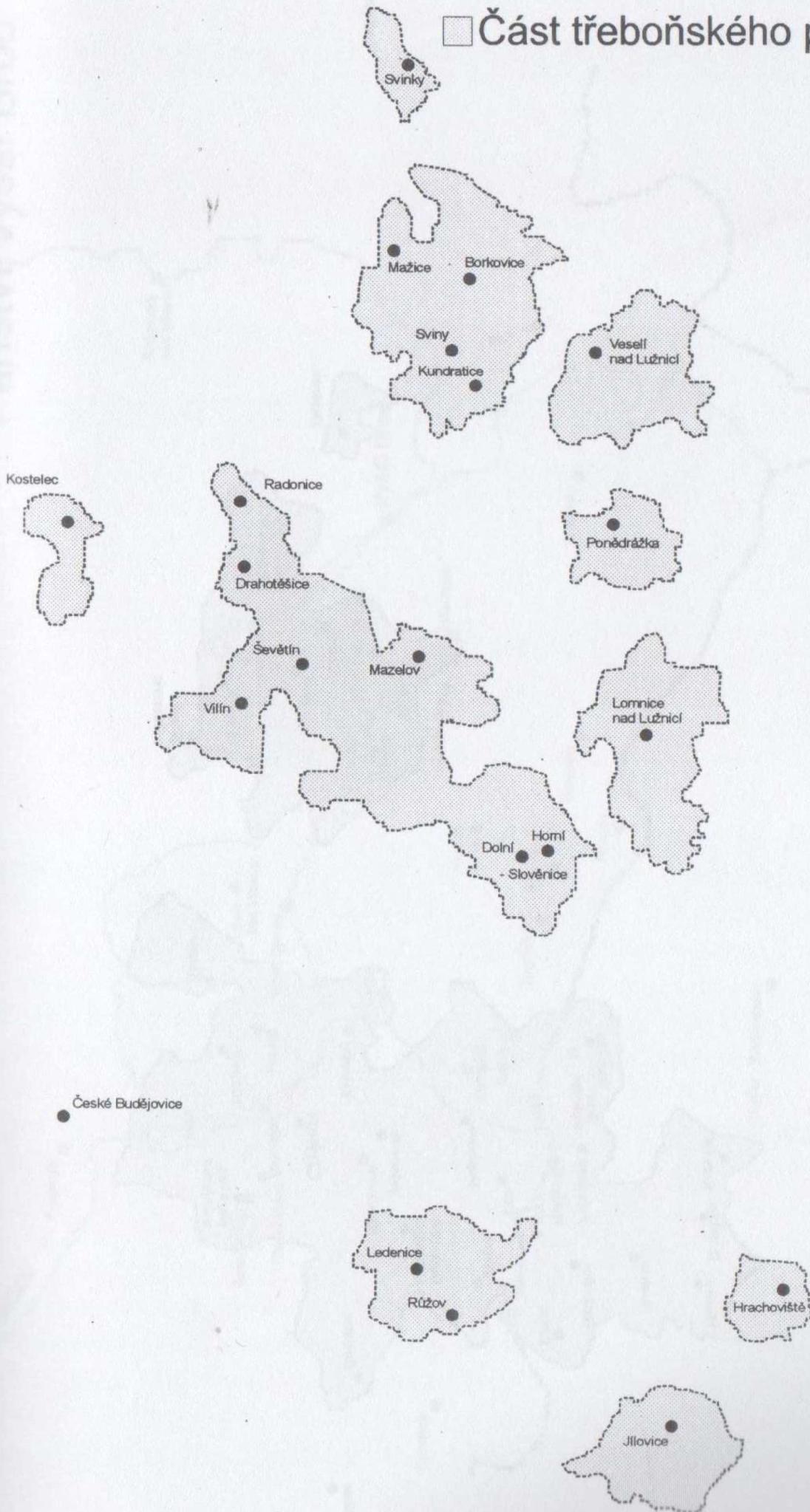
Prachatice - město a vsi

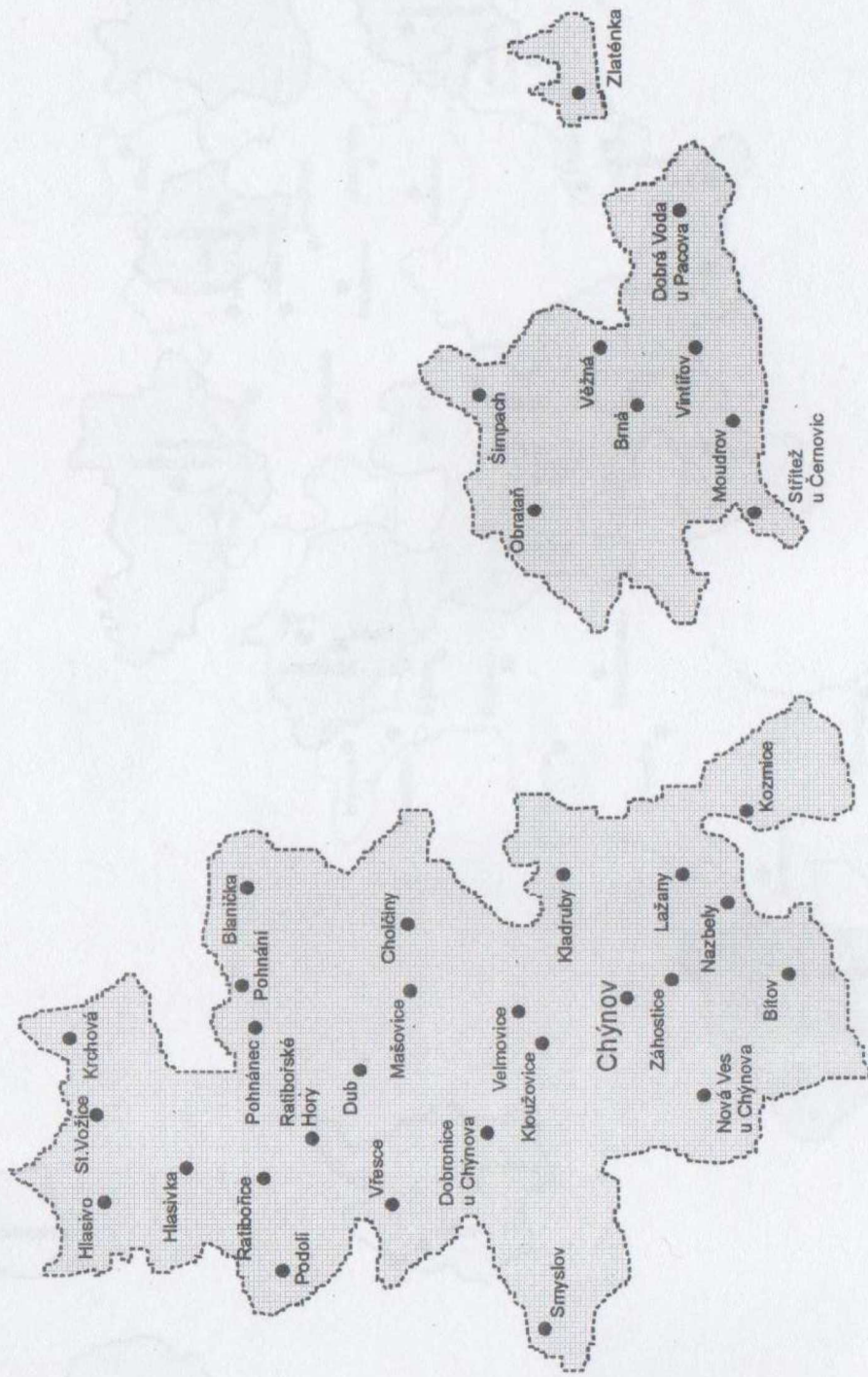
Panství Libějovice

☐ Část třeboňského panství

Panství Chýnov

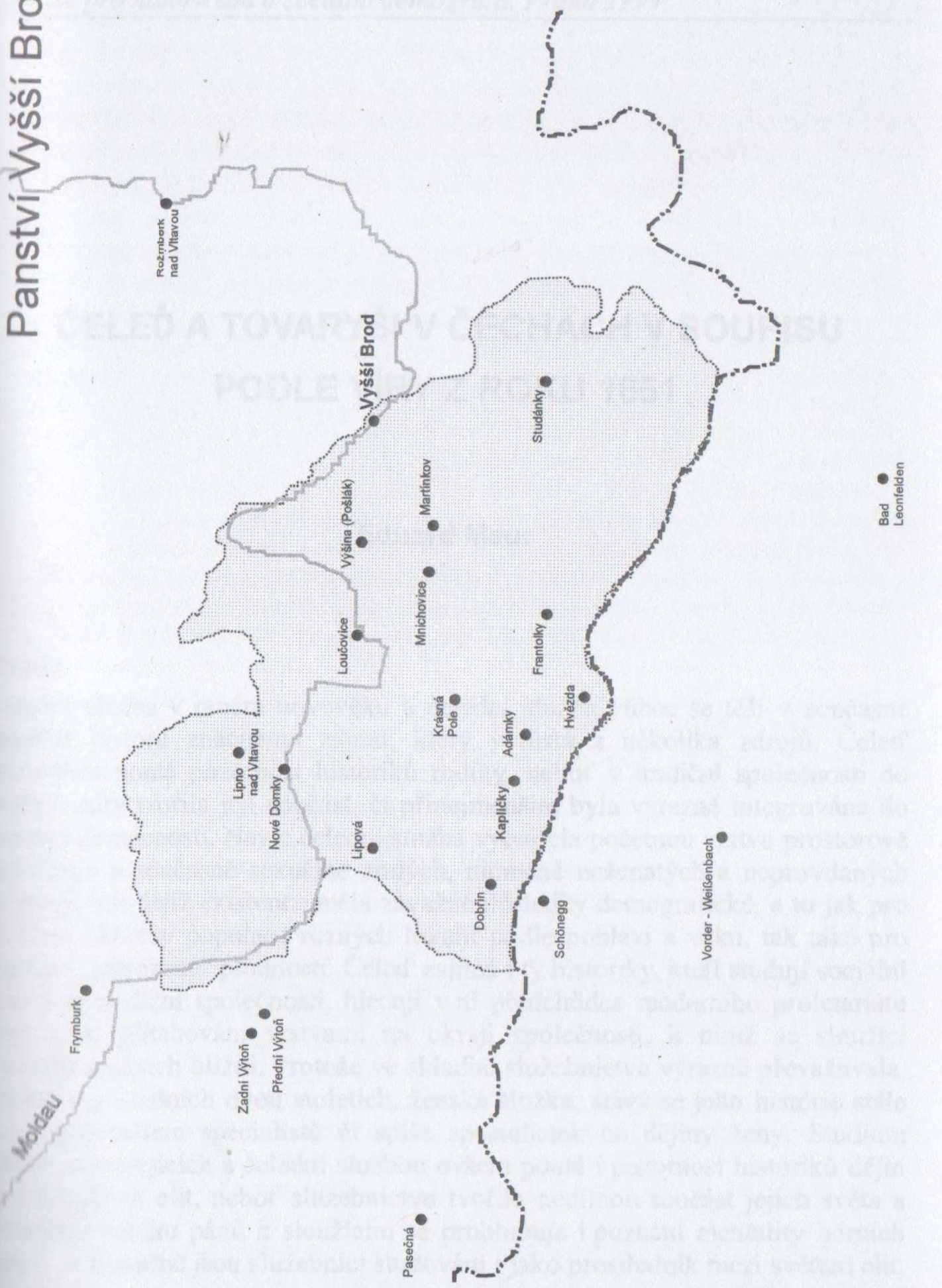

Tábor

Pelřimov

Panství Vyšší Brod

CELEĎ A TOVARNÍ VÝROBA
PODLE

Bad
Leonfelden

ČELEĎ A TOVARYŠI V ČECHÁCH V SOUPISU PODLE VÍRY Z ROKU 1651

Eduard Maur

Úvod

Čelední služba v raném novověku a čelední služba vůbec se těší v současné sociální historii značnému zájmu, který vyrůstá z několika zdrojů. Čeleď především poutá pozornost historiků rodiny, neboť v tradiční společnosti do značné míry tvořila její součást, či přinejmenším byla výrazně integrována do rodinné domácnosti. Navíc čelední služba vytvářela početnou vrstvu prostorově mobilních a současně sexuálně zralých, nicméně neženatých a neprovdaných mladých lidí, jejíž existence měla závažné důsledky demografické, a to jak pro utváření skladby populace různých lokalit podle pohlaví a věku, tak také pro regulaci „přirozené“ plodnosti. Čeleď zajímá i ty historiky, kteří studují sociální strukturu tradiční společnosti, hledají v ní předchůdce moderního proletariátu nebo jsou přitahováni vrstvami na okraji společnosti, k nimž se sloužící v mnoha směrech blížili. Protože ve skladbě služebnictva výrazně převažovala, zvláště v posledních dvou stoletích, ženská složka, stává se jeho historie stále více i předmětem specialistů či spíše specialistek na dějiny ženy. Studium otázek souvisejících s čelední službou ovšem poutá i pozornost historiků dějin společenských elit, neboť služebnictvo tvořilo nedílnou součást jejich světa a poznáním vztahu pánů k sloužícím se prohlubuje i poznání mentality horních vrstev. A konečně jsou služebníci studováni i jako prostředník mezi světem elit,

v němž se pohybují, a světem lidových vrstev, z něhož vyšli a do něhož se zpravidla vracejí.¹

Z jednotlivých diskutovaných otázek patří k nejzávažnějším problém sociálního zařazení příslušníků čeledi, při jehož řešení se vyhrotila dvě protikladná stanoviska. Podle jednoho z nich tvořili čeledíni a děvečky určitou sociální skupinu, a to skupinu stojící na jednom z nejnižších stupňů sociální hierarchie. Jsou chápáni jako součást dolních společenských vrstev, jako příslušníci městské a vesnické chudiny, případně vrstvy námezdních pracovníků. Tento pohled byl rozšířen zejména v marxistické historiografii včetně historiografie naší, ale nebyl a není omezen jen na ni.²

¹ Z četné literatury o čeledi uvádím alespoň Joseph-Jean HECHT, **The Domestic Servant in Eighteenth Century England**. London-Boston-Heuley 1980 (původně jako **The Domestic servant Clas in Eighteenth Century England**, London 1956), Brigitte HILL, **Servants. British Domestic in the Eightent Century**. Oxford 1996. Ann KUSSMAUL, **Servants in Husbandery in Early Modern England**. Cambridge 1981. Cissie FAIRCHILDS, **Domestic Enemies. Servants and their Masters in Old Regime France**. Baltimore-London 1984. Jean-Pierre GUTTON, **Domestiques et serviteurs dans la France de l'ancien Régime**. Paris 1981, Claude PETITFRERE, **L'œil du maitre. Maitres et serviteurs, de l'époque classique au romantisme**. Paris 1986. Heidi MÜLLER, **Dienstbare Geister. Leben und Arbeitswelt städtischer Dienstboten**. Berlin 1985, Gothard FÜHRSORGE - Rainer GRUENTER - Beatrix Wolf METTERNICH (Hg.), **Gesinde im 18. Jahrhundert**. Hamburg 1995 (Studien zum achtzehnten Jahrhundert), Antoinette FAUVE-CHAMOIX - Ludmila FIALOVÁ (Ed.), **Le phenomene de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siecles**, Praha 1997 (Acta demographica XIII). Polskou literaturu zde eviduje Malgorzata KAMECKA, **La domesticité dans le contexte socio-economique de la Pologne**, in: *La domesticité*, s. 41-49, českou Eduard MAUR, **Das Gesinde in Böhmen in der frühen Neuzeit**, tamtéž, s. 75-94. Michael MITTERAUER, **Gesindedienst als Jugendphase im europäischen Vergleich**. *Geschichte und Gesellschaft* 11, 1988, s. 177-204 nebo Antoinette FAUVE-CHAMOIX, **Pour une histoire européenne du service domestique a l'époque préindustrielle**, in: *La domesticité*, s. 57-73. Renate DÜRR, **Mägde in der Stadt. Das Beispiel Schwäbisch Hall in der frühen Neuzeit**, Frankfurt-New York 1995. Rafaella SARTI, **Per una storia del personale domestico in Italia. Il caso di Bologna (secc. XVIII-XIX)**. Testi di dottorato, Università degli studi di Torino 1994. Výtahem z této práce je stať též autorky **Note on the feminization of domestic service: Bologna as a Case Study (18th-19th centuries)**, in: *La domesticité*, s. 125-163. Zde na str. 125-130 i obsáhla bibliografie. Angiolina ARRU, **Il servo. Storia di una carriera nel Settecento**. Bologna 1995.

² Přehled názorů německých historiků podává DÜRR, **Mägde**, s. 24-27, Z našich prací srovnej např. Alois MÍKA, **Poddaný lid v Čechách v první polovině 16. století**, Praha 1960, s. 150-159 nebo Josef MACEK: **Věk jagellonský v Českých zemích, 3, Města**. Praha 1998, s. 106 n. Ze západoevropských historiků viz např. Étienne FRANÇOIS, **Unterschichten und Armut in rheinischen Residenzstädten des 18. Jahrhunderts**. *VSWG* 62, 1975, s. 433-464 nebo Jürgen SCHLUMBOHM, **Gesinde als Lebensphase und als**

Jiný proud bádání, zastoupený především historiky rodiny (Philippe Aries, John Gillis,³ Michael Mitterauer, Richard van Dülmen ad.), naopak hledí na čeled' spíše jako na určitou věkovou kategorii a na čelední službu jako na dočasnou životní fázi, kterou prochází podstatná část zejména vesnických dětí. Stoupenci tohoto stanoviska většinou také zdůrazňují integraci čeledi do tzv. „celého domu“, tedy do domácnosti hospodáře. Tomuto hospodáři je čeled' podřízena stejně jako jeho děti, hospodář či pán reprezentuje „celý dům“ navenek a je odpovědný za jednotlivé jeho příslušníky včetně čeledi. Čelední služba je zmíněnými autory chápána jako určitá formativní fáze života mladých lidí před sňatkem, při níž si osvojují základní pracovní návyky i sociální představy.⁴ Oba zmíněné přístupy nepochybně odrážejí podstatné rysy čeledního poměru a žádný z nich nelze zcela ignorovat. Při výzkumu problematiky čeledi však také není možné se striktně omezit jen na jeden z nich, neboť by tím došlo k nežádoucímu zploštění celého problému. Pravdu mají zřejmě ti autoři, kteří zdůrazňují ambivalentní postavení čeledi v „celém domě“.⁵ Velkou pozornost věnuje současná historiografie vztahu sloužících a

Klassenphänomen: Mägde und Knechte in einem ländlichen Kirchspiel Nordwestdeutschlands, 1650-1860, in: *Le problème*, s. 23-40.

³ Philippe ARIES, *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime*. 2. vyd., Paris 1973. John R. GILLIS, *Youth and History: Tradition and Change in European Age-Relation 1770-present*. New York 1974.

⁴ Srovnej např. Therese WEBER v úvodu k táz (Hg.): *Mägde. Lebenserinnerungen an die Dienstbotenzeit bei Bauern*. Wien-Köln-Graz 1987, s. 30 a Norbert ORTMAYER, *Sozialhistorische Skizzen zur Geschichte des ländlichen Gesindes in Österreich*, in: týž (Hg.): *Knechte*. Wien-Köln-Weimar 1992, s. 317-318. Blíže o tomto pojetí čeledi a o teorii „celého domu“, která navazuje zejména na teze W. H. Riehla a Otto Brunnera, viz DÜRR, *Mägde*, s. 13-22 a 31-37. Českému čtenáři byla v současné době tato teorie ve vyhraněné podobě zpřístupněna překladem VAN DÜLMENOVY práce *Kultura a každodenní život v raném novověku (16--18. století), I, Dům a jeho lidé*, Praha 1999, zvl. s. 13 n. Viz i Jan HORSKÝ - Markéta SELIGOVÁ, *Rodina našich předků*. Praha 1956, s. 18-25. Kriticky se k teorii „celého domu“ staví např. Karl-Siegfried KRAMMER, *Haus als geistiges Kraftfeld*, *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde* 11, 1964, s. 13, nebo Silke GÖTSCH, *Beiträge zum Gesindewesen in Schleswig-Holstein zwischen 1740 und 1840*. Neumünster 1978, s. 10. Nejnověji Jürgen SCHLUMBOHM, *Strong myths and flexible practices: house and stem family in Germany*. In: Antoinette FAUVE-CHAMOUX - Emiko OCHIAI (edd.): *House and the stem family in EurAsian perspective. Maison et famille-souche: perspectives eurasiennes*. Twelfth International Economic History Congress, August 1998, Proceedings of the C 18 Session, s. 44-58.

⁵ Např. DÜRR, *Mägde*, s. 26-27, kde i další literatura. Na problémy jednostranného uplatňování konceptu čeledi jako dolní vrstvy venkovského obyvatelstva upozorňuje Michael MITTERAUER, *Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten*, in: týž, *Familie und Arbeitsteilung. Historischvergleichende Studien*.

jejich pánů, a to jak právním aspektům tohoto vztahu,⁶ tak i jeho reálnému obsahu, to jest každodennosti čelední služby. V poslední době jsou při studiu čeledi hojně využívány podněty kulturní antropologie.⁷

Důležité místo v dějinách čelední služby patří demografickým aspektům, zejména zvláštnostem (západo)evropské čelední služby a jejím souvislostem s tzv. západoevropským typem rodiny. Tento typ, jak jej roku 1965 definoval J. Hajnal,⁸ je charakterizován převahou nukleární rodiny jako základu rodinné domácnosti, relativně vysokým sňatkovým věkem a z toho vyplývající nutností zaměstnávat část mladých lidí, pokud nepracují v hospodářství svých rodičů, až do doby jejich sňatku jako čeled', eventuálně jako učedníky a tovaryše. Tito sexuálně zralí a dosud svobodní mladí lidé, ať již žijí u rodičů, nebo v čelední službě, případně jsou zaměstnáni jako učni a tovaryši v domácnostech řemeslníků, jsou vyřazeni na určitý čas z reprodukčního procesu, čímž se snižuje v souladu se stávajícími ekonomickými zdroji celková úroveň plodnosti. Současně však ale tato vrstva tvoří zálohu, která může být aktivována po demografických krizích, kdy stoupající sňatečnost zajišťuje vzestup porodnosti, a tím i rychlou regeneraci populace. V čelední službě je tedy spatřován důležitý autoregulační faktor populačního růstu.⁹

Jinou otázkou, které zajímá sociální historiky, je četnost čeledi v jednotlivých typech domácností, její skladba podle věku, pohlaví a specializace, a to jak v různých sídelních typech (město-venkov), tak i v různých sociálních vrstvách (šlechta a velká buržoazie-drobné řemeslnictvo). S cennými podněty tu

Wien-Köln-Weimar 1992, s. 33-57. Obojí hledisko se snaží uplatnit SCHLUMBOHM, Gesinde, s. 23 n.

⁶ Pro české poměry viz zejména Valentin URFUS, **Právní postavení námezdních pracovníků u nás v 16. až 18. století**. PHS 2, 1956, s. 198-242 a starší práci Hugo MORGENSTERN, **Gesindewesen und Gesindedienst in Österreich**. Wien 1902, pro Německo Otto KÖNNECKE, **Rechtsgesichte des Gesindes in West- und Süddeutschland**. Marburg 1912 a Reiner SCHRÖDER, **Das Gesinde war immer frech und unverschämt. Gesinde und Gesinderecht vornehmlich im 18. Jahrhundert**, Frankfurt a. M. 1992.

⁷ Např. v citované monografii Ginsburgovy žačky Angioliny ARRU. Viz i táž, **Un métier négociable dans la Rome des papes: les domestiques aux XVIIIe et XIXe siècles**, in: *Le phénomène*, s. 105-124.

⁸ John HAJNAL, **European Marriage Patterns in Perspective**, in: D. V. GLASS - D. C. E. EVERSLEY (edd.), **Population in History**, London 1965, s. 101-143. Srovnej i John HAJNAL, **Two Kinds of the Pre-industrial Household Formation System**, in: R. WALL - J. ROBIN - P. LASLETT (edd.), **Family Forms in Historical Europe**. Cambridge 1983, s. 79-90.

⁹ Starší literaturu shrnuje FAUVE-CHAMOUX, **Pour une histoire**, s. 58.

přišel zejména Michael Mitterauer, který poukázal na nestejný podíl vesnické čeledi v různých ekotypech (např. vysoký podíl čeledi v alpském zemědělství orientovaném na chov dobytka, minimální počet čeledi, zato však vysoký podíl podruhů ve vinařských oblastech apod.).¹⁰

Pokud jde o jednotlivé země, existují mezi nimi značné rozdíly co do zaměření studií o čeledi podle jejich jednotlivých typů. Francouzská, anglická a italská odborná literatura je věnována především čeledi ve městech a čeledi šlechtické, poskytující svému pánovi osobní služby. V případě velkých anglických, francouzských nebo italských měst ostatně v důsledku silné koncentrace šlechty ve městech, například v Paříži nebo v Římě, obojí do značné míry splývá. Zmíněná orientace je dána mimo jiné tím, že pro tento typ čeledi je zachováno nejvíce pramenů.¹¹ Německá a rakouská historiografie naproti tomu věnuje při studiu raného novověku mnohem větší pozornost čeledi vesnické, selské, mimo jiné asi i v důsledku významného přínosu starší národopisné literatury k tomuto tématu, ale také kvůli živému zájmu historiografie těchto zemí o dějiny rolnické rodiny. U nás, stejně jako v dalších státech střední a východní Evropy, je čelední služba komplikována existencí a vzájemnou vazbou dědičného poddanství a vrchnostenského režijního hospodářství. Ve vrchnostenských režijních podnicích, zejména dvorech, se formuje třetí významná skupina čeledi, v jiných oblastech Evropy neznámá nebo málo početná. Čelední služba ve vrchnostenských podnicích přitom má své zvláštnosti, mimo jiné často nabývá i nuceného charakteru (stavění sirotků a dětí poddaných, tzv. povinná léta dvorské služby). Tyto rozdíly mezi našimi zeměmi a jinými oblastmi Evropy poněkud ztěžují mezinárodní srovnání.

Pramenná základna pro studium dějin čeledi je značně rozmanitá. O většině pramenů však platí, že nevznikly jako výpověď samotných sloužících, a že tudíž vrhají na čeled' poněkud jednostranný pohled. Výjimku tvoří snad jen soudní výpovědi, lidové písně, případně deníky.¹² nebo dopisy, kterých se však

¹⁰ Michael MITTERAUER, **Formen ländlicher Familienwirtschaft. Historische Ökotypen und familiale Arbeitsorganisation im österreichischen Raum**, in: Josef EHMER - Michael MITTERAUER (Hg.), **Familienstruktur und Arbeitsorganisations in ländlichen Gesellschaften**. Wien -Köln-Graz 1986, s. 185-323.

¹¹ Soustředění na sloužící ve velkých domech je v poslední době kritizováno i britskými historiky jako málo reprezentativní, neboť většina čeledi žila v malých domácnostech. HILL, **Servants**, s. 150.

¹² Na zajímavý deník českého lokaje a hornisty Hansla Commendy, rodáka z Tábora, který po působení ve službě českých šlechticů v Nadějkově, Praze a Peruci odešel v polovině 18. století se svou vrchností do Vestfálska, upozorňuje Werner FRESE, **Die Erinnerungen des böhmischen Lakaien Hansel Commenda**, in: FRÜHSORGE-GRUENTER-METTERNICH, **Gesinde**, s. 253-264. Deník byl vydán v roce 1984.

dochovalo velmi málo. Jinak je škála pramenů pro studium čeledi velmi pestrá. Sahá od různých soupisů obyvatelstva přes účty, právní normy, soudní spisy až po prameny literární a ikonografické.¹³ Některé prameny hojně využívané ke studiu čeledi v zahraniční literatuře zůstaly u nás až dosud stranou pozornosti historiků. Mám tu na mysli například testamenty zaměstnavatelů čeledi, které v pasážích zdůvodňujících odkazy ve prospěch čeledi zajímavě osvětlují vztah mezi zaměstnavatelem a sloužícím, zejména v těch případech, kdy šlo o službu celoživotní.¹⁴

Některé naše prameny přitom dovolují klást si otázky, na které lze v jiných zemích jen stěží hledat uspokojivou odpověď. Mám tu na mysli zejména kombinaci sérií poddanských seznamů (přinášejících mj. i údaje o věku, mzdách a místě služby příslušníků čeledi), pozemkových knih a rodinných listů sestavených na základě matriční evidence, případně i katastrů. Kombinace těchto pramenů umožňuje nejenom sledovat životní cyklus každého jedince včetně počátku a délky trvání čelední služby, ale také přesně stanovit, jak velká část dětí odcházela do čelední služby a jak velká část zůstávala až do svatby u rodičů, jak se v tomto smyslu lišili budoucí dědici venkovské usedlosti a ostatní děti, stejně jako děti různých kategorií rolnictva, tj. z jakých sociálních vrstev se čeled' rekrutovala, jak veliký byl geografický prostor, v němž nacházela službu, zda převládala služba u příbuzných nebo cizích osob, ale také do jaké míry mohl mladý člověk nashromáždit jednak z čelední mzdy a jednak ze splátek dědického podílu, tzv. vejruňků, dostatečné prostředky k zakoupení byt' nevelké rolnické usedlosti. Tyto otázky dosud zdaleka nebyly studovány v jejich komplexitě, i když jinak máme k dispozici k dějinám čeledi v našich zemích několik cenných studií.¹⁵

¹³ Viz např. Josette HERON, **Maîtres et valets dans la comedie anglaise du XVIIIe siècle: ambiguités et inversion**, in: **Maître et serviteur dans le monde anglo-americain aux XVIIe et XVIIIe siècles**. Actes du Colloque tenu a Paris les 25 et 26 octobre 1985. Paris 1986, s. 97-110. Jaqueline SABATTIER, **Figaro et son maître. Les domestiques au XVIIIe siècle**. Paris 1984. dále PETITFRERE, **L'œil** nebo, GUTTON, **Domestiques**, s.147-156, kde je znamenitě využit ikonografický materiál.

¹⁴ Srovnej např. ARRU, **Un métier**, s. 105.107 nebo Rolf ENGELSING, **Das Vermögen der Dienstboten in Deutschland zwischen dem 17. und 20. Jahrhundert**, Jahrbuch des Instituts für deutsche Geschichte (Tel Aviv), 3, 1974, s. 250-252.

¹⁵ Viz zejména URFUS, **Právní**, s. 198-249, dále Pavla BURDOVÁ, **Poměry námezdně pracujících v zemědělství na Mnichovohradištsku po třicetileté válce**. SAP IV/2, 1954, s. 99-119 a Josef KŘIVKA, **Čeled' v poddanském hospodářství po třicetileté válce a její podíl na celkovém počtu vesnického obyvatelstva**. HD 2, 1968, s. 2-8, nověji Milan SLÁDEK, **Čeled' na třeboňských panstvích v polovině 17. století**. HD 11, 1987, s. 51-96 a Jan HORSKÝ: **Príspevek ke studiu venkovské poddanské čeledi v 16.-18. století (panství Třeboň - sonda)**. AČ 43, 1993, s. 145-165.

V následujícím textu se pokouším přispět k poznání dějin čelední služby v našich zemích využitím dat soupisu podle víry z roku 1651, jež umožňují studovat zejména demografické aspekty čeledního poměru, jako je stáří čeledi a její početní podíl na celkovém počtu obyvatelstva i v jednotlivých věkových skupinách, stejně jako sledovat rodinný stav čeledi, postihnout její pracovní specializaci a početnost čeledi v jednotlivých domácnostech. Na základě specificky koncipovaných seznamů z některých lokalit se dotýkám i dalších otázek, například teritoriálního původu čeledi. Specifika čeledního poměru dokládám odděleně na materiálu pro vybraná královská města, dále pro několik poddanských měst a pro venkov, kde sleduji selskou čeled', čeled' v osobní službě vrchnosti a čeled' ve vrchnostenských režijních podnicích. Využívám přitom především vydaných svazků Soupisu poddaných podle víry z roku 1651,¹⁶ ale zčásti i dosud nevydaných soupisů a také dílčích zpracování této problematiky v dosavadní literatuře.

Vymezení čeledi a tovaryšů jako sociální kategorie a terminologie

Závažným problémem, se kterým se musí vypořádat každý autor, který se hodlá zabývat kvantitativně zaměřeným studiem čeledi, je přesné vymezení této sociální kategorie. Pokud kvantitativně pojaté studium vychází ze seznamů obyvatelstva různého typu a účelu, je třeba jasně rozhodnout u každého evidovaného jedince, zda patří k čeledi, či nikoliv. Na tomto subjektivním rozhodnutí historika pak závisí určení početní váhy čeledi v celku obyvatelstva. Nezasvěcenému čtenáři by se mohlo zdát, že nic není snazšího, než určit, kdo je sloužící a kdo ne. Ve skutečnosti však tomu tak není. Problém vzniká z toho, že definice čeledi se během staletí měnila a že zejména v raném novověku byla čeled' jako sociální kategorie chápána dosti odlišně než v 19. a v první polovině 20. století. Záleží tedy na tom, budeme-li promítat soudobé pojetí do minulosti, nebo vyjdeme z pojetí dobového. Obojí postup má své přednosti i nedostatky.

Podle mladšího pojetí je pojem čeledi omezen na dlouhodobě zaměstnané nekvalifikované nebo málo kvalifikované pracovní síly integrované do rodinné domácnosti zaměstnavatele. Ve starší době byl ale pojem čeledi vztahován i na

¹⁶ Eliška ČÁŇOVÁ (ed.), **Soupis poddaných podle víry z roku 1651, Loketsko**. Praha 1993 (Dále cituji jako LO). Alena PAZDEROVÁ (ed.), **Soupis..., Boleslavsko 1-2**. Praha 1994 (BO). Helena KLÍMOVÁ (ed.), **Soupis..., Berounsko**. Praha 1995 (BER). Alena PAZDEROVÁ (ed.), **Soupis..., Rakovnicko**. Praha 1996 (RA). Magda ZAHRADNÍKOVÁ - Eva ŠTREJNOVÁ (edd.), **Soupis..., Žatecko 1-3**. Praha 1997 (ŽA). Zdena KOKOŠKOVÁ - Helena SEDLÁČKOVÁ - Magda ZAHRADNÍKOVÁ (edd.), **Soupis..., Bechyňsko 1-3**. Praha 1997 (BECH). Helena KLÍMOVÁ (ed.), **Soupis..., Kouřimsko**. Praha 1997 (KO). Magda ZAHRADNÍKOVÁ - Eva ŠTREJNOVÁ: **Soupis..., Čáslavsko 1-2**, Praha 1999 (ČÁ).

kvalifikované pracovníky, pokud jejich pracovní poměr měl dlouhodobý charakter založený na smlouvě se zaměstnavatelem, dávající základ osobnímu svazku mezi oběma subjekty smlouvy, mohlo dokonce jít i o výkon nikoliv jen fyzické, ale také duševní práce. To znamená, že k čeledi šlechtické vrchnosti se nepočítali jen pacholci a děvečky ve vrchnostenských dvorech nebo zámečtí sloužící typu komorných a lokajů, ale i různí řemeslníci působící ve službě vrchnosti, kteří žili zpravidla na zámku nebo v budovách, které k zámku příslušely, jako byli kováři, zahradníci, sládcí apod., stejně jako vrchnostenští úředníci a jiní kvalifikovaní pracovníci jako vychovatelé šlechtických dětí, zámečtí kaplani apod. Tito lidé, ať už řemeslníci, nebo úředníci, ale byli do „domu“ svého zaměstnavatele integrováni volněji než čeleď ve vlastním slova smyslu, byli běžně ženatí, někdy bydlili i ve vlastních domech v rezidenčním městě, mohli být i šlechtického stavu, vlastnit menší feudální statek apod. Velmi často také sami zaměstnávali čeleď (v užším slova smyslu), takže je v žádném případě nemůžeme řadit k nižším sociálním vrstvám, kam bývají příslušníci čeledi počítáni některými historiky.

Další problém představují tovaryši. Jejich postavení bylo v zásadě shodné s postavením čeledínů, byli najímáni dlouhodobě, byli zpravidla neženatí a byli integrováni do rodinné domácnosti, resp. „celého domu“ řemeslnického mistra. Lišili se však tím, že podmínkou uzavření tovaryšské smlouvy byla řemeslná kvalifikace tovaryše a součástí smlouvy pak i závazek mistra nevyžadovat od tovaryše jinou než tuto kvalifikovanou práci. Navíc se na ně vztahovala nejen pravomoc jejich mistra, ale i příslušného řemeslnického cechu. Více než tovaryši byli do domácnosti mistra integrováni učni. Mistr byl nejen zodpovědný za jejich kvalifikační přípravu, ale i za jejich výchovu, a také jich často využíval k nekvalifikovaným pracím. Přesto se i oni poněkud odlišovali od nekvalifikovaných sloužících, vykonávajících vše, co se jim poručí.

Přes uvedené zvláštnosti tovaryšského poměru si byly obě kategorie, sloužící a tovaryši, svým postavením nepochybně velmi blízké. To mělo za následek, že tovaryši bývali ve středověku běžně označováni termíny obvyklými pro označení mužské čeledi (čeledín, pacholek, knecht). Tato praxe pak přežívala dlouho do novověku, zejména v německém jazykovém prostředí českých zemí, a zřetelně se odráží i v soupisu obyvatelstva podle víry z roku 1651. Zatímco v české jazykové oblasti se v něm používá pro kvalifikovanou pracovní sílu v řemeslné výrobě zásadně označení tovaryš,¹⁷ v německy

¹⁷ Residuem staršího stavu je možno nalézt jen na panství Brandýs nad Labem, kde ke konkrétnímu označení příslušníka čeledi bývá připojováno roku 1651 obecnější označení čeledín, např. „čeled(ní) pacholek“, „čeled(ní) děvečka“, „čeled(ní) pohůnek“, ale také

psaných pramenech z německé jazykové oblasti, pocházejících např. z Liberce nebo Českého Krumlova, se používají názvy tři, vždy v závislosti na tom, k jakému řemeslu dotyčný tovaryš patřil. V textilních řemeslech byli tovaryši označováni jako *knapové*, v dalších řemeslech a živnostech buď nesli označení *geselle*, nebo *knecht*. Toto dělení důsledně respektovalo charakter jednotlivých řemesel, nestalo se téměř nikdy, že by v daném místě v jednom řemeslném odvětví existovalo různé označení pro tovaryše téhož řemesla. Zdá se, že označení *geselle* bylo vyhrazeno řemeslům náročnějším na kvalifikaci, s delší učební dobou. Méně náročná kvalifikace se odrážela v označení *knecht*, a to vždy s příslušným přívlastkem (*beckerknecht*, *fleischknecht* atp.). Šlo především o řemesla potravinářská (řezníci, pekaři, sladovníci, sládci, mlynáři), ale i některá další, jako byli ševci, lázeňští a koželuzi.¹⁸ Při zpracování seznamu tedy musíme být na pozoru, abychom tyto tovaryše nezařadili mezi „obyčejné“ pacholky, kteří byli v jednotlivých městech většinou uváděni pod blíže nespecifikovaným označením *knecht*, ale např. v Chomutově zásadně jako *stallknecht*, aby byli odlišeni od *schuhknechtů*, *fleischknechtů* a jiných řemeslnických tovaryšů.

K definitivnímu právnímu odlišení čeledi v užším slova smyslu od jiných kategorií závislých pracovníků došlo poměrně pozdě, vlastně až v polovině 18. století. Tehdy byli v právních normách týkajících se zaměstnaneckého poměru odlišeni od běžných sloužících zv. oficianti neboli vyšší sloužící a ve stejné době byl také stanoven jasný rozdíl mezi čelední a tovaryšskou smlouvou.¹⁹ Od té doby se pak stále zřetelněji prosazovalo omezení termínu čeleď jen na nekvalifikované pracovní síly vykonávající fyzickou práci. Tyto terminologické nejasnosti mají za následek, že někteří autoři např. ve statistikách zahrnují tovaryše a učně mezi čeleď, jiní nikoliv.²⁰ Zmíněnou skutečnost musíme mít na paměti například při mezinárodních srovnáních, zvláště tam, kde autoři jasně nedefinují, jak ke svým kvantitativním údajům o počtech čeledi v jednotlivých místech došli.

Další terminologické problémy vyplývají z toho, že německé jazykové území v Čechách nebylo dialektologicky jednotné. V Čechách se nikdy nevy-

(vzácně) i „čeleď-tovaryš“. KO, s. 55. K zařazení tovaryšů do čeledi v čeledním řádu z roku 1549 srov. URFUS, **Právní**, s. 205, pozn. 18.

¹⁸ Praxe v jednotlivých městech ale poněkud kolísala, např. tovaryš u lázeňského ve Frýdlantu je označen jako *badergeselle*, podobně v Mimoně *schustergeselle* BO, s. 126, 488, v Ledči nad Sázavou je soukenický tovaryš střídavě označován jako *geselle* a *knap*. ČÁ, s. 275, 277.

¹⁹ URFUS, **Právní**, s. 203-206. K zahraniční analogii srovnej např. GUTTON, **Domestiques**, s. 13-15.

²⁰ K těm druhým patří např. Rudolf SCHREIBER, **Der Elbogener Kreis und seine Enklaven nach dem dreißigjährigen Kriege**. Prag 1935, s. 239.

tvořil jednotný německý dialekt příznačný pro zemi jako celek, ale v jednotlivých pohraničních oblastech, kde sídlilo německé obyvatelstvo, se mluvilo dialekty běžnými v sousedních německých zemích, to jest slezskými, saskými, franckými a bavorskými nářečmi. Navíc právě v průběhu raného novověku došlo k významnému posunu jazykové hranice do vnitrozemí, to jest k poněmčení značné části původně jazykově českého území, což rovněž zanechalo v jazyce německých obyvatel Čech jisté stopy. Právě v oblasti venkovského života byla přejata do němčiny řada výrazů původně českých, zatímco ve vnitrozemských městech, jež se v průběhu pozdního středověku výrazně počestila, naopak přežívaly i v češtině, pokud jde o terminologii související s řemeslnou výrobou nebo např. s hornictvím, výrazy německé. Jestliže pro označení služebné dívky byl v českém prostředí běžně užíván jediný termín *děvečka*, resp. *děvka*, pak v německém prostředí existovala dva zcela odlišná označení. V severočeské německé jazykové oblasti (kraje Loketský, Žatecký a Boleslavský) se používalo zásadně termínu *magd* v jeho různých variantách (*magdt*, *magt*, *madt*, *mat*, *mägd*, *maigt*, *maidt*, *meyd*, *dienstmagd* atp.), kdežto na jihu Čech, na Českokrumlovsku a v přilehlé části Šumavy, se ve stejném významu mluvilo o *dirne* (*dirn*, *diern*, *diehrn*). Někdy byly ještě přidávány určité přívlastky, vystihující určitou pracovní specializaci: děvečkám ve dvorech se často říkalo *viehmagd* (*vihmagdt*, *vigmagdt*, *viemat*, *vichmag*, *vihemagt*, *fihemagt*), obvyklý byl také, zvl. pro sloužící v rolnických a měšťanských rodinách nebo v osobní službě šlechty, termín *dienstmagd*.²¹ Nedospělým děvčatům ve službě, vlastně ještě dětem, se v západních a severních Čechách říkalo *mädl* (*mägd*, *mägd*, *mägd*, *magdel*, *dinstmadl*), v jižních Čechách *dienstmensch*. V českém prostředí se zase analogicky k německému *dienstmagd* někdy, ne však příliš často, užívalo termínu *děvečka služební*.

Daleko složitější bylo označování mužské čeledi. Základním označením pro *čeledína* bylo v jazykově české části Čech slovo *pacholek*, případně *pacholek služební*, *čelední pacholek*, v německé oblasti *knecht*, případně *dienstknecht*. Tyto výrazy ovšem neoznačovaly všechny mužské sloužící, nýbrž jenom starší, tělesně zdatnější, kterým byla svěřena práce s potahem. K těmto označením se v některých krajích dávaly různé přívlastky (starší-mladší), jinde pak byla nahrazena zcela jinými výrazy, odvozenými od pracovních úkolů. Navíc se místy ještě činil rozdíl mezi čeledí zaměstnanou v selském hospodářství a

²¹ V jižních Čechách byly termínem *madt*, *dienstmadt* namísto obvyklého *dirn* označovány děvečky systematicky jen na panství Omlenička u Kaplic, jinak tu byl tento výraz používán zcela výjimečně. Určitou výjimku v německé jazykové oblasti představoval i Chomutov, kde se pro děvečku zásadně používalo výrazu *dienerin*. K německé terminologii obecně srovnej např. MITTERAUER, *Gesindedienst*, s. 176-178 nebo KÖNNECKE, *Rechtsgeschichte*, s. 239-242.

v panských dvorech, kde byla terminologie, stejně pracovní specializace, mnohem diferencovanější. Zatímco v selském hospodářství se obvykle mluvilo jen o pacholkovi, na polabských panstvích nebo v některých místech Čáslavského kraje včetně samotné Čáslavi se panskému pacholkovi říkalo *pluhař* a pro nejstarší pacholky ve dvorech se tu používalo termínu *mejstřík*, případně *nádvorník*. V okolí Mělníka, Berouna, na Křivoklátsku a Plasku, stejně jako v okolí Loun, Žatce a Žlutic byl naproti tomu termín pacholek málo rozšířen a na jazykově českých panstvích se pro selskou i dvorskou čeleď používalo místo názvu pacholek spíše označení *voráč*.

Ještě pestřejší a také zajímavější byla terminologie německá. Po celém německém jazykovém území v Čechách bylo sice rozšířeno označení knecht, ale na řadě panství s různými přívlastky, jako *bauknecht* (též *pauknecht*), případně (ve stejném významu, ale méně často), *ackerknecht* nebo *ochsenknecht*. Na rozsáhlém území v Žateckém kraji byl v němčině používán ve významu knecht přejatý český výraz voráč, psaný v podobě *woratz*, *worazsch*, *voratsch*, ale i *forazsch*, *foratch*, *foratz*, *phorazsch* apod. Území, kde se používalo tohoto tvaru, bezprostředně navazovalo na českou oblast výskytu názvu voráč. Šlo přitom většinou, ale ne vždy, o panství poněmčená až v raném novověku. Zdá se tedy, že původně existovala v češtině a němčině v sz. Čechách paralelní označení *bauknecht*, resp. *ackerknecht* a voráč, s poněmčením českého jazykového území však tu název voráč v rozsáhlé míře pronikl i do němčiny.

Podobně probíhal jazykový vývoj i v případě pojmenování druhého nejvýznamnějšího představitele mužské čeledi, který se v češtině nazýval *pohůnek*. Ten tvořil s pacholkem, resp. voráčem, nerozlučnou dvojici, danou tehdejší dělbou práce při orbě s rámovým pluhem středověkého původu. Tato orba byla tak obtížná, že ji nemohl zvládnout jeden muž. Zatímco oráč s vynaložením nemalé fyzické námahy vedl při orbě pluh, pohůnek, jak napovídá jeho označení, koně nebo voly zapřažené do pluhu poháněl. Tento způsob práce s potahem známe - a to již od středověku - velmi dobře z četných rytin a miniatur zobrazujících polní práce. Pohůnek byl přitom vždy mladší než pacholek, zpravidla o několik let, často to bylo ještě dítě. V české jazykové oblasti měl termín pohůnek výlučné postavení a byl rozšířen obecně, jen ve východních Čechách se místo něho dosti často používalo termínu *špitálník*, který hezky naznačoval, že pohůnci se rekrutovali havně z řad sirotků, pro něž byla služba určitou formou hmotného zabezpečení. Naproti tomu z německé oblasti máme dochováno hned několik výrazů stejného významu. Především to byl severozápadních a severních Čechách původní německý termín *jung*, *junge*, *dienstjunge*, vedle něhož se místy vyskytuje, a to jak v jižních, tak i v západních Čechách *dienstbub*, tvořící analogii k pojmenování mladičkových služebných

dívek výrazy *diensmädl* nebo *diestmensch*. Základním německým označením pro pohůnka však byl v jižních Čechách (na Českokrumlovsku) výraz *mener* (*menner, mähner*), v nejzápadnější části Loketského kraje, na hranicích s Chebskem, pak starobylé označení *enck*.²² Kromě původně německých termínů se ale setkáváme v německé oblasti západních a severních Čech, ve stejném významu i s termínem přejatým z češtiny, totiž s výrazem *pohantsch* (*pohanz, bohantsch, boantsch* ap.).²³ Ten zřejmě odráží starší formu českého termínu pohůnek, která asi zněla pohaněč, s níž se však v české jazykové oblasti v polovině 17. století již nesetkáváme. Novější termín pohůnek byl naopak do němčiny bez větší změny přejímán jen ojediněle.²⁴ Byla tedy výpůjčka tohoto jména do němčiny zřejmě staršího data. Na několika málo panstvích se v německy psaných soupisech ve stejném významu setkáme s termínem *treiber*, což byl zřejmě mechanický a nepřilíš rozšířený překlad českého názvu pohůnek. V jižních Čechách však bylo slovo *pohantsch* na německých panstvích neznámé, ač na českém jazykovém území tu byl termín pohůnek běžný.

Další výraz přejatý do němčiny označoval patstevce hovězího dobytka. Ten se na většině jazykově českého území Čech nazýval skoták, v jižních Čechách se mu říkalo *pasák* a v německých krajích obecně *kuhhirt* (*khüehirt* apod.).²⁵ Méně častý byl název kravák nebo kravař, rozšířený v české části Žatecka a Rakovnicka, který byl na řadě panství v Žatecku a ojediněle i v Rakovnicku převzat do němčiny ve starobylejší podobě *kravař* (*krabarsch* apod.).²⁶ Na několika místech v okolí Krumlova pak přešlo do němčiny ve stejném významu české slovo *pasák*, a to v podobě *pasakh, pasäkh* nebo *päsäck*.²⁷

²² Rudolf SCHREIBER, *Elbogener*, s. 123, uvádí, že tento výraz ve 20. století již nebyl znám. Mylně však ztotožňuje pojmy *enck* a *pohantsch* s pojmem *ackerknecht*, resp. *bauknecht*.

²³ Výraz byl rozšířen nejen na Žatecku, ale i v přilehlé poněmčené oblasti Rakovnicka. Byl běžný, na rozdíl od tvaru *voratsch*, i v celém Loketsku. Ještě ve 20. století se udržoval i na Horšovskotýnsku. Johan MICKO: *Die Mundart des Marktes Muttersdorf*. Muttersdorf 1933, s. 44.

²⁴ *Pohunck, bohunk* - Měcholupy, okr. Louny, *puhunke*, p. Mimoň. Nešlo o panství od počátku jazykově německá, ale poněmčená. *ŽA*, s. 355-361, *BO* s. 485. Na panství Nový Hrad u Loun, kde byl podán německy psaný soupis, ač šlo o panství jazykově české, se dokonce setkáme s tvarem *pohunczi* (označujícím jak singulár, tak i plurál). *ŽA*, s. 50-55.

²⁵ Např. Druzcov a Stránov v Boleslavsku, Dobříčany, Dobroměřice, Chrámce, Škrle a vsi města Chomutov v Žatecku. Stránov a Dobroměřice přitom byla panství z jazykově českého vnitrozemí, ale s německými soupisy.

²⁶ Např. p. Drahonice (ŽA): *krabarsch*, p. Podbořany (ŽA): *crabl, crobl*, p. Líšňany (ŽA): *crabas*, p. Libořice (ŽA): *krabarsch zu hof*.

²⁷ V okolí Boletic, Ktiše, Zbytin, kde ještě dožívaly zbytky českého obyvatelstva, ve dvorech krumlovských klarisek a také na p. Stádlec u Tábora, jazykově českém, ale s německy

V zemi, kde po staletí žili vedle sebe Češi a Němci, nebylo přirozeně přejímání výrazů mezi češtinou a němčinou jednosměrné, ale obousměrné. Kromě výpůjček z češtiny do němčiny se v seznamu z roku 1651 setkáváme i s opačným jevem, s používáním německých názvů v českém prostředí. V první řadě tomu tak bylo v případě zaměstnanců vrchnostenských ovčínů, u tzv. ovčáckých pacholků, a to v těch případech, kdy byla uváděna jejich pracovní specializace. Celkem se rozlišovalo vedle ovčáckého mistra pět specializací jeho pacholků, a to *meistertknecht* (*masterknecht*), *hammelknecht*, *lämmerknecht* (*lemrknecht*), *zutreiber* (*cutrajber*) a *hausknecht* (*hautzknecht*, *auknecht*), pro které neexistovaly české ekvivalenty. Uvedené pořadí bylo v seznamech důsledně dodržováno, odpovídalo zřejmě určité hierarchii mezi pacholky. V tomto složení se však se všemi pacholky setkáme spíše jen výjimečně ve velkých ovčínech, jaké existovaly hlavně v západní polovině Čech. V menších ovčárnách se mluví jen obecně o mistrovi a pacholcích, a to nejen v českých, ale i v německých oblastech, nebo se nanejvýš uvádí jen některá ze specializovaných funkcí. Záviselo tu nejen na velikosti ovčína, ale i na tom, zda se již na panství prosadil racionálně zdůvodněný oddělený chov jalového dobytka, zaváděný právě v 17. století. Zdá se, že budování velkých vrchnostenských ovčínů v západních krajích Čech bylo spojeno s povoláváním německých specialistů z oblastí s vyspělým ovčáctvím, snad z Loketska či ze sousedního Saska.²⁸ Nasvědčovala by tomu vedle označení používaných pro ovčácké pacholky i skutečnost, že právě v těchto krajích, jako byly Zatecko, Rakovnicko nebo Berounsko (a zřejmě i Plzeňsko), bylo mezi ovčáky i v čistě českých vsích rozšířeno velmi mnoho německých příjmení, s nimiž se až na nepatrné výjimky nesetkáme např. v Čáslavsku, Boleslavsku, Kouřimsku nebo v české části Bechyňska. Zjistit, kdy k této zapomenuté německé ovčácké kolonizaci došlo, zůstává úkolem pro další bádání.

Kromě názvů specializovaných ovčáckých pacholků byla z němčiny v českém prostředí přejata také některá označení vrchnostenských úředníků, zřízenců a sloužících, s nimiž se setkáme na šlechtických zámcích a ve šlechtických palácích: *hejtman*, *purkrabí*, *hofmistr*, *rajtknecht* (ale i *pojezdny*), *štolmistr* (*stallmeister*), *forejt* (*vorreiter*). Německého původu byla i většina označení pro příslušníky lesního personálu (s výjimkou hajných) i některé funkce při rybnících (*fišknecht*, *fišmajstr*) a stejný původ mělo i označení pro

psaným soupisem. Přehlasované ä snad vyjadřuje jihočeskou výslovnost hlásky o. Výjimečně najdeme v prameni i výraz *pasáckin* pro *pasáčku*.

²⁸ Srovnej Eduard MAUR, **Zemědělská výroba na pobělohorském feudálním velkostatku v Čechách**. In: *Prameny a studie* 33, Praha, ÚVTI-Zemědělské muzeum 1990, s. 62-63 a Karel NOVOTNÝ, **Klásterská manufaktura v Oseku v 18. století**. AUC 1967, *Phil Hist* 3, s. 5, 26.

vedoucí jednotlivých vrchnostenských dvorů, *šafáře* a *šafářky* (v německých krajích *schaffer*, *schafferin*, resp. *schaffin*, na panství Frýdlant a Liberec i název *voigt*, běžný v tomto smyslu v severoněmecké oblasti, který ovšem jinak měl více významů). Vcelku lze říci, že do němčiny byly přejímány, a to ve zřetelné souvislosti s poněmčováním původně českých oblastí, názvy, pro něž měla němčina i svůj původní ekvivalent, zatímco čeština přebírala z němčiny speciální termíny pro funkce, pro něž sama neměla zvláštní výrazy, ať již šlo o zaměstnání spojená s novým životním stylem šlechty (forejt, hofmistr atd.), nebo o inovace v zemědělské výrobě (ovčáctví).

V odborné literatuře věnované terminologii používané pro čelední službu se zdůrazňuje fakt, že v germánských a románských jazycích existuje řada slov, která ve svém vývoji označovala střídavě mládež a sloužící. V němčině to byla slova jako *knecht*, *knappe*, *magd*, *bube*, *jung*, *dirne*, v angličtině *boy*, *lad*, ve francouzštině *fille*, *valet*, *garçon*, podobně i ve španělštině a italštině. Ve slovanských jazycích podle M. Mitterauera tato dvojznačnost téměř chybí, jedinou výjimkou je podle něho slovo *děvečka* v češtině, což prý naznačuje podstatný strukturální rozdíl mezi střední a západní Evropou na straně jedné a východní a jihovýchodní Evropou na straně druhé. Do jaké míry lze ovšem v tomto smyslu mluvit o slovanských jazycích jako celku, je otázka, neboť právě slovanským územím procházely důležité kulturní hranice, ať již to byla hranice mezi západním a východním křesťanstvím, nebo hranice mezi zeměmi, které zasáhla německá východní kolonizace a kterým se vyhnula, což nezůstalo bez vlivu ani na jazyk.

Definitivní odpověď na otázku nadhozenou M. Mitterauerem by bylo možno dát až po vyčerpávajícím srovnávacím studiu. Zde se mohu omezit jen na češtinu, kde data uvedená výše i výsledky jazykovědného bádání jednoznačně ukazují, že základní pojmy označující příslušníky čeledi jsou v češtině stejně jako v západních jazycích současně i označení věkových stupňů, přesněji řečeno označují mládež různého věku. Platí to jak pro označení *děvečka*, *děvka*, případně (u nedospělých sloužících) *děvče* pro příslušnice ženské čeledi, tak i pro označení *pacholek*, *pacholík* a *pachole* pro mužskou čeleď různých věkových stupňů, která tvoří důslednou analogii k německým výrazům *knecht*, *junge*, *bub*, *magd* a *mädlein*. Rozdíl existuje při označování speciálních funkcí selské čeledi. Jestliže v němčině se tato speciální označení zpravidla vyjadřují složenými slovy, kde se základní termín (např. *knecht*) spojuje s dalším výrazem (*ochsen-*, *pflug-*, *bau-* nebo *ackerknecht*, *viehmagd*, *kuhhirt*, *schweinbub* apod.), v češtině se jako ekvivalenty těchto výrazů vytvářejí za pomoci příslušných slovtvorných přípon nová označení, z nichž slovo *pacholek* nebo *děvečka* mizí: *volák*, *pluhař*, *voráč*, *sviňák*, *kravař*, *skoták*. Sousedství ze základem *pacholek* sice existují také, ale jsou v menšině a zdá se, že

vznikla pod vlivem němčiny: *ovčácký pacholek*, případně *ovčácký mistr*, vedle stejně běžného *ovčák* atd. Tento rozdíl ovšem nevznikl v důsledku strukturálních protikladů mezi českými zeměmi a různými oblastmi Německa, ale vynutila si jej odlišná struktura obou jazyků. V češtině totiž složená slova nejsou v takové oblibě jako v němčině, jsou spíše výjimkou. Základní termíny - *pacholek* a *děvečka* - jsou však v obou jazycích analogické. Navíc stejný původní význam jako v němčině má i v češtině označení *čeled'*=*gesinde*, jehož starší vývojové formy označovaly družinu knížete a byly současně i ekvivalentem latinského výrazu *familia*. Ani maďarská dvojice příbuzných slov *cseled* (*čeled'*) a *csalad* (*rodina*), na niž upozorňuje M. Mitterauer, z tohoto vývoje nevybočuje, ostatně do maďarštiny byla přejata ze slovanského základu. Rozdíl proti němčině však spočívá v tom, že od výrazu *čeled'* se v češtině také vytvářejí substantiva i adjektiva označující příslušníky čeledi: *čeledín*, *čelední pacholek*, *čelední děvečka*, *čelední*. V seznamu podle víry však nejsou tyto výrazy příliš rozšířeny. Ještě méně se v seznamech podle víry setkáme s adjektivem *služební*, které je analogií německého dosti běžného *dienst-*, např. *děvečka služební*. V němčině jsou naopak tvary *dienstjung*, *dienstmagd*, *dienstbub*, *dienstmensch*, *dienstknecht* značně rozšířeny. I zde však jde spíše o rozdíl vynucený rozličným způsobem tvoření slov v obou jazycích než o odraz rozdílné agrární a rodinné struktury. Lze naopak říci, že české a německé názvy vytvářejí až překvapivým způsobem analogické dvojice (včetně přejímání některých názvů z jednoho jazyka do druhého).

Čeština má společné s němčinou i dalšími západními jazyky také to, že v ní slova označující sloužící jako *celek* i jako jednotlivce prodělala v dlouhodobé perspektivě vývoj od označení věkového stupně, případně příslušnosti k něčímu domu k názvu pro služebníka a nakonec se stala označeními hanlivými, nadávkami. V češtině mají dnes takovýto pejorativní význam zejména slova *pacholek*, *pohůnek*, *děvka* (dnes označení pro „lehkou“ dívku), *holomek* (původně označení pro mladíka, který žil v domě svého otce a byl holý, neochlupený, později hlídač v panské službě), *sviňák*, *čeládka*, ale také *ksindl* z německého *gesinde*. A stejně jako v německé jazykové oblasti i v českých zemích se rozvíjela v nové době ze strany sloužících a jejich profesních organizací snaha nahradit je výrazy jinými, neutrálními (*pomocnice v domácnosti* apod.).²⁹ Zmíněné shody v označování čeledi v češtině a v němčině, resp. v západních jazycích,

²⁹ MITTERAUER, *Gesindedienst*, s. 176-179, kde i odkazy na starší práce Ph. ARIESE a J. GILLISE. K pojmu *čeled'* v němčině viz KÖNNECKE, *Rechtsgeschichte*, s. 239-241. Etymologií českých termínů se zabývají Igor NĚMEC - Jaromír HORÁLEK a kol. *Dědictví řeči*. Praha 1986, s. 383-386. K pejorativnímu chápání zmíněných pojmů srov. MÜLLER, *Dienstbare*, s. 17.

dokládají tedy spíše shody ve vývoji agrárních a rodinných struktur Čech a západoevropských zemí než nějaké zásadní rozdíly. Jak hluboko do minulosti tato shoda jde, zůstává ovšem dosud otevřenou otázkou.

Skladba čeledi podle soupisu z roku 1651 v českých městech

Výrazovou pestrost pramenů z českých zemí, pokud jde o služebnictvo, je třeba mít na zřeteli i při studiu skladby čeledi podle soupisu z roku 1651, které začínám pohledem na čeleď ve městech. V návaznosti na kategorizaci českých měst zavedenou Josefem Janáčkem podrobně sleduji čelední poměry ve třech základních typech měst, které byly v Čechách raného novověku běžné, to jest ve městech řemeslnicko-agrárních, řemeslnických a exportních, zároveň pak také jak ve městech královských, tak i poddanských, která se odlišovala od královských mimo jiné přítomností panské residence nebo alespoň správního centra okolních panství s vysokou koncentrací čeledi a panských zaměstnanců.

Jako první příklad jsem zvolil severočeský Žatec, královské město řemeslnicko-agrárního typu.³⁰ Toto podkrušnohorské město, ležící v úrodném Poohří a na významné silnici do Saska, patřilo k větším českým městům, ovšem v polovině 17. století již nedosahovalo toho významu, který zaujímal ve středověku. Stále si totiž uchovávalo tradiční ekonomickou a socioprofesionální strukturu s četnými řemesly pracujícími pro místní trh, se silným podílem řemesel potravinářských a oděvních, avšak bez výraznějšího podílu exportních řemesel, jakými bylo v některých českých a moravských městech soukenictví nebo plátenictví. V ekonomice města zato bylo silně zastoupeno zemědělství včetně vinařství.³¹ Hospodářská síla města plynula do značné míry i z jeho úlohy tržního centra úrodného Podkrušnohoří, z něhož byly zásobovány potravinami horské oblasti české i saské strany Krušných hor, jakož i centra nejvýznamnější české chmelařské oblasti. Významným zdrojem bohatství města bylo i rozvinuté pivovarnictví. Třicetiletá válka postihla město velmi těžce. Nejenže přišlo o většinu svých vesnic, ale také téměř jedna třetina domů zůstávala v polovině 17. století pustá.³² Přesto se nezdá, že by se tento stav nějak výrazněji odrazil v početnosti a struktuře služebnictva zaměstnávaného v jednotlivých měšťanských domácnostech.

³⁰ ŽA 627-678.

³¹ Ve městě bylo evidováno mj. 27 vinařů, žijících vesměs v podružství. Byli to muži nejrůznějšího věku, až na jednu výjimku vesměs ženatí.

³² Ve vnitřním městě bylo roku 1651 164 domů obydlých a 92 pustých, na předměstí 86 obydlých a 25 pustých. Karel DOSKOČIL, **Popis Čech roku 1654. Souhrnný index obcí k berní rule. Berní rula sv. 2.** Praha 1954, s. 645. Nelze však vyloučit, že zaniklých domů na předměstí bylo více, že však nebyl započteny, pokud po nich nezůstala žádná stopa.

Jak udává soupis obyvatel podle víry z roku 1651, který v Žatci eviduje i děti od narození, mělo město Žatec v polovině 17. století 2013 obyvatel.³³ Z tohoto počtu připadalo na čeleď 242 osob, připočteme-li pak i tovaryše a učně, kteří byli podobně jako sloužící integrováni do domácností svých zaměstnavatelů, bylo to celkem 312 osob. Zjištěný podíl 11,5%, resp. 14,8% obyvatel v kategorii čeledi v zásadě odpovídá poměrům, jaké nacházíme v raném novověku v evropských městech, přesněji řečeno je to poměr příznačný spíše pro města s vysokým počtem čeledi.³⁴ Ve zbídačelém městě bychom těsně po skončení ničivé války předpokládali spíše nižší počty sloužících. Vysoké počty však měly své důvody. Byly, jak uvidíme dále, vyvolány potřebami rozvinuté zemědělské výroby ve městě, v níž část čeledi nacházela uplatnění.

Výzkumy struktury čeledi podle pohlaví ukazují, že v nejrůznějších evropských městech jednoznačně převažovala ženská čeleď, v některých lokalitách velmi výrazně. Právě vysoký podíl ženské čeledi byl jednou z příčin zřetelné feminity obyvatelstva evropských měst jako celku.³⁵ Výjimku tvořila jen některá města jako Řím, kde badatelé zjišťují převahu mužského služebnictva. Bylo to dáno specifickým charakterem sociální skladby měst typu Říma, kde se zdržovalo značné množství příslušníků aristokracie a vysokých církevních hodnostářů, zaměstnávajících vysoký počet mužského služebnictva, a to spíše kvůli reprezentaci než z praktické potřeby.³⁶

³³ Ve skutečnosti byl počet jeho obyvatel o něco vyšší, neboť v soupisu není uveden nejen klérus (což odpovídalo instrukcím k vypracování seznamu), ale ani čeleď ve službách duchovenstva, která tu být měla. Chyba však nemůže být zásadní povahy.

³⁴ Údaje pro Francii shromáždila FAUVE-CHAMOUX, **Pour une histoire**, s. 61. Zde i srovnání s anglickými výzkumy R. Walla a kritika starších přehnaných odhadů. Srovnání je nutno považovat za přibližné, neboť různí autoři vymezují čeleď nestejným způsobem. Např. údaje pro Lyon z roku 1596 a 1636, které publikoval Olivier Zeller roku 1983, mezi čeleď zahrnují i učně a tovaryše, zatímco někteří autoři je do čeledi nezapočítávají. A. Fauve-Chamoux uvádí pro francouzská města následující údaje: Dole (1688) - 14,8, Grenoble (1725) - 9,6, Fécamp (1762) - 8,7, Gisors (1762) - 3,6, Magny (1762) - 8,8, Pont l'Éveque (1762) - 11,3, Bayeux (1768) - 7,6, Pontoise (1781) - 9,1, Lyon (10 čtvrtí, 1597) - 12,8, Lyon (2 farnosti, 1709) - 13,3, Montbrison (1759) - 9,6, Aix-en-Provence (1695) - 8,0, (1701) 7,4, (1715) 11,3, (1765) 11,7, Reims 1802 (12,3).

³⁵ Antoinette FAUVE-CHAMOUX, **Le surplus urbain des femmes en France pré-industrielle et le rôle de la domesticité**. Population 1998, 1-2, s. 359-378. Franz EDER, **Geschlechterproportion und Arbeitsorganisation im Land Salzburg. 17.-19. Jahrhundert**, Wien-München 1990, s. 16-17, 193-294. Údaje pro četná evropská města od 16. do 20. stol. přináší i Rafaella Sarti, **Notes on the Feminisation of Domestic Service: Bologna as a case Study (18th-19th Centuries)**, in: *Le phénomène*, s. 160-161.

³⁶ ARRU, **Il servo**, s. 12-16. Podobně i táž, **Un métier**, s. 111-113.

Žatec co do skladby a početnosti služebnictva nijak nevybočoval z běžného obrazu evropského města. I v něm dávala specifická dělba práce podle pohlaví vzniknout zřetelné převaze ženských sloužících nad mužskými, stejně jako celkové převaze žen nad muži. Na 167 děveček a dalších ženských sloužících (69,0 %) tu připadalo jen 75 mužských sloužících (31,0), tedy počet rovnající se sotva polovině přítomných ženských služebných osob. Podobný poměr nacházíme v 17.-18. století běžně i v jiných evropských městech, kde podíl žen v rámci čeledi kolísal zhruba mezi polovinou a dvěma třetinami.³⁷

Tabulka 1 Podíl ženské složky v čeledi ve vybraných evropských městech v 16.-18. století

Město	Rok	Podíl žen (%)	Město	Rok	Podíl žen (%)
Toulouse	1695	61,4	Benátky	1563	63,8
Aix-en-Provence	1700	70,0	Benátky	1642	64,0
Lyon	1702	51,0	Benátky	1761	53,6
Hamburk	1764	73,4	Florencie	1551	68,9
Turín	1795-96	56,5	Florencie	1642	65,8
Parma	1545	56,0	Bologna	1581	55,7
Parma	1765	57,0	Bologna	1631	58,2

Pramen: SARTI, *Notes*, s. 145, 160, 161.

Žatec z těchto poměrů nijak nevybočoval, i když ve srovnání s uváděnými městskými centry šlo o lokalitu mnohem menší, překvapuje spíše velmi nápadnou shodou. Uváděný počet mužských sloužících v Žatci se o něco zvětší, připočteme-li, tak jak to činí někteří autoři, tovaryše a učedníky. Prvých bylo 52, druhých mnohem méně, jen 18. Podíl mužských sloužících se pak sice výrazně přiblíží padesátiprocentní hranici, avšak ani v tomto případě ji nepřekročí: Dosahuje 46,5 všech sloužících, zatímco na ženy připadá 53,5, tedy zhruba tolik, kolik činil podíl ženského služebnictva např. v Parmě v 16. i v 18. století.

Soupis obyvatelstva pro Žatec byl napsán v češtině, ač většina obyvatelstva byla v té době již zřejmě německá. Příslušnice ženské čeledi v něm byly nejčastěji označovány jako *děvečky*, případně *děvky*. Z celkového počtu 167 osob ženské čeledi byly pod tímto označením uvedeny 123 dívky, respektive ženy. Pod názvem děvečka se zřejmě skrývaly jak dívky pomáhající v domácnosti, tak i mladé ženy určené pro práci na poli a ve chlívě. Záleželo

³⁷ Viz např. Karl WESOLY, **Der weibliche Bevölkerungsteil in spätmittealterlichen und frühneuzeitlichen Städten und die Betätigung der Frauen im zünftigen Handwerk (insbesodern in Mittel- und Oberrhein)**. Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 128, 1980, s. 69-117 a následující tabulky 1.

vždy na okolnostech, především na typu hospodářské jednotky, v níž tyto ženy sloužily, a také na počtu čeledi v jednotlivých domácnostech. Jestliže v rodinách řemeslníků asi převládaly spíše pomocnice v domácnosti, pak v domácnostech zámožnějších měšťanů s rozsáhlým pozemkovým majetkem, z nichž někteří vlastnili i zemědělské dvorce na předměstí Žatce, byl silněji zastoupen typ druhý. Nejčastěji však asi obě funkce splývaly, zejména když v domácnosti byla zastoupena jen jedna děvečka.

Ke zmíněným 123 děvečkám musíme připočítat ještě 11 žen označených v našem pramenu jako *služebné* a dvě ženy vyskytující se tu pod označením *čelední*, které se svým postavením od děveček asi příliš nelišily. V postavení děveček snad byla i většina z pěti dívek označených v seznamu jako *sirotek*, *resp. pastorkyně*, i když s jistotou to o všech říci nemůžeme. Zbývajících 24 ženských sloužících mělo specifické pracovní zařazení. Dvanáct z nich bylo označeno jako *kuchařka* a stejný počet jako *chůva*. Ve skutečnosti ovšem bylo takto specializovaných ženských sloužících asi více, neboť můžeme předpokládat, že některé kuchařky a chůvy se skrývají i pod označením děvečka.

Rozbor věkové struktury ženské čeledi ukazuje, že pro naprostou většinu služebných dívek a žen bylo jejich zaměstnání pouze dočasným pracovním zařazením, fází životního cyklu, která předcházela definitivnímu zařazení do určité sociální struktury, ať již prostřednictvím sňatku, nebo přechodem mezi tzv. podruhyňe. Některá děvčata odcházela do služby za děvečku velmi záhy, již ve 12 letech, nebylo jich však mnoho. Snad to byly osiřelé dívky, pro něž byla čelední služba určitým sociálním zaopatřením. Nejvíce děveček nacházíme v Žatci ve věku od 18 do 25 let (včetně), zvláště početné byly věkové skupiny osmnáctiletých až dvacetiletých. Na zmíněné tři ročníky připadala plná třetina (37,3%) všech děveček, na dívky ve věku 18-25 let více než dvě třetiny (68,3%). Tento vysoký podíl děveček mladších 26 let odpovídal velmi dobře skutečnosti, že průměrný sňatkový věk venkovských žen při prvním sňatku činil v Čechách v 17. století asi 23-24 let.³⁸ Ve městech byl ovšem věk při prvním sňatku o něco vyšší než na vesnici, pokud ale jde o děvečky, musíme vzít v úvahu, že jich značná část pocházela z venkova a po skončení služby se vracela na venkov, kde pak tyto dívky uzavíraly sňatek podle místních zvyklostí.

Jestliže ve skupině věku 18-25 let se nacházely víc než dvě třetiny děveček, zbývajících můžeme rozdělit podle věku následovně: Ve věku 12-14 let najdeme 6,5% z celkového počtu děveček, ve věku 15-17 let 14,6%. Asi jedna pětina děveček tedy nebyla plnoletá, což zvyrazňovalo odpovědnost zaměstna-

³⁸ Eduard MAUR - Pavla HORSKÁ, **Poznámky k otázce studia dlouhodobých populačních trendů na území ČSR**. Acta demographica 4, 1981, s. 43.

vatelů za výchovu a dobré mravy svěřených dívek. Od 26 a zejména od 35 let věku děveček rychle ubývalo. Na skupinu 26-34 let připadalo 8,1%, věk 34 let překročily jen tři: první bylo 35 let, druhé 45 a třetí 57. Trochu jiné bylo rozložení věkových skupin v nepočtené skupině 13 „služebných“, resp. „čeledních“. Jak naznačuje odlišný název, měly snad tyto ženy poněkud jiné pracovní úkoly než děvečky. Věkové složení nám však specifika této skupiny neprozradí, neboť tu bylo jednak sedm dívek mladších 20 let (nejmladší z nich bylo pouhých 11 roků), ale i čtyři ženy starší 35 let, přičemž první bylo 39 a dalším třem 60 let. Navíc jde o skupinu málo početnou, podobně jako tomu bylo v případě pěti ženských sirotek, jejichž věk se pohyboval mezi 6 a 24 roky.

Jisté rozdíly od průměru najdeme u dvou skupin vyznačujících se určitou pracovní specifikací, u kuchařek a chův; pro druhé používali v Žatci nejčastěji označení *chovačka*.³⁹ Ve skupině kuchařek bychom marně hledali menší děti, ale také staré ženy. Nejmladší z nich bylo 15 let, nejstarší 29. Více než polovina (7, tj. 58,3%) příslušnic této kategorie patřila do věkové skupiny 20-24 let. Toto věkové zařazení napovídá, že kuchařkou se stávala služebná dívka až po několika letech pomocných prací, nebo byla přijímána do služby již jako věkově vyspělejší a současně že povolání kuchařky v měšťanské domácnosti se nestávalo celoživotním zaměstnáním. Poněkud jinak tomu bylo u „chovaček“. Jejich věk naznačuje, že v této kategorii se kladl v Žatci větší důraz na odpovědnost vůči svěřeným dětem a na zkušenosti. Proto mezi 12 chůvami najdeme jen dvě mladší 25 let (jedné bylo 18 a druhé 22 let). Nejvíce (41,7%) jich bylo ve skupině 25-29 let, bylo tu však i několik chův starších 40 let. Jedné z nich bylo 41 let, dalším 50, 54 a 60. Vesměs přitom šlo o osoby neprovdané. Zdá se tudíž - i když malá početnost této skupiny neumožňuje bezpečnější závěry -, že právě zaměstnání chůvy se v některých případech stávalo osamělým ženám celoživotním údělem, pokud ovšem nešlo o vdovy, které se staly chůvami až ve vyšším věku. Celkovou skladbu čeledi podle věku a rodinného stavu tato výjimka příliš ovlivnit nemohla, neboť počet chův jako celku nebyl velký a navíc toto zaměstnání se stávalo celoživotním údělem jen pro část z nich. Ženská čeleď byla výrazně mladá a vesměs neprovdaná. Poměry v Žatci tak plně potvrzují to, co bylo zjištěno v jiných evropských městech: služba v měšťanských rodinách byla jen dočasným zaměstnáním mladých dívek, které kterým dávala možnost nastřídat si určité prostředky před uzavřením sňatku, případně získat i pracovní návyky a znalosti vhodné pro vedení vlastní domácnosti.

³⁹ Označení *chůva* bylo v Žatci používáno zřídka, a to hlavně pro starší ženy. Ale i mezi nimi se běžně setkáme s *chovačkami*. V jiných jazykově českých městech se běžně užívalo spíše označení *chůva*, v Kouřimi byl běžný výraz *chovka*.

Jak již bylo řečeno, mužská čeleď v Žatci byla mnohem méně početná než čeleď ženská. Označení jejích příslušníků napovídá, že i ve městech typu Žatce bylo jejím hlavním zaměstnáním zemědělství. Ze 77 mužských sloužících uvedených soupisem obyvatel podle víry bylo 34 označeno jako *voráč* (v jiných městech bylo běžnější označení *pacholek*) a 23 jako *pohůnek*. Šlo o dvojici často se vyskytující v jednotlivých žateckých domácnostech současně, tak jak to odpovídalo dobovému způsobu práce s potahem, zejména při orbě. Je samozřejmé, že oba pracovní úkony nemusely být vždy vykonávány příslušníky čeledi. V Žatci, stejně jako v jiných místech, se běžně setkáváme i s tím, že jednu ze zmíněných prací zřejmě vykonával hospodář nebo jeho syn, takže stačilo v dané domácnosti zaměstnat jen jednoho mužského sloužícího, buď voráče, nebo pohůnka. V každém případě však byla v žateckých měšťanských domácnostech kombinace *voráč-pohůnek* velmi běžným typem. Z rozdílných pracovních úkolů, vyžadujících také rozdílnou fyzickou zdatnost, přitom vyplýval i rozdílný průměrný věk obou zmíněných kategorií mužské čeledi. Nejmladším voráčům bylo 18 let,⁴⁰ věk dalších byl vcelku rovnoměrně rozvržen až do 30 let, najdeme však i dva starší jedince ve věku 40 a 45 let. Druhý z nich byl i ženatý. Kromě něho se setkáme v Žatci - pomíneme-li šafáře - jen ještě s jedním ženatým sloužícím, rovněž voráčem, tentokrát třicetiletým,⁴¹ jinak byla mužská i ženská čeleď ve městě zásadně svobodná. Jestliže voráčem se stávali fyzicky vyspělí jedinci po osmnáctém věku života, v případě pohůnků se nám objeví zcela jiný obrázek. Nejmladšímu žateckému pohůnkovi bylo 12 let a až na jednu výjimku (24 let) žádný ze zbývajících pohůnků nepřekročil věk 20 let (včetně). Jestliže průměrný věk voráče činil v Žatci 25,6 let, pak u pohůnka to bylo jen 16,2 let. Orba byla nepochybně prací pro zdatné mladé muže, na pohánění, případně pastvu dobytka stačili dospívající jedinci i pouhé děti.

O zbývajícím mužské čeledi nelze pro její malý počet říci nic podstatného. Jako *pacholek*, tedy bez bližší specializace, byli v Žatci označeni jen 3 jedinci. K nim musíme připočítat ještě 3 malé chlapce ve věku 12-14 let označené jako *pachole*, tři jedince ve věku 14, 16 a 19 let evidované pod označením *pacholík* a jednoho *pastevce* ve věku 19 let. Používání těchto různých označení prozrazuje

⁴⁰ N. Ortmayer uvádí, že v 16-17 letech nastával rozhodující zvrát v životě dospívajícího chlapce ve službě. Do té doby sloužil jako pasák dobytka, zpravidla jen za byt, stravu a oděv, neúčastnil se vesnických chlapeckých „burschenschaftů“. V 16 letech byl připuštěn k práci s potahem, začínal dostávat peníze a získal relativní volnost a všechna práva vesnické mužské mládeže. Mohl se účastnit tanečních zábav, chodit do hospody, vykonávat večerní návštěvy u děvčat, směl kouřit, hrát karty atd. Jde ovšem o venkovskou čeleď a o mladší období, ovšem určitá analogie k poměrům zjištěným v Žatci tu nesporně existuje. ORTMAYER, *Sozialhistorische*, s.331-332.

⁴¹ Oba sloužili v domácnosti měšťského rychtáře, ženy obou jsou vedeny jako podruhně.

smysl pro jemné rozlišení mezi jednotlivými sloužícími vzhledem k jejich věku i pracovní specializaci, ovšem počet těchto případů je natolik malý, že z jejich charakteristik nelze vyvozovat žádné závěry. Další nevelkou skupinu, kterou jsem zahrnul do čeledi, představovali *pastorci*. Bylo jich celkem šest ve věku mezi 15 a 38 roky. Vyšší věk byl typický pro *šafáře*, kteří spravovali obecní, špitální a jeden předměstský dvůr - bylo jim 29, 37 a dokonce 60 let, všichni byli ženatí a dva z nich měli jako jediní příslušníci žatecké čeledi děti. Jak vzhledem k věku, tak i vzhledem k svému samostatnému postavení z řad čeledi dosti vybočovali a spíše by je bylo možno počítat mezi městské zřízence, jako byli hlásní apod. Pro úplnost je možno ještě se zmínit o jednom čtyřicetiletém neženatém *kuchaři*, který sloužil v domácnosti zámožného královského rychtáře J. J. Čáslavského. Šlo u něho, na rozdíl od výše zmíněných kuchařek, zřejmě o trvalé zaměstnání, podobně jako u několika shora uvedených chův, resp. služebných. Tyto případy však představovaly jen malý zlomek žatecké čeledi.

Počet závislých jedinců mužského pohlaví integrovaných do měšťanské domácnosti se ovšem ještě zvyšoval o tovaryše a učně žijící v rodinách svých mistrů, případně u vdov po řemeslnících. Tovaryšů bylo celkem 54, učedníků jen 17. Věk i rodinný stav tovaryšů ukazují, že podobně jako v případě čeledi i pracovní poměr tovaryšů byl pro naprostou většinu z nich dočasnou záležitostí, průpravnou fází jejich života před získáním mistrovského titulu a založením vlastní samostatné existence. Věk naprosté většiny tovaryšů se pohyboval mezi 18 a 26 lety. Takových jedinců napočteme v Žatci 36, to jest více než dvě třetiny celkového stavu, kdežto tovaryšů mladších než 18 let bylo jen šest⁴² a starších než 26 let deset, tj. jedna pětina. Ani o všech těchto deseti nejstarších jedincích ale nelze uvažovat jako o „věčných“ tovaryších, sedm z nich ve věku 28-30 let stále ještě mělo dobrou naději na založení samostatné existence. Snad jen o třech nejstarších ve věku 36, 38 a 40 let to neplatilo. Téměř všichni tovaryši byli neženatí, jedinou výjimku byl třicetiletý pekařský tovaryš. Jeho případ na jedné straně ukazuje, že sňatek tovaryše nebyl zcela vyloučen, ale také potvrzuje, že nebyl obvyklý. Nepísané pravidlo, že řemeslník může založit rodinu a domácnost teprve po osamostatnění, zřejmě bylo v žatecké měšťanské společnosti plně respektováno, stejně jako tomu bylo v případě čeledi.

Věk učedníků byl samozřejmě nižší než věk tovaryšů. Z osmnácti přítomných jedinců bylo sedmnáct ve věku 12-19 let, zbývajícím bylo 22 let. V zásadě tedy tovaryši věkově navazovali, jak se dá očekávat, na učně, ovšem s tím, že zčásti se obě složky díky nevelkému počtu mimořádně mladých tovaryšů překrývaly. Délka učební doby v jednotlivých řemeslech totiž byla různá. Podobně jako v případě čeledi i tovaryšů prozrazuje věk učňů důležitost 12 let

⁴² Z toho dva byli sedmnáctiletí, zbývajícím bylo 12, 14, 15 a 16 let.

života jako věkové hranice, od níž byl mladý člověk považován za schopného žít se sám. Tomu odpovídaly mj. i dobové názory na povinnou školní docházku, jak se s nimi setkáme v díle Jana Amose Komenského, stejně jako principy tereziánské školské reformy z roku 1774, která ostatně na Komenského zprostředkovaně navazovala: Jak slavný pedagog 17. století, tak i tereziánští reformátoři školství považovali za horní hranici povinné školní docházky věk 12 let.

Tabulka 2 Věk čeledi, tovaryšů a učňů v Chomutově, Liberci a Žatci

Věk	-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40+	Celkem
Chomutov								
muži	22	31	10	5	3	-	-	71
ženy	15	40	31	3	2	1	3	95
muži a ženy	37	71	41	8	5	1	3	166
Liberec								
tovaryši	-	11	30	17	2	1	2	63
učni	3	42	5	-	-	-	-	50
pacholci	3	2	3	-	-	-	-	8
muži celkem	6	55	38	17	2	1	2	121
děvečky	3	27	16	10	5	-	6	67
přadleny	4	20	11	6	7	4	18	70
ženy celkem	7	47	27	16	12	4	24	137
muži a ženy	10	100	62	33	14	5	26	250
Žatec								
tovaryši	-	11	23	12	5	2	1	54
učni	5	11	1	-	-	-	-	17
pacholci	6	27	22	11	2	2	2	72
muži celkem	11	49	46	23	7	4	3	143
ženy	11	61	56	21	6	2	9	166
muži a ženy	22	110	102	44	13	6	12	309
Úhrnem								
počet	69	281	205	85	32	12	41	725
%	9,5	38,8	28,3	11,7	4,4	1,7	5,6	100,0

V seznamu podle víry pro Žatec, podobně jako pro jiná města a panství, bohužel není udáván geografický původ čeledi a tovaryšů, takže v otázce imigrace čeledi do města zůstáváme v nejistotě. Jistým vodítkem se pro nás nicméně může stát rozlišení svobodných a poddaných osob. U druhých lze předpokládat, že přišly za službou do města z okolních vesnic, případně i z větší vzdálenosti. Takovýchto poddaných osob bylo mezi sloužícími obojího pohlaví, tovaryši a učni asi jedna třetina, možná o něco více.⁴³

⁴³ Asi u jedné osminy příslušníků sledované skupiny totiž není jejich stav uveden. Zdá se však, že jde většinou o lidi svobodné.

Jen tři kategorie čeledi vykazovaly zřetelnou převahu osob, které přišly sloužit do města z venkova: kuchařky, voráci a pohůnci. Těžká práce na poli zřejmě synky žateckých krejčí a ševců příliš nelákala, ostatně asi na ni ani nebyli zvyklí, a také v kuchyni byla dávana zjevně přednost vesnickým děvčatům. Naproti tomu mezi děvečkami převažovaly, i když nikoliv výrazně, osobně svobodné dívky, pocházející zřejmě ze samotného města, a ještě výrazněji se tato převaha jeví u chův. Jestliže ve druhém případě bychom ji mohli vysvětlit zájmem o to svěřit děti do spolehlivých rukou, pak převaha děveček městského původu by mohla někoho poněkud překvapit, neboť odporuje běžně rozšířené představě děvečky a služky jako vesnického děvčete, které odchází na několik let z domova do města, aby získalo finanční zajištění a osvojilo si určité dovednosti potřebné pro další život. To však je zřejmě stav běžný v 19.-20. století, který není možno mechanicky promítat do minulosti. V 17. století byla situace jiná, a to nejen v Žatci. Např. ve městě Schwabisch Hall v 17. stol. více než jedna polovina služebných pocházela z městského prostředí, z toho ze samotného Hallu 30,8 %. Rovněž dobová literatura vycházející v Německu radila zaměstnávat čeled' z vesnice co nejméně. Jak uvádí Heidi Müller, situace se začala měnit až v osvícenské epoše, kdy měšťané začínali brát do služby raději „vesnické balíky“ než „zkažené chlapy“ z města. Venkovská čeled' se tehdy stává předobrazem věrných, počestných a pilných služebníků, je stavěna jako vzor do protikladu k parádovým, sebevědomým, náročným a vzpurným městským děvčatům a její preferování má napomoci udržet rozkládající se patriarchální řád.⁴⁴ I v Žatci v polovině 17. století byly hlavním zdrojem čelední pracovní síly téměř všech kategorií městské vrstvy, především asi méně zámožné, hlavně podružské žatecké rodiny, kde byl časný odchod za prací materiální nezbytností. Nelze přitom vyloučit ani příchod čeledi z jiných měst.

Mýlili bychom se také, kdybychom předpokládali, že řemeslo bylo naopak vyhrazeno jen měšťanským synkům. I mezi tovaryši a učni bylo dosti vysoké procento poddaných jedinců, nejméně jedna třetina. Ti ovšem nemuseli pocházet jen z vesnice, ale také mohli přijít z drobných poddanských městeček z bližšího okolí i ze vzdálenějších oblastí. Vysoký podíl nesvobodného obyvatelstva v této kategorii mimo jiné prozrazuje, že vrchnostenský konsens k učení se řemeslu zřejmě byl, alespoň některými vrchnostmi, udělován dosti liberálně. Ani čeled', ani tovaryši a učni, pokud byli poddaní, totiž rozhodně nemohli pocházet z panství města Žatce, neboť městu po Bílé hoře zůstaly jen dvě vsi a dále 4 nevelké díly zádušních vsí s celkovým počtem 160 obyvatel. I v době po

⁴⁴ DÜRR, *Mägde*, s. 184-209. MÜLLER, *Dienstbare Geister*, s. 33.

třicetileté válce tedy město přitahovalo početné venkovské obyvatelstvo, bez ohledu na utužení poddanství, k němuž v té době v Čechách došlo.

Tabulka 3 Čeled', tovaryši a učni v Žatci podle stavovské příslušnosti (1651)

Povolání	Svobodný/á	Poddaný/á	Neuvedeno	Celkem
Ženská čeled'				
děvečka	67	42	14	123
kuchařka	5	6	2	13
chůva	8	2	2	12
čelední	0	2	0	2
služební	8	2	1	11
pastorkyně	5	1	0	6
celkem	93	55	19	167
%	55,7	32,9	11,4	100,0
Mužská čeled'				
voráč	13	17	3	33
pohůnek	6	12	5	23
pastorek	6	0	0	6
ostatní	9	1	2	13
celkem	34	31	10	75
%	45,7	38,6	15,7	100,0
tovaryš	26	20	6	52
učedník	6	7	5	18
celkem	32	27	11	70
Úhrnem				
počet	159	113	40	312
%	50,9	36,2	12,9	100,0

Počet čeledi v jednotlivých domácnostech závisel na mnoha okolnostech: na charakteru výrobní činnosti každé domácnosti, na počtu a stáří dětí, ale také na společenském statusu jednotlivých měšťanů, neboť čeled' byla i jakýmsi prostředkem reprezentace a měřítkem společenského významu.⁴⁵ Velká část měšťanských domácností - zejména domácností drobných řemeslníků - nezaměstnávala čeled' vůbec. Jistou náhradou u části z nich představovali tovaryši a učni. Zejména učedníci nepochybně vykonávali běžně práce příslušející sloužícím, které nijak nesouvisely s jejich přípravou na budoucí povolání. Celkem najdeme čeled' ve 126 žateckých domácnostech, což byly asi tři čtvrtiny majitelů domů ve městě. Jednotlivé domácnosti - pokud vůbec držely čeled' - nejčastěji zaměstnávaly po jednom sloužícím. Obvykle to byla děvečka, tedy pomocnice v domácnosti. Domácností s jedním sloužícím byla téměř polovina

⁴⁵ J.-P.Gutton cituje zajímavě B. Pascala, který měl prohlásit o svém protivníkovi: „Má čtyři lokaje a já jen jednoho. Je proto na mně, abych ustoupil, a jsem hlupák, jestliže to neuznávám.“ GUTTON, *Domestiques*, s. 7.

ze všech domácností zaměstnávajících čeled', přesně 60 ze 126. Poměrně dost - 29 - bylo i domácností se 2 sloužícími, méně (13) již se třemi. Domácnosti s více než třemi sloužícími byly spíše výjimkou. Čtyři měšťané zaměstnávali po čtyřech sloužících, dva po pěti, jeden po šesti a tři po osmi. Na vrcholu žebříčku pak stál konšel Martin Jahoda, majitel rozsáhlého polního hospodářství, s 11 sloužícími. Zaměstnával 3 voráče, 3 pohůnky, 3 děvečky, kuchařku a jedno dvanáctileté pachole. Rovněž další domácnosti s vysokým počtem čeledi byly domácnostmi konšelů (ne však všech) včetně primasa Jana Jiřího Poka, jakož i královského rychtáře Jana Čáslavského, tedy vesměs domácnostmi měšťanské honorace. Vysoký počet čeledi v těchto domácnostech byl zčásti dán vyššími nároky na osobní služby (právě zde najdeme nejčastěji kuchařky a v jednom případě i kuchaře), hlavně však - , jak naznačují zvýšené počty voráčů a pohůnků - rozsáhlým polním hospodářstvím, které představitelé měšťanské honorace vedli. V žádné měšťanské rodině však nenajdeme služebníky obklopující šlechtu, jež známe z okolních panských sídel nebo z velkých měst typu Prahy, jako byly komorné, klíčnice, hofmistryně, švadleny, štolbové, zahradníci, lokajové, forejti nebo dokonce trpaslice,⁴⁶ kteří vykonávali především osobní služby, případně měli jen reprezentativní účel. Stejně tak mezi sloužícími i těch nejbohatších osob ve městě nenajdeme ozbrojený doprovod. Při zaměstnávání čeledi ve městě jednoznačně převažoval praktický účel nad reprezentačním a ani měšťanské honorace nebyly s to vyrovnat se stylem života aristokracii, alespoň pokud jde o komfort zajišťovaný služebnictvem.

Podobný obraz jako služebnictvo skýtají i tovaryši a učni. Jednotliví řemeslníci nejčastěji zaměstnávali po jednom tovaryši (26 případů), nebo po jednom tovaryši a jednom učni (13 případů). Učni bývali zpravidla zaměstnáváni v těch dílnách, kde drželi i tovaryše, samotného uředníka najdeme jen v pěti domácnostech. Někdy ovšem v jedné domácnosti byli vedle tovaryše a učně přítomni ještě sloužící, především děvečky, takže zejména v zámožných rodinách počet „personálu“ zřetelně převyšoval nad počtem rodinných příslušníků. Důležité, nikoliv však překvapivé je zjištění, že jen pět řemeslníků zaměstnávalo po dvou tovaryších a pouze jeden, a to pekařský mistr, tři, z nichž jeden byl i ženatý. Z těchto čísel je zřejmé, že řemeslo v Žatci v polovině 17. století nevykazovalo nijak mimořádný rozvoj a setrvalo v tradičním rámci cechovní výroby, který nedovoloval zvyšovat počet tovaryšů nad stanovenou míru. Tomu plně odpovídá i výše uvedené zjištění, že tovaryši byli vesměs mladí a že se jen výjimečně setkáme s náznaky existence tzv. věčných tovaryšů.

⁴⁶ Tu máme např. doloženu v čeledi hraběnky Kateřiny Kokořovcové z Kokořova na blízkých Žluticích. Soupis, Žatecko 3, s. 686.

Pro srovnání s poměry v Žatci jsem vybral několik dalších větších měst, a to jak královských, tak i poddanských. Z královských měst je to jednak Chomutov, dále Tábor, Kolín⁴⁷ a Rokycany, z poddanských měst Český Krumlov a Liberec.⁴⁸ Každé z nich mělo svá specifika. Obě poddanská města byla sídlem správy panství a v případě Českého Krumlova i sídlem významné vrchnosti, tedy městem rezidenčním. Město Liberec však bylo i výrobním centrem orientovaným jednoznačně na exportní textilní řemeslo, které bylo, ovšem v mnohem menší míře, zastoupeno i v jiných městech, jako byl Tábor nebo Český Krumlov.

Tabulka 4 Podíl čeledi na celku obyvatelstva ve vybraných českých městech

Město	Počet obyv	Čeď					Tovaryši, učni		Jiné ženy	Čeď, tovaryši, učni, jiné ženy		
		ženy	A (%)	muži	cel.	(B %)	počet	C (%)		počet	počet	D (%)
Žatec	2113	167	69,0	75	242	11,5	70	3,3	-	312	14,8	53,5
Chomutov	1998	95	84,8	17	112	11,0	53	5,2	-	165	16,3	57,6
Kolín ¹	1014	71	53,8	61	132	13,0	13	1,3	3 ⁵	148	14,6	50,0
Tábor	1100	116	76,3	36	152	13,8	40	3,6	5 ⁴	197	17,9	61,4
Č. Krumlov ¹	1440 ³	178	91,8	16	194	13,5	114	7,9	13 ⁴	321	22,3	59,5
Č. Krumlov ²	1690 ³	218	80,0	61	279	16,5	120	7,1	13 ⁴	412	24,4	56,1
Liberec ¹	1727 ¹	66	93,0	5	71	4,1	113	6,5	70 ⁴	254	14,7	53,5
Liberec ²	1804	81	86,2	13	94	5,2	116	6,4	70 ⁴	280	15,5	53,9
Rokycany	774	74	61,7	46	20	15,5	17	2,3	-	137	17,7	54,0
Celkem ¹	10166	767	74,0	256	1023	10,1	420	4,1	91	534	15,1	55,9

Poznámky:

A-podíl žen v rámci čeledi; B-podíl čeledi na celku obyvatelstva; C-podíl tovaryšů a učňů na celku obyvatelstva; D-podíl služebných osob (včetně tovaryšů, učňů aj.) na celku populace; E-podíl žen v rámci služebných osob (včetně tovaryšů, učňů aj.)

1 Bez zámku

2 Se zámkem

3 Odhad; seznam neuvádí děti; původní počty: Tábor 844, Český Krumlov bez zámku 1108, se zámkem 1301.

4 Přadleny

5 Šenkýřky

Pokud jde o početní zastoupení čeledi, tovaryšů a učňů ve městě, nebylo mezi Žatcem a zmíněnými městskými lokalitami velkých rozdílů. Nejednlišnější

⁴⁷ ŽA 97-144, BECH 514-539, 91-118 Miloslav BĚLOHLÁVEK, **Obyvatelstvo Rokycan a poddanských vesnic po válce třicetileté**. Minulostí Západočeského kraje 6, 1968, s. 190-207.

⁴⁸ BECH 289-318, BO 326-371.

sociální strukturou se vyznačovalo město Liberec, které se od poloviny 16. století ze zapadlého pohraničního městečka v horách rychle vyvíjelo ve významné centrum textilní výroby, produkující v první řadě pro export. Tato výrazná výrobní specializace vtiskla socioprofesionální strukturu Liberce zcela odlišný charakter, než měly všechny ostatní zkoumané lokality. Ve městě, které roku 1651 mělo podle soupisu podle víry 235 a podle berní ruly 245 obydlených domů a žádný dům pustý, vykonávalo 131 majitelů domů textilní řemeslo, kromě toho tu dalších 36 mistrů textilních řemesel žilo v nájmu, resp. v podružství. Mezi řemeslníky textilních oborů početně vedli soukeníci (celkem 135), méně početní byl pláteníci (24). Zbytek připadal na postřihače sukna (5) a barvíře (3). Textilní řemesla byla nejvíce zastoupena ve skupině označené jako domkáři, což byli především majitelé nově vybudovaných domků na území tzv. Nového Města, založeného Albrechtem z Valdštejna, a na předměstí. Z celkového počtu 170 příslušníků této kategorie jich vykonávalo textilní řemeslo 109, tj. 64,3 %.

Mezi zámožnějšími měšťany byli textilní řemeslníci zastoupeni jen asi jednou třetinou, soukeníci však nechyběli ani mezi členy městské rady, tedy mezi městskou honorací. Převažující část řemeslníků zabývajících se textilní výrobou byla nezámožná až chudá. Vedle nich se ovšem na textilní výrobě podíleli i další pracovníci v závislém postavení, jako byli tovaryši a učni, ale i speciální kategorie pracovníků, které z měst s tradiční řemeslnickou strukturou neznáme. Ve srovnání s Žatcem však vyčlenění těchto pracovníků včetně tovaryšů působí potíže, protože, jak jsem již uvedl, terminologie používaná pro označení kvalifikovaných pracovníků, žijících v rodinách jejich zaměstnavatelů, byla v německých městech, jako byl Liberec, diferencovanější.

Zatímco v Žatci byli slovem „tovaryš“ označováni všichni příslušníci této kategorie, v Liberci existovaly pro tovaryše tři odlišné názvy. V soukenictví se pro ně používalo označení *knap*, jiných odvětvích pak buď *knecht* (u pekařů, řezníků, kovářů a ševců a mlynářů, a to s příslušným přívlastkem, např. *schusterknecht*) nebo *gesell* (u ostatních). Přežívala zde tudíž, podobně jako v jiných českých městech s německým obyvatelstvem i v samotném Německu, praxe, kdy tovaryši byli běžně počítáni mezi čeled' a označováni slovem „knecht“.⁴⁹ Stopy této praxe se projevují v Liberci i tím, že řemeslníční učni jsou zde střídavě označováni jako „lehrjunge“ nebo „lehrknecht“.

Označení soukenických tovaryšů názvem *knap* (stejně etymologie jako *knabe*)⁵⁰ přitom zřejmě naznačovalo i jejich jistou větší samostatnost, danou

⁴⁹ MITTERAUER, *Gesindedienst*, s. 176. KÖNNECKE, *Rechtsgesichte*, s. 244. Srovnej i URFUS, *Právní*, s. 204-205.

⁵⁰ MITTERAUER, *Gesindedienst*, s. 176.

mimo jiné i tím, že mezi nimi bylo více osob vyššího věku a několik, přesně řečeno šest jedinců ženatých, Ostatně i sám soupis to dává najevo tím, že u pěti z nich přidává označení podruh („hausgenoss“). Ve srovnání s Žatcem byl proto věk tovaryšů v Liberci v průměru o něco vyšší. Zcela tu chyběli chlapci mladší 15 let, tovaryšů mladších 20 let tu bylo 17,5%, zatímco v Žatci 23%. Naproti tomu tovaryši ve věku 20-29 let tvořili v Žatci jen 61,2% celé skupiny, zatímco v Liberci 74,6%. Tovaryšů ve věku 30 let a starších však bylo v Liberci opět méně, jejich podíl (7,9%) tu byl zhruba poloviční než v Žatci.

Pokud bychom se snažili najít určitý rozdíl ve věku soukenických knapů a ostatních tovaryšů, najdeme jej, ale není veliký a zřejmě to nebyl rozdíl zásadní povahy. V Liberci bylo 91,7% všech soukenických knapů a 92,6 % ostatních tovaryšů mladších 30 let, tedy ve věku nedosahujícím průměrného sňatkového věku. V tomto směru tedy nebyl rozdíl mezi oběma kategoriemi žádný. Věk knapů však byl kumulován kolem vyššího průměru: Jestliže v desetileté skupině 20-29 let bylo 80,6% všech knapů, pak ostatních tovaryšů jen 66,7%. Podstatné ovšem je, že ve věku 30 a více let bylo právě tolik knapů jako ostatních tovaryšů. Mezi knapy exitovala tedy zárodečná skupina „věčných“ tovaryšů samostatnějšího postavení, ženatých a vyššího věku, zatímco mezi tovaryši ostatních řemesel ženatí jedinci chyběli vůbec. Nicméně i ženatí knapové, resp. knapové-podruzi tvořili mezi soukenickými knapy spíše výjimku než pravidlo. Naprostá většina knapů byla svobodná a integrovaná do domácností svých mistrů. Jako další znak větší větší samostatnosti knapů se uvádí i jejich organizovanost. Ani zde však nenajdeme zásadní rozdíl. Je pravda, že např. na Táboře existovala samostatná organizace soukenických knapů již roku 1482, ale stejné organizace si vytvořili v Novém Městě pražském jen o málo později i pekařští a perníkářští tovaryši a v 16. stol. se dokonce vytvořily v některých českých městech i obdobné organizace oráčů, tj. pacholků.⁵¹ Ani v tomto směru se tedy knapové zásadně nelišili od jiných tovaryšů.

I v českém exportním městě typu Liberce tudíž kategorie tovaryšů, a to včetně soukenických knapů, byla kategorií přechodnou, její příslušníci se až na několik výjimek nejpozději krátce po třicátce zařadili mezi řemeslnické mistry. Proto je v tabulkách neoděluji od ostatních tovaryšů, i když si uvědomuji některé zvláštnosti jejich postavení. Charakteristické je i to, že žádný z tovaryšů s výjimkou šesti soukenických knapů nebyl ženatý. I jejich rodinný stav dokládá jasné začlenění do domácnosti mistrů. Zaměstnavatelé z řad řemesl-

⁵¹ Zikmund WINTER, *Dějiny řemesel a obchodu v Čechách v XIV. a XV. století*, 2, Praha 1913, s. 757-761. Týž, *Řemesla a živnosti XVI. věku*. Praha 1919, s. 704. František ŠKRDLE: *Zrušení cechu ratajčků v Čáslavi r. 1540*. In: *Českou minulostí*, Praha 1929, s. 205.

nických mistrů byli většinou majiteli domů, avšak najdeme i několik tovaryšů, kteří pracovali u mistrů-podruhů, resp. nájemníků. I v Liberci, ve městě nesporně ekonomicky mnohem dynamičtější než Žatec, byli tzv. „věční tovaryši“ zjevnou výjimkou. Ve srovnání se Žatcem si však konjunktura textilního řemesla i charakter pomocných prací v textilním oboru vynutily v Liberci mnohem vyšší podíl učňů: Bylo jich téměř tolik jako tovaryšů, totiž padesát. Věkem se nijak nelišili od učňů žateckých: Nejmladšímu z nich bylo dvanáct, nestaršímu 22, naprostá většina z nich (47) se pak nacházela ve věku 15-20 let.

Vedle soukenických knapů byly v textilním řemesle zaměstnány ještě další pracovní síly. Především to byla početná skupina *řadlen* či *ředlic* (*spinnerin*), osamělých žen nejrůznějšího věku, které nepochybně rovněž tvořily součást domácnosti jednotlivých mistrů. Bylo jich ve městě celkem 69, nejmladší bylo 12 a nejstarší 66 let, přičemž největší počet příslušnic této kategorie se kumuloval ve skupinách 15-19 let (20), 20-24 let (10) a 40 let a výše (18). Byly to tedy zřejmě jednak mladé dívky, pro které bylo zmíněné zaměstnání formou dočasné existence před sňatkem, eventuálně před přechodem do jiné kategorie (a právě u těch musíme předpokládat osobní odpovědnost hlavy domácnosti za jejich výchovu a chování), ale poměrně početná tu byla i skupina starších žen, většinou asi vdov, jimž se toto zaměstnání stalo doživotním údělem a které zřejmě zaujímal postavení podruhyň. Jako celek byly řadleny kategorie na přechodu mezi čeledí (s níž ji spojoval zejména rodinný stav a do značné míry i věk) a podruhy. Tuto početnou skupinu textilních dělnic pak doplňovalo šest mladých mužů zaměstnaných při přípravě vlny (*wollreisser*). Nejmladšímu z nich bylo 11 let, nestaršímu 25. I pro ně bylo jejich zaměstnání zřejmě jen dočasným řešením.⁵²

Zmíněnými profesemi však nepochybně nebyl počet lidí zaměstnaných v textilním řemesle zdaleka vyčerpán. Musíme předpokládat, že zejména předení bylo dočasným nebo trvalým zdrojem obživy i pro velkou část mimořádně početné podružské vrstvy ve městě, u jejichž příslušníků není zpravidla zaměstnání specifikováno. Tato vrstva však vzhledem k svému postavení vůči majiteli domu, nepochybně mnohem volnějším, již zůstává mimo rámec našeho zájmu.

Jestliže ve srovnání se Žatcem byla v Liberci početněji zastoupena skupina tovaryšů a učňů, vyskytovala se naproti tomu v severočeském textilním centru velmi málo „klasická“ čeled', to jest děvečky a zejména pacholci. Její nedostatek zvláště vynikne, jestliže nebereme v úvahu čeled' a služebnictvo ve službě vrchnosti. Chceme-li totiž srovnat zastoupení čeledi v Liberci a v Žatci, musíme respektovat fakt, že v Žatci jako královském městě nebylo umístěno vrchosten-

⁵² Ve statistické tabulce je řadím k tovaryšům, stejně jako pět soukenických knapů-podruhů.

ské sídlo, a ponechat vrchnostenskou čeleď v Liberci stranou našich úvah. V dalším výkladu proto uvádíme jak údaje za město se zámekem a vrchnostenskými podniky (celkem 1808 osob), tak i bez nich (1727 osob).

Minimální zastoupení čeledi mělo v Liberci několik příčin. Předně je třeba vzít v úvahu, že řemeslníci textilních odvětví byli převážně chudí, takže jim chyběly potřebné prostředky na vydržování sloužících. Navíc řadu pomocných prací, které jinde vykonávali pacholci a děvečky, v domácnostech těchto mistrů zastali učedníci a snad i tovaryši. A konečně v ekonomice Liberce hrálo zemědělství nesrovnatelně menší roli než v Žatci. Zdá se být až nepravděpodobným, že ve městě (mimo zámek a vrchnostenské provozy) žilo roku 1651 jen 5 pacholků (ve věku 17-23 let). A i když připočteme skupinu 18 tovaryšů označených jako schusterknecht apod., jejich počet o mnoho nevzroste. Děveček (včetně jedné chůvy) bylo podstatně více, celkem 67, ale i to je proti 166 žateckým ženským služebným osobám málo. Věkem se ovšem liberecké děvečky zásadně nelišily od ženské čeledi v Žatci. Většinou to byly mladé dívky čekající na příležitost k sňatku, někdy ještě děti (nejmladší bylo i zde 12 let), ale bylo mezi nimi i pět starých žen ve věku 40 a více roků (nejstarší byla jednašedesátiletá chůva). I v Liberci se tedy potvrzuje, že povolání děvečky mělo v zásadě přechodný charakter, že šlo o dočasné existenční zajištění před sňatkem, případně před tím, než se osamělá žena zařadila mezi podruhně, jejichž vztah k majiteli domu, v němž bydlely, byl mnohem volnější.

Pokud vezmeme v úvahu i zámek (který byl v Liberci pouze centrem správy, nikoliv však sídlem vrchnosti) a se zámekem související vrchnostenské režijní podniky, to jest dvůr, pivovar, pilu, valchu a mlýn s celkovým počtem 77 obyvatel, podíl čeledi na celku městského obyvatelstva sice o něco stoupne, protože ve vrchnostenských zařízeních byla zastoupena mimořádně početně, avšak celkový rozdíl je vcelku nepatrný (viz tabulku 4). Na rozdíl od Žatce bohužel nemůžeme v Liberci určit, jak velký byl počet děveček, které přišly do města z venkova, neboť obyvatelé poddanského města Liberce (označeného v soupise dokonce jen jako městečko) byli považováni stejně jako obyvatelé okolních vsí za poddané, takže v seznamu podle víry nejsou od obyvatel okolních vsí odlišeni. Vcelku ovšem byla sociální struktura Liberce v Čechách spíše čímsi výjimečným.

Třetí typ města, velikostí velmi blízkého Žatci i Liberci, ale zcela jiné ekonomicko-sociální struktury, představoval Český Krumlov. Bylo to rezidenční místo mimořádně zámožné vrchnosti, která sama měla značnou spotřebu řemeslných produktů a navíc zaměstnávala početné úřednictvo a služebnictvo, které rovněž zvyšovalo poptávku po řemeslných výrobcích. Současně město plnilo i funkci tržního centra mimořádně rozlehlého dominia.

Vyvinulo se proto ve významné středisko řemeslné výroby, vnitřně výrazně specializované. Ve městě (mimo zámek a vrchnostenské podniky) žilo roku 1651 v 347 měšťanských domech 1440 obyvatel a pracovalo tu 205 mistrů 51 různých řemesel a živností včetně tak speciálních řemeslníků jako byl apotékář, cínař, zlatník, tři puškaři, dva mědikovci nebo tři malíři. Na rozdíl od Liberce tu však neexistovala výrazná specializace na exportní výrobu, i když jistou váhu i zde textilní výroba měla.⁵³

Textilní řemesla svým počtem 30 mistrů nedosahovala počtu řemesel potravinářských (37), pracujících pro místní trh, a jen nepatrně početně převyšovala nad řemesly oděvními (28), která měla podobnou funkci jako řemesla potravinářská. Zdá se tedy, že i mistři textilních řemesel, k nimž patřilo 13 soukeníků, 11 tkalců, 1 postříhač, 2 barvíři a 3 punčocháři, pracovali především pro místní, resp. regionální spotřebu. Avšak skutečnost, že vedle zmíněných 30 mistrů textilních řemesel v Českém Krumlově pracovalo také 6 soukenických a 11 plátenických knapů a 13 přadlen, nepočítaje učně obou řemesel, naznačuje, že tu textilní výroba měla přece jen určitou váhu, převyšující běžný průměr. S Libercem se ovšem Krumlov co do počtu mistrů textilního řemesla nemohl rovnat. V žádném případě nelze říci, že by textilní výroba byla pro ekonomiku města určujícím faktorem, tak jak tomu bylo v Liberci. Ve srovnání s Žatcem zase hrálo ve městě mnohem menší roli zemědělství. Krumlov byl mimořádně rozvinutým řemeslnickým centrem, v němž byla - zjevně ve vazbě na rezidenci vrchnosti - zastoupena i některá luxusní řemesla jako malíři, puškaři nebo zlatník, avšak význam tohoto centra přece jen v zásadě nepřekračoval hranice regionu. A tomu také odpovídala skladba zdejší čeledi.

Na rozdíl od Liberce byla v Českém Krumlově čeleď (v užším slovy smyslu, tj. bez tovaryšů a učňů) neobyčejně početnou složkou obyvatelstva. Jestliže v Žatci představovala čeleď 11,5% populace měst a v Liberci (bez vrchnostenské čeledi) jen 4,1%, pak v Českém Krumlově podíl pacholků, pohůnků a děveček a dalších příslušníků čeledi činil plných 13,5% populace města (bez zámku a vrchnostenských podniků). Bylo to číslo dosti vysoké, a to nejen ve srovnání s jinými českými městy, ale také ve srovnání s městy evropskými. Na krumlovské čeledi však ještě více než její počet překvapí její složení podle pohlaví. Byla to totiž téměř výlučně, z plných 91,8 %, čeleď ženská: proti 178 příslušnicím ženské čeledi, převážně označeným jako děvečky (*dirn*), tu stálo jen 11 pacholků (*knecht*) a 5 pohůnků (kterým se v Krumlově říkalo *mener*). Historik zkoumající početnost čeledi ve městě je ovšem poněkud

⁵³ Počet mistrů kovozpracujících řemesel, která rovněž přicházela v úvahu jako možné exportní obory, byl nízký (19).

zaskočen, podobně jako tomu bylo v Liberci, používanou terminologií, která část tovaryšů označuje výrazem knecht. Podobně jako v Liberci šlo především o řemesla potravinářská (řezníci, pekaři, sladovníci, sládci, mlynáři), ale i některá další, jako byli ševci, lázeňští a koželuzi. Tovaryšů těchto řemesel bylo v Krumlově 28 a nelze vyloučit, že někteří z nich byli spíše sloužícími než skutečnými tovaryši. Avšak ani kdybychom je připočetli k výše uvedeným 16 pacholkům a pohůnkům, vysoká převaha ženské čeledi nezaznamená žádnou podstatnou korekci.

Většina z uvedených 11 pacholků sloužila v nejzámožnějších domácnostech v Krumlově, zejména v rodinách městských radních nebo v rodinách hostinských, většinou vždy ve dvojici s pohůnkem a spolu s několika děvečkami. To naznačuje, že stejně jako v jiných městech i v Českém Krumlově městská honorace vlastnila rozsáhlý pozemkový majetek. Naprostá většina krumlovských domácností zaměstnávajících čeled' se však spokojila s čeledí ženskou, mimo jiné i díky velkému počtu tovaryšů a zejména učňů, kteří v domácnostech zastali některé mužské práce, které jinde dělali pacholci. Čeled' zaměstnávalo celkem 133 rodin. Děvečky sloužily nejčastěji v rodinách měšťanů, ale také v rodinách některých nájemníků a podruhů. Rozhodující většina ženských sloužících byla v Krumlově označována jako děvečka (*dirn*), mladší děvčata občas jako *mensch*, vždy s příslušným přívlastkem (*dienst-mensch*, *ladenmensch*), několik dívek bylo označeno jako kuchařka nebo chůva.

Mezi rodinami s čeledí měly jasnou převahu rodiny držící jen jednu děvečku, poměrně dost bylo i rodin se dvěma sloužícími (většinou opět s dvěma děvečkami). Prvých bylo 97, druhých 22. Více čeledi mělo jen 14 rodin. Po třech sloužících drželo osm rodin, po čtyřech již jen dvě, po pěti tři a po šesti sloužících jedna rodina. V tom se poměry v Českém Krumlově v zásadě shodovaly se žateckými. Právě v početných a zámožných domácnostech najdeme zpravidla současně mužskou i ženskou čeled' a vedle děveček i kuchařky, případně chůvy, kterých ale bylo ve městě jen pár. V těchto rodinách zřejmě zaměstnání početné čeledi bylo i jistým znakem sociálního statusu zámožného měšťana, přinejmenším proto, že některé práce považoval za nedůstojné svého postavení, i když i zde jistě převládala praktická potřeba. Věkové složení čeledi se příliš neodlišovalo od poměrů, které jsme poznali v Žatci.

Tovaryši, jak již bylo řečeno, byli v textilních řemeslech označováni jako *knapové*, v dalších řemeslech a živnostech buď nesli označení *gesell*, nebo *knecht*. Toto dělení důsledně respektovalo charakter jednotlivých řemesel, nestalo se nikdy, že by v jednom řemeslném odvětví existovalo různé označení pro příslušné tovaryše. Zdá se, že označení *geselle* bylo vyhrazeno řemeslům náročnějším na kvalifikaci, s delší učební dobou. V češtině podobné rozlišení

neexistovalo. Pokud jde o soukenické a plátenické knapy, všichni žili v domácnostech svých mistrů, někde po jednom, jinde po dvou. Věk česko-krumlovských plátenických knapů naznačuje, že u řady z nich asi již šlo o trvalý způsob existence. Z uvedených jedenácti knapů jich bylo šest ve věku 18-24 let, což byl běžný věk tovaryšů i v jiných řemeslech, ale zbývající byli již mnohem starší: bylo jim 29, 32, 36, 43 a 49 let. I oni však byli neženatí a žili zásadně v domácnostech svých mistrů.

Jinou kategorii představovala skupinka mužů označených sice jako tovaryši, ale zaujímajících samostatnější postavení. Byli vesměs starší, většinou byli zaneseni do soupisu podle víry současně jako tovaryši a podruzi, nebo žili u mistra jiného řemesla, než sami vykonávali. Byli to hlavně tovaryši stavebních řemesel, zejména tesaři či spíše tesařští pomocníci. Z pěti tesařských pomocníků uvedených seznamem byli čtyři, označení jako *zimmergesell*, ženatí (26, 32, 45 a 45 let), pátý, svobodný (35 let) nesl označení *zimmerjung*, všichni pak byli zařazeni mezi podruhy, stejně jako ženatý 25letý papírenská tovaryš. Rovněž jediný zednický tovaryš ve městě byl starší, bylo mu 35 let, byl ale svobodný a žil v domácnosti jednoho z měšťanů. O celé této nevelké skupině lze říci, že její příslušníci, ač byli označeni jako tovaryši, nebyli integrováni do rodin, respektive domácností svých mistrů jako tovaryši jiných řemesel, ale žili ve značně samostatném postavení. Tomu odpovídal i jejich věk a rodinný stav. Tovaryši ostatních řemesel se jinak co do věku shodovali s tím, co známe ze Žatce nebo z Liberce, stejně jako učni, kterých bylo v Krumlově relativně mnoho. Většina mistrů přitom zaměstnávala jen po jednom učni nebo tovaryši. Po dvou zaměstnávalo 14 mistrů, po třech pět, v městském pivovaru pak pracovali čtyři tovaryši a jeden učeň. Tato čísla naznačují, že na jedné straně byli řemeslníci v Českém Krumlově relativně zámožní, zaměstnávali vysoký počet tovaryšů a učňů, avšak nijak nepřekračovali limity počtu pracovních sil dané cechovními předpisy.

Krumlovský seznam na rozdíl od žateckého neuvádí zcela systematicky původ jednotlivých osob, někdy se spokojuje s označením stavu (měšťan, poddaný, svobodný, cizopanský) jen u hospodáře, jindy naopak provádí toto rozlišení u všech členů domácnosti. U čeledi však je až na několik výjimek většinou stav uveden. Proti jiným seznamům má zato krumlovský přednost, že u osob cizopanských, resp. cizího původu až na pár výjimek poznamenává, odkud jednotlivé osoby pocházejí, což nám dává zajímavým způsobem nahlédnout do problematiky teritoriální mobility jednotlivých vrstev námezdních pracovníků.

Ve světle zmíněných zápisů se jasně ukazuje, že mobilita čeledi byla mnohem omezenější než mobilita tovaryšů a učňů, že však nicméně nebyla zanedbatelná. Na rozdíl od Žatce byla velká většina děveček v Českém

Krumlově poddanského původu. Jako poddané bez další specifikace je označeno celkem 90 ze 178 ženských služebných. Lze se domnívat, že tyto děvečky vesměs pocházely u krumlovského panství, neboť u dalších 59 děveček, tedy u jedné třetiny, je poznamenáno, že pocházejí z jiných panství nebo z míst mimo krumlovské panství, až na čtyři výjimky vždy i s uvedením místa nebo panství, případně vrchnosti. Je přitom možné, že takových „cizopanských“ děveček bylo ještě více, protože u několika nejsou jejich statut, resp. poddanská příslušnost uvedeny vůbec, ale i bezpečně určitelná jedna třetina je podíl dosti veliký, vezmeme-li v úvahu mimořádnou rozlohu krumlovského panství, k němuž patřilo přes dvě stě vesnic.

Děveček pocházejících přímo z Krumlova bylo poměrně málo. Byly to asi všechny sloužící označené jako svobodné (celkem 15) a dalších 12 označených jako z města nebo jako sirotci (bez další specifikace původu, případně výslovně jako „městský sirotek“). U některých z těchto sirotek je i přidáno i upřesňující označení „schickmensch“, naznačující, že tito sirotci byli střídavě posíláni od jednoho měšťana ke druhému.⁵⁴ Pokud jde o cizopanské děvečky, jejich největší část celkem 18, pocházela z bukvojských panství,⁵⁵ hodně jich bylo i z vesnic i městeček panství kláštera vyšebrodského (12), z vesnic krumlovských klarisek (9) a krumlovského arciděkana (6) a zlatokorunského kláštera (4). Tato panství zřejmě nijak nebránila v odchodu svých poddaných do služby ve městě. Je ovšem třeba dodat, že panství obou cisterciáckých klášterů, vyšebrodského a zlatokorunského, bylo spravováno krumlovskou vrchností, což pohyb poddaných směrem do Krumlova nepochybně usnadňovalo. Z větší vzdálenosti sloužilo v Krumlově jen několik dívek: Jedna pocházela z panství Omlenička u Kaplice (12 km), jedna z Rudolfova u Českých Budějovic (24 km), čtyři z přilehlé oblasti Horních Rakous, vzdálené od Krumlova asi 35 km, z lokalit Aigen (3), Schlägl (1) a Ulrichsberg (1), jedna přišla z Bavorska a dvě dokonce z Kraňska. Poslední možná přišly do města spolu s hospodáři, u nichž sloužily, neboť jedna byla se svým hospodářem příbuzná. V zásadě tedy byl pohyb venkovských dívek za službou do Českého Krumlova omezen na nejnižší část Bechyňského kraje a přilehlé území Rakous při hranici s Čechami, které, jak ještě uvidíme, „dodávalo“ Českému Krumlovu i další pracovní síly. U sloužících, které přišly z krumlovského panství, nelze pro velký rozsah panství přesně stanovit vzdálenost jejich původního bydliště. Analogicky k ostatním

⁵⁴Helena N., *Stattwaiß, Schickmensch* u radního Johana Baumana; Sibila, *Stattwaiß, Dirn* u ševce Georga Schöbla; Juliana N., *Stattweiß, Dirn* u rezníka Wolfa Knörla *ap. BECH 290, 292, 293.*

⁵⁵Zřejmě z blízkého panství Rožmberk. U jedné je přímo uveden jako místo původu Frymburk.

případům však lze předpokládat, že v zásadě nepřekračovala 20 km. Podobnou situaci konstatují badatelé i na jiných panstvích u nás i v zahraničí, nebyla však obecná. Např. v Švábském Hallu bylo území, odkud přicházely děvečky do města, mnohem širší.⁵⁶

Pokud sledujeme teritoriální původ tovaryšů a učňů, objeví se nám ovšem zcela jiný obraz. Jejich teritoriální mobilita byla vskutku pozoruhodná. U tovaryšů byla zčásti dána institucí povinného vandru, avšak z dosti vzdálených míst pocházela i řada učňů a nebyli to (s výjimkou jednoho malířského učně původem z Moravy a snad tří kloboučnických učňů) jen učni úzce specializovaných řemesel, kteří neměli ve svém okolí možnost vyučit se zvolenému řemeslu: Učili se i na kováře, tklace, ševce, zámečníka, koželuha, zedníka nebo řešetáře. Přitom kovářský učeň pocházel ze Slezska, zednický ze Švábska a i další ze vzdálených míst Čech i rakouských zemí.⁵⁷ Velmi mobilní složku představovali soukeničtí a pláteničtí knapové. Ze 17 jedinců zachycených soupisem jich nejméně 14 pocházelo odjinud než z Krumlova, většinou přitom z velmi vzdálených míst; zpravidla to byla známá střediska textilní výroby.

Z Čech bylo šest knapů, z toho dva z Jindřichova Hradce a po jednom z Českých Budějovic, z Úštěku, z Vyššího Brodu a z arciděkanských vsí, osm z ciziny, především z dnešních Horních a Dolních Rakous včetně Innviertlu, tehdy ještě bavorského,⁵⁸ ale také ze Slezska a Štýrska. Rovněž u čtyř přadlen máme doložen cizí původ. Dvě přišly z městečka Aign v Mühlviertlu, jedna z Klatov a jedna ze zlatokorunského panství. Ze zbývajících 52 tovaryšů ostatních řemesel pocházelo z jiných míst než Krumlova, resp. krumlovského panství celkem 27 jedinců, tedy více než polovina. Z Čech jich přišlo do Krumlova 14 a z ciziny 13. Z blízkého okolí pocházeli tři bukvojsťtí poddaní (z toho jeden z Frymburka), dva poddaní krumlovských klarisek, dva tovaryši z Vyššího Brodu a jeden z Chvalšín (p. Český Krumlov), pět dalších přišlo z měst západočeského pohraničí⁵⁹ a dva z východočeského Trutnova. Další tři pocházeli z Horních a Dolních Rakous,⁶⁰ tři z Bavorska,⁶¹ po jednom

⁵⁶ Srov. Jean-Pierre BARDET - Jacques DUPAQUIER (Red.): **Histoire des populations de l'Europe. Paris 1997**, s. 269-274 nebo studii H. ZEITLHOFERA a J. GRULICHA v tomto sborníku. Viz i DÜRR, **Mägde**, s. 184-219.

⁵⁷ Švec: České Budějovice, tkalci: „Fridtaur“ a Haslach, kloboučníci: Prachatice, Klatovy, Weidhofen (v Dol. Rakousích), jircháři: Freistadt, zámečník z arciděkanských vsí, koželuh z bukvojského panství, řešetář z Fürstenbergu (ve Švábsku ?).

⁵⁸ Braunau, Moosbach, Schärding, Schlägl, Weitra, Rohrbach.

⁵⁹ Strakonice, Horažďovice, Klatovy, Horšovský Týn a Teplá.

⁶⁰ Griesbach, Haslach a Sankt Pölten.

⁶¹ Mnichov, Weißenburg, Braunau.

z Bamberka, ze Šýrska, (Horní) Falce a Švýcarska a další tři z blíže neurčených míst německé jazykové oblasti.⁶²

Takovouto rozsáhlou mobilitu kvalifikovaných pracovních sil musíme předpokládat i u jiných měst, kde nám bohužel soupis zůstává původ jednotlivých tovaryšů a učňů dlužen. Jestliže se tato mobilita rozvíjela na vzdálenosti stovek kilometrů, měla na druhé straně své zřetelné hranice etnické a samozřejmě také náboženské. Český Krumlov jako město s jednoznačnou převahou německého obyvatelstva přitahoval migrující pracovní síly především a téměř výlučně z německé katolické jazykové oblasti. Výjimku tvoří jen několik jazykově českých měst v jihozápadních Čechách jako Klatovy nebo Horažďovice, ale i jména tovaryšů, kteří přišli z těchto míst, naznačují spíše německý původ. Z vysloveně českých venkovských městeček tu nenajdeme nikoho. Poněkud jiná situace byla v Žatci. Tam se vedle převažujícího německého obyvatelstva udržovalo v polovině 17. století ještě dosti početné obyvatelstvo české, hodně Čechů bylo zejména mezi majiteli domů. Avšak příliv podruhů a sloužících z okolních vsí, které již byly v této době poněmčeny, výrazně posiloval i zde především německou složku ve městě.

Čísla pocházející ze zbývajících měst v podstatě jen potvrzují to, co známe o městské čeledi ze Žatce, Liberce a Českého Krumlova, i když každé z měst vykazovalo určitá specifika. Podíl tovaryšů a učňů byl v důsledku menšího rozvoje řemeslné výroby v těchto městech všude podstatně nižší než 7,9 % zjištěných v Českém Krumlově nebo 6,6 % v Liberci a pohyboval se mezi 1,3 % v Kolíně a 5,5 % v Chomutově. Jejich započtením se tedy početní váha čeledi (v širším slova smyslu) příliš neměnila. Poněkud jinak tomu bylo u čeledi v užším slova smyslu. V naprosté většině měst se pohyboval její podíl mezi 11,5 % naměřenými v Žatci a 15,5 % zjištěnými v Českém Krumlově (bez započtení zámecké čeledi), pouze v Liberci byla tato složka obyvatelstva zastoupena zanedbatelným způsobem.

Byla to tedy, na rozdíl od tovaryšů a učňů, dosti stabilní složka městského obyvatelstva, která však ustupovala do pozadí v exportních městech s početnou vrstvou chudých řemeslníků, ať již z řad domkářů, nebo podruhů, pro něž zaměstnávání čeledi nepřicházelo z materiálních důvodů v úvahu, kde však řemeslníci, zvl. zámožnější, zaměstnávali v rozsáhlé míře tovaryše a učně. Tam, kde bylo naproti tomu základem ekonomiky města vyspělé řemeslo tradičního typu, byl počet čeledi (a to jak po započtení tovaryšů a učňů, tak i bez nich) relativně vysoký, což dobře dokládá případ Tábora. Každé z jednotlivých měst přitom mělo své zvláštnosti. Velmi podobnou strukturu jako Žatec vykazovalo město Kolín. I v něm byla silně zastoupena zemědělská výroba, což posilovalo

⁶² Etlingen (snad Öttingen ve Švábsku), Justendorf a Langfeld.

váhu mužské čeledi ve městě (46,2 % bez tovaryšů a učňů, 50 % po jejich započtení). K snížení početnosti čeledi jako celku tu naopak přispíval fakt, že ve městě byla početná židovská minorita (271 osob, tj. 26,7 % obyvatel města), jejíž příslušníci nezaměstnávali ani čeled', ani tovaryše a učně.

Jak v čeledi v užším, tak i v širším slova smyslu existovala výrazná převaha žen. Vyšší podíl sloužících v užším slova smyslu byl dán větším významem zemědělské výroby ve městě, která si vyžadovala početné pacholky, pohůnky apod. Bylo tomu tak nejen v Žatci, ale i v Rokycanech a zejména v Kolíně, kde se počet mužských sloužících téměř vyrovnával s ženskou částí čeledi. Feminitu sloužících ve městě, která kolísala mezi 50 % v Kolíně a necelými 60 % v Českém Krumlově, naopak posiloval nízký podíl tovaryšů a učňů v některých městech. Podíl mužů mezi sloužícími (v širším pojetí) se však nezvyšoval jen vyšším podílem tovaryšů a učňů, ale také vyšším či nižším zastoupením zemědělské výroby, která si vyžadovala větší počet mužské čeledi, to jest pacholků a pohůnků, jak velmi dobře dokládá příklad Žatce, Kolína a Rokycan. Započtením obyvatel zámku a vrchnostenských podniků se počet čeledi ve městě zřetelně zvyšoval, např. v Českém Krumlově z 13,5 % na 16,5 %, což bylo v tomto případě dáno tím, že Krumlov byl rezidenčním městem mimořádně zámožné šlechtické vrchnosti. Vcelku je možno říci, že každé město představovalo organismus sui generis, a tomu odpovídal i různá početní váha čeledi v jednotlivých městech i její rozdělení na jednotlivé složky.

Složením čeledi podle pohlaví se česká města zásadně nelišila od výše uvedených západoevropských velkých měst. Všude převažovala čeled' ženská, a to jak v případě, že započteme tovaryše a učně, tak i v případě, že je počítat nebudeme. V prvním případě ovšem nedosahují zjištěné hodnoty v žádném českém městě maximálních hodnot západoevropských, ve druhém je naopak v některých případech převyšují. Ve srovnání s velkými evropskými městy však byl celkový podíl čeledi ve zkoumaných českých městech zřetelně vyšší. Bylo to dáno strukturou obyvatelstva zkoumaných českých měst, kde si rozhodující postavení zachovávala střední vrstva, v jejíž domácnostech bylo zaměstnávání čeledi, tovaryšů a učňů samozřejmostí, a naproti tomu zde byla asi méně než jinde zastoupena vrstva námezdních pracovníků v samostatném postavení, jaké u nás představovali např. podruzi a která hrála velkou úlohu např. v přístavních městech nebo v průmyslových centrech typu Lyonu. Pokud tedy započteme sloužící, tovaryše a učně k námezdním pracovníkům, resp. k nižším společenským vrstvám - a přes všechny výhrady uvedené výše má tento postup své oprávnění - pak musíme konstatovat, že v našich poměrech byla ve srovnání s velkými evropskými městy daleko větší část námezdních pracovníků integrována do domácnosti svých zaměstnavatelů, což s sebou přinášelo vážné důsledky i pro jejich mentalitu, resp. pro jejich představy o vlastním postavení.

Skladba čeledi na venkově

Další významnou část čeledi představovala čeled' ve službě vrchnosti, kterou můžeme co do jejího postavení rozdělit na dvě skupiny. Jednak to byla čeled' zámecká, která žila v bezprostřední blízkosti vrchnosti a jejíž příslušníci vykonávali různé osobní služby pánovi, příslušníkům jeho rodiny a vrchnostenským úředníkům, jednak čeled' ve vrchnostenských podnicích, jako byly zejména dvory, ale i ovčiny a jiná zařízení. Prvá skupina se ovšem obtížně vymezuje, protože sloužící na zámku nebyli vždy jen nekvalifikovanými pracovními silami, ale najdeme mezi nimi i řemeslníky, např. krejčí nebo ševce. Navíc na zámku žili i pracovníci, kteří vykonávali své služby nejen pro pánovu osobu, ale také a vlastně především pro vrchnostenské hospodářství, jako byli kováři, kteří opět sami mohli zaměstnávat tovaryše nebo učně.

K vrchnostenské čeledi byli v dobovém pojetí řazeni i vrchnostenští úředníci a zřízenci, jako byli příslušníci lesního personálu apod., kteří ovšem sami opět drželi vlastní čeled', mohli mít i dům ve městě nebo drobný statek na venkově, dokonce mohli i patřit k drobné šlechtě. Byla to tedy velmi pestrá skupina, jejíž členy pojila navzájem jen dlouhodobá služba vrchnosti a z ní vyplývající právní postavení, která ale jinak vykazovala velkou vnitřní heterogenitu. Z právního hlediska byl důležitý zejména fakt, že v rezidenčních městech a městečkách, stejně jako ve městech, která byla centrem správy panství, zaměstnanci vrchnosti nespádali pod jurisdikci městských úřadů, ale tvořili zvláštní skupinu bezprostředně podřízenou vrchnosti. Proto také nebyli ve výše uváděných rozborech čeledi ve městech bráni v úvahu. Jejich část, zdaleka ne však všichni, se ovšem podobala čeledi ve městech, v panských dvorech nebo v selském hospodářství svým pracovním zařazením a způsobem práce, kterou vykonávali.

Ani čeled' ve vrchnostenských dvorech nebyla zcela jednolitou vrstvou. Od řadové čeledi se odlišovali vedoucí pracovníci vrchnostenských podniků, šafáři, ovčáčtí mistři, mlynáři, sládcí apod., kteří sice v dobových právních normách byli rovněž řazeni mezi čeled', ale odlišovali se od ní jak věkem, tak i postavením. Nejen že byli nadřazeni jiným sloužícím a také lépe placeni, ale byli také zpravidla - na rozdíl od ostatní čeledi - ženatí a někteří z nich dokonce drželi i menší rolnická hospodářství.⁶³ Navíc právě v 17. století vrchnosti v Čechách část hospodářství dvorů těmto vedoucím pracovníkům, např. šafářům nebo ovčáckým mistrům, pronajímaly, aby je zainteresovaly na vyšší produktivitě dvora, čímž se tito pracovníci stávali do jisté míry i samostatnými

⁶³ Např. Jan Urbánek z panství Poděbrady držel v letech 1743-1758 chalupu ve vsi Činěves, současně je však doložen r. 1745 jako šafář poplužního dvora v Pňově. V. Urbánek: **400 let rodu Urbánků na Poděbradsku**. Poděbrady 1953. Strojopis, s. 50.

podnikateli.⁶⁴ Všechny tyto skutečnosti studium vrchnostenské čeledi značně komplikují.

a) Zámecká čeleď

V následující studii jsem volil, pokud jde o zámecké služebnictvo, postup, při němž se pokouším objasnit složení této skupiny na příkladu jednoho vrchnostenského centra. Při mimořádné koncentraci majetku aristokracie v českých zemích dosahovala tato centra někdy ohromných rozměrů. Největším z aristokratických „dvorů“ zachycených soupisem podle víry byl eggenberský dvůr, resp. zámecký okrsek v Českém Krumlově. Z celkového počtu 1301 obyvatel Krumlova starších 11 let patřilo k zámeckému okrsku 193 obyvatel (sama rodina majitele Jana Kristána z Eggenberka není evidována), to jest zaměstnanců vrchnosti, jejich rodinných příslušníků a jejich čeledi, resp. pomocníků.

Vrchnostenský díl představoval plných 15 % obyvatelstva města a podstatně tak spoluurčoval jeho strukturu, ať již svou početní vahou, nebo vazbami (sousedskými, příbuzenskými, hospodářskými ad.), které tuto část obyvatel Českého Krumlova spojovaly se zbytkem obyvatelstva města. Podobných velkých souborů vrchnostenského úřednictva, zaměstnanců a sloužících bylo ovšem v Čechách více. Například paní Kateřina Kořovcová z Kokořova a na Žluticích měla „dvůr“ o 76 lidech, což představovalo 9 % obyvatel města, na zámku v Českém Šternberku žilo a pracovalo ve službách hraběte Václava ze Šternberka 99 osob a v Třeboni ve službách arcivévodky Viléma Leopolda dokonce 167 osob (v obou případech i s rodinnými příslušníky), což bylo plných 24 % obyvatel města.⁶⁵

Opačný pól představují sídla drobných šlechticů, kde kromě majitele a jeho rodiny žilo pár sloužících a zcela tu chyběli vrchnostenští úředníci, neboť správu nevelkého statečku vykonával majitel osobně. Příkladem může být rytíř Jiří Jeník z Bratřic na Mezilesí (jižní část Čáslavska), který uvedl seznam evidující celkem 23 osob, z toho 12 poddaných žijících ve 3 chalupách, 6 členů vlastní rodiny a 5 příslušníků své čeledi.⁶⁶ A mezi těmito dvěma póly se rozprostírala široká paleta různých typů vrchnostenských rezidencí, u nichž se početnost jejich příslušníků řídila rozlohou panství, zámožností a postavením jeho majitele.

⁶⁴ MAUR, Zemědělská, s. 58, 65, 67

⁶⁵ Ve všech případech jsou příslušníci „dvora“ počítáni vždy s rodinnými příslušníky a vlastní čeledí. S výjimkou Žlutic jde vesměs o počty bez dětí předzपovědního věku.

⁶⁶ ČA, s. 342.

Jako typický soubor vrchnostenských služebníků jsem vybral soubor osob ve službě hraběte Václava ze Šternberka, působících na zámku Český Šternberk. K tomuto panství v té době patřila tři městečka, 21 vsí a 8 vrchnostenských dvorů. Celkový počet obyvatel panství starších 8 let byl 1497 osob, po doplnění dětí lze celkový stav odhadnout asi na 1910 osob. Jak jsem již uvedl, žilo na zámku kromě vrchnosti 99 lidí, což má pro nás tu výhodu, že kvantitativní údaje vyjádřené v absolutních hodnotách jsou zároveň údaji procentuálními. První skupinu vrchnostenských zaměstnanců představovali zámečtí úředníci. Ve srovnání s jinými panstvími jich nebylo mnoho, jen čtyři, hejtman, purkrabí, důchodní a obroční. Tři z nich byli ženatí, u žádného však nejsou evidovány děti, pravděpodobně žádné z nich nedosáhlo osmi let. Spolu s třemi manželkami a 9 příslušníky vlastní čeledi (šafářka, pacholek, pohůnek, čeledín a 5 děveček) představovala tato skupina zhruba 16 % obyvatel zámku.

Další skupinu tvořili kvalifikovaní pracovníci, často řemeslníci mistři, kteří vykonávali osobní služby pro vrchnost, pečovali o zámek a zčásti se zabývali i výrobní činností. Sem patřili pekař, kuchař, krejčí, švadlena, truhlář, zahradník, dva kováři, dva sládcí a bednář. Někteří měli k ruce i mladé pomocníky (ve věku 14-18 let), kteří byli na Šternberce, ale i na jiných zámcích, nazýváni zajímavými zdobněnými názvy. Patřili k nim pekárek, truhlařík, dva kuchtíci a tři zahradníčci, v pivovaru byl zaměstnán tovaryš a učeň. Pouze oba kováři a sládcí byli ženatí, žádný ze zmíněných kvalifikovaných pracovníků však nechoval vlastní čeleď. Přitom šlo často o lidi dosti vysokého věku: věkový průměr této skupiny činil 36,5 roku a osob ve věku 40-50 let byla téměř polovina. Spolu se čtyřmi manželkami a dvěma dětmi bednáře patřilo k této skupině celkem 26 osob, které představovaly zhruba čtvrtinu obyvatel zámku. K nim bychom mohli ještě přiřadit osmadvacetiletého preceptora Huberta Moriana, který se od ostatních kvalifikovaných pracovníků odlišoval duševní povahou práce, kterou vykonával.

Zbytek bychom mohli nazvat nekvalifikovanými sloužícími a čeledí v užším slova smyslu. Spíše osobní charakter měly služby komorníka, komorné, „tafeldeckera“, tří pážat, tří lokajů, tří chův, dvou forejtů (předjezdec, vorreiter, jezdil před pánovým kočárem), dvou kočích, u dalších sloužících pak se osobní služba spíše proplétala s činností hospodářskou. Sem patřil vrátný, vrátná, klíčník, tři pradelny („pradlí“, v některých německých soupisech označované zajímavým termínem „bachmagd“, jinde „waschmagd“), štolba, maštalíř, vinopal, vinopalka, vodák, psod, dvě děvečky, tři pacholci, pachole, ovčák a blíže nespecifikovaný služebník. Nad všemi 36 sloužícími této skupiny pak bděl na Českém Šternberce „hospodář domu“, ve většině seznamů označovaný jako hofmistr. Spolu s 8 manželkami, dále se 2 bratry a děvečkou komorníka a pacholkem a děvečkou zmíněného „služebníka“ bylo v této o skupině celkem 50

lidí, což byla polovina celého souboru. Zbytek obyvatel zámku tvořila jedna tříčlenná židovská rodina, jedna starší vdova měšťanského stavu, zdržující se „při J. M. P. P. hrabince“, a dvě staré ženy označené jako starosta a podstarostí, u nichž si neodvážuji určit náplň jejich práce.

Většina 37 nekvalifikovaných sloužících byli mladí lidé, ovšem děti mezi nimi najdeme jen výjimečně (mladší 15 let byli jen tři), což mimo jiné znamená, že panská služba zřejmě nesloužila k tomu, aby hmotně zajišťovala nezletilé sirotky dětského věku. Zato tu bylo dost jedinců, zejména mezi ženatými, pro které panská služba zůstávala trvalým zaměstnáním. Věku 40 a více let dosáhla jedna ze tří chův (45), šedesátiletý ovčák a dále jeden kočí, služebník, hospodář domu a ovčák, kterým bylo všem 40 let. Ti spolu s kvalifikovanými pracovníky vyššího věku zřejmě tvořili tu část služebnictva, pro niž služba vrchnosti nebyla jen dočasným zaměstnáním, ale trvalým údělem.

Jak již bylo řečeno, téměř všichni zaměstnanci a sloužící šternberské vrchnosti byli neženatí. Manželka je uvedena jen u několika z nich: u hospodáře domu, komorníka, služebníka, obou sládků, bednáře, ovčáka, jednoho z kovářů, jednoho z pacholků a psůvoda. U nich musíme předpokládat, že se ve službě vrchnosti zdržovali trvale, což ovšem platilo i o některých starších osobách neženatých, resp. neprovdaných. Téměř všichni sloužící patřili k poddaným. Výjimku tvořila jen dvě pážata, Petr z Egberka a Jan Voldřich Slavíkovec, jež byla šlechtického původu, preceptor, dva lokajové a několik dalších osob, které byly osobně svobodné, případně byly označeny jako lidé měšťanského původu (komorník a zmíněná padesátiletá vdova „při hrabince“). Masa čeledi však byla poddaná. I z hlediska původu tedy nebyla zámecká čeleď zcela jednolitou vrstvou, ale existovalo v ní několik privilegovaných jedinců, dokonce i šlechtického původu, kteří se vymykali z průměru.

Další vrchnostenská čeleď na šternberském panství byla čeleď sloužící ve zdejších poplužních dvorech. Dvorů bylo osm a žilo v nich celkem 67 osob. Skladba čeledi těchto dvorů se nijak nelišila od obvyklého průměru. V čele každého dvoru stál šafář se šafářkou (která měla na starosti mléčné hospodářství), dále byl v každém dvoře jeden nebo několik pacholků a zhruba stejný počet pohůnků a početná skupina děveček, které se staraly o dobytek. Ve větších dvorech byli i specializovaní pasáci, zejména skotáci (celkem 5), vzácně i hříbek a sviňák. Převaha poddanských dětí byla v šternberských dvorech ještě výraznější než v rámci zámecké čeledi: až na jednoho šafáře a manželku jednoho sviňáka byli všichni sloužící poddaní. Můžeme se jen domýšlet, do jaké míry sloužili šternberští pacholci, pohůnci nebo děvečky, stejně jako zámečtí služebníci, své vrchnosti dobrovolně, a do jaké míry byli k této službě přinuceni. Z jiných panství ale víme, že čelední služba často nabývala nuceného

charakteru a že tento „přímus“ byl jedním z hlavních bodů stížností poddaných za jejich sporů s vrchnostmi v 16. i 17. století.⁶⁷ Obecný odpor k nucené čelední službě byl dokonce tak silný, že našel odraz i v dobovém sousedském dramatu,⁶⁸ stejně jako v lidové poezii, jejíž sbírky z 19. nebo počátku 20. století reflektují starší stav existující před zrušením nevolnictví.⁶⁹

Složení zámecké čeledi, tak jak je známe z Českého Šternberka, se s většími nebo menšími odchylkami opakovalo i na jiných zámcích. Ze sloužících a zámeckých zřízenců, kteří na Českém Šternberku chyběli, můžeme jmenovat například šenkýřky, holomky, mušketyry (od jednoho na panství Návarov až po 4-5 na Třeboni a Českém Krumlově), trubače (Žlutice, Hřebeny, Lobeč, Ledec nad Sázavou ad.), z řemeslníků a specializovaných pracovníků v panských službách kromě výše uvedených i koláře, zedníky, řezníky, puškaře, vzácně i barvíře plátna (Kácov) nebo chmelaře (Herálec). Na několika panských sídlech seznam podle víry eviduje i jednu až tři krajkářky, jejichž výskyt dokládá, že česká šlechta neřešila potřebu krajek, vyvolanou tehdejší barokní módou, jen dovozem, ale také z vlastních zdrojů. Zajímavým případem byla existence skupiny 11 italských zedníků ve věku 12-36 let, kteří pracovali pod vedením dvou italských paumistrů ve vrchnostenské službě na Českém Krumlově.⁷⁰

Na většině zámků se samozřejmě setkáme i s příslušníky lesního personálu, někde i s pracovníky rybního hospodářství. Ve srovnání s Českým Šternberkem bylo na těch panských sídlech, která byla centrem celého souboru panství, tedy sídlem ústřední správy, soustředěno mnohem více úředníků včetně tzv. pacholat, mladíků, kteří se tu zaučovali do chodu úřadu. Jak již bylo uvedeno výše, nechyběla na žlutickém zámku ani trpaslice, tvořící součást doprovodu hraběnky Kokořovcové. Obecně lze říci, že čím zámožnější byl majitel, tím více byli v zámecké čeledi zaměstnáváni jedinci sloužící spíše reprezentaci než praktické potřebě.

I zámecká čeleď byla z větší části mladá a služba na zámku pro ni představovala jen přechodnou životní fázi, a to nejen pro nekvalifikované síly,

⁶⁷ Eduard MAUR: **Český komorní velkostatek v 17. století**. Praha 1975, s. 121-124. Za povstání roku 1680 si na nucenou službu vrchnosti stěžovali poddaní z více než 30 panství. Eliška ČÁŇOVÁ (Ed.): **Prameny k nevolnickému povstání v roce 1680**. Praha 1986, s. 27, 86, 121, 144, 196, 256, 274, 278, 282, 300, 312, 313, 322, 340, 356, 365, 372, 386, 403, 408, 415, 421, 443, 446, 461, 472, 476, 496, 517, 532, 534.

⁶⁸ V anonymní Komedii o turecký vojně, pocházející z 80. let 17. stol., si naříká sedlák Bárta mimo jiné na to, že „dceru nechtějí pustiti ze dvora, je tam pastvicí, syn pak musí hlídat ovcí“. Josef HRABÁK (ed.): **Lidové drama pobělohorské**. Praha 1951, s. 100.

⁶⁹ Srov. např. Čeněk HOLAS, **České národní písně a tance**. Díl I, Praha 1908, s. 41-42, č. 39 a s. 130-131, č. 189. Dosavadní práce o čeledi tento pramen prozatím přecházejí.

⁷⁰ BECH, s. 317.

ale i pro část kvalifikovaných pracovníků. Tomu odpovídal i fakt, že většina sloužících byla neženatá a neprovdaná. Procento starších a ženatých osob však tu bylo přece jen vyšší než u čeledi ve městech, ve dvorech nebo v selském hospodářství, kde byla ženatá čeleď skutečnou výjimkou. Právě zámecká služba zřejmě některým jedincům nabízela trvalé uplatnění a snad v jistém smyslu i sociální vzestup. To byl mj. případ některých lokajů, které páni na vlastní náklad dali vyučit hře na hudební nástroj a kteří se pak mohli uplatnit i v zámecké kapele. Z pozdější doby známe takovou kariéru např. z deníku zmíněného již Hanse Commendy, jenž v panské službě setrval celý život.

b) Dvorská čeleď

Pokud jde o složení čeledi na jednotlivých poplužních dvorech, dosti kolísalo podle toho, jak bylo dvorové hospodářství na jednotlivých panstvích rozvinuto, zda bylo zaměřeno více na produkci obilí nebo na chov dobytka, zda a v jaké míře došlo k nahrazení potahů ve dvorech robotní silou poddaných. Kromě toho se v něm uplatňovaly i určité krajové zvláštnosti či zvyklosti. Obvyklým typem dvora byl dvůr v čele s šafářem a šafářkou, s několika pacholkou, pohůnkou a děvečkami, většinou i s pastevcem dobytka, méně často i s dalšími pracovníky, jako byli vrátní, kuchařky, pasáci vepřového dobytka, telat, hříbat a husí.

Tabulka 5 Osazenstvo dvorů na vybraných velkých panstvích

Panství	Počet dvorů	Počet čeledi							
		a	b	c	d	e	f	cel.	podíl
Český Šternberk	8	8	8	11	11	18	11	67	8,4
Dobříš	5	3	5	0	0	10	10	28	5,6
Králův Dvůr	1	1	1	3	3	3	8	18	18,0
Zbiroh	5	5	5	3	3	8	7	31	6,2
Křivoklát	8	8	8	14	13	14	15	72	9,0
Žlutice	3	3	3	8	7	11	18	50	16,7
Nejdek	3	3	3	4	3	9	4	26	8,7
Petrohrad	8	8	8	22	21	13	7	79	9,9
Dobrovice	10	10	10	28	27	15	24	114	11,4
Celkem	51	49	51	93	88	101	104	485	9,5

a- šafáři, b- šafářky, c- pacholek, d- pohůnek, e- děvečka, f- ostatní, včetně rodinných příslušníků čeledi

Většina čeledi ve dvorech byla mladá a svobodná podobně jako čeleď ve městech. Výjimku tvořili především šafáři. Těmi byli zásadně dospělí ženatí muži, a to nejrůznějšího věku, spíše však vyššího. S šafářem a jeho ženou na

dvoře žily i jejich případné děti. Věk šafářů na zkoumaných vybraných 101 dvorech z nejrůznějších oblastí Čech⁷¹ byl rozložen tak, že nejmladšímu bylo 23 a nejstaršímu 86, přičemž 87,7 šafářů bylo třicetiletých a starších. Jejich ženy většinou vykonávaly funkci šafářky, avšak poměrně často se setkáváme i s případy, kdy šafářka byla osobou odlišnou od ženy šafáře. Věkem se s nimi zhruba shodovaly. Šafáři a šafářky tvořili zvláštní kategorii čeledi, která zřejmě vstupovala do panské služby natrvalo nebo alespoň nadlouho. Tím se odlišovali od ostatní čeledi, které byli nadřizeni.

Druhým ženatým zaměstnancem dvora býval někdy pasák hovězího dobytka. Nechyběl na žádném větším dvoře, v různých krajích se nazýval skoták, pasák, kravák či kravař, khuhirt, hütter. Ve sledovaných dvorech jich bylo celkem 51. Právě u skotáků se setkáváme s určitými krajovými odlišnostmi co do jejich věku a pohlaví, danými snad tradicí, snad i odlišnou úrovní chovu dobytka. Zatímco ve východních Čechách tuto funkci vykonávaly spíše děti, v západních Čechách bylo běžné, že pasákem byla starší, mnohdy ženatý muž. V sledovaném souboru byla takových ženatých pasáků téměř jedna pětina a pasáků ve věku od 30 let výše bylo 46%. Pasení dobytka bylo pro tyto lidi zřejmě trvalým či alespoň dlouhodobým životním osudem. Například na křivoklátském panství bylo čtyřem zdejšími skotáky každému 40 let a čtvrtému 50 let a všichni byli ženatí, zatímco v pátém dvoře obstarávala tuto funkci třicetiletá žena (ve dvou dvorech skoták chyběl). Podobně tomu bylo i u ovčáků, pokud ovšem žili ve dvorech, neboť ovce byly nejčastěji chovány v samostatných ovčinech.

Občas najdeme starší jedince i mezi pasáky vepřového dobytka (sviňáky), zatímco pasáci hříbat, telat a husí byli vesměs mladí. Často to byly ještě děti a bylo mezi nimi hojně dívek. Setkáváme se s nimi ale jen na větších dvorech, v našem souboru prakticky chybějí. Posledním typem pracovníků, kteří se vymykali z průměru svým vyšším věkem a také tím, že se někteří z nich ženili, byli řezáči píce: Byli to vesměs fyzicky silní muži nad 20, spíše však nad 30 let.

Tyto kategorie, to jest šafáři, skotáci, případně vrátní a řezáči píce tak tvořily zvláštní skupinu starší a zčásti ženaté čeledi, která se věkem a rodinným stavem odlišovala od téměř výlučně mladých a svobodných pacholků, pohůnků a děveček, tvořících jádro osazenstva dvorů. Data o věku těchto posledních tří

⁷¹ Těchto 101 dvorů bylo vybráno tak, aby byl zastoupeny všechny kraje, jež dosud byly zpřístupněny edicí soupisu 1651. Byly to dvory na panství Hluboš, Králův Dvůr, Zbiroh (BER), Křivoklát (RA), Český Šternberk (KO), Třeboň-klášter, Český Krumlov, Bernartice, Chýnov (BECH), Malešov, Ronov nad Doubravou, Golčův Jeníkov, Herálec (ČA), Kosmonosy (BO), Mokřina, Kynšperk n. O. (LO), Červený Hrádek, Petrohrad, Žlutice, Údrč, Valeč (ŽA).

kategorií ve sledovaném souboru ukazují, že zejména pro dívky byla služba ve dvorech jednoznačně přechodnou záležitostí. 87,6% ze sledovaných 194 děveček byly dívky ve věku 15-24 let, mladších bylo velmi málo a ani starších nebylo mnoho, tvořily spíše výjimku, i když najdeme i několik děveček ve věku nad 35 let. Stejně jako ve městech, i ve dvorech sloužily jen do té doby, dokud se nevdaly. Pokud jde o pohůnky a pacholky, první kategorie byla vlastně kategorií přechodnou, neboť jakmile pohůnek dosáhl určité fyzické zdatnosti, stával se pacholkem. Pohůnci se vyskytovali převážně v kategoriích do 20 let, kde jich bylo 82,% celkového stavu. Dvacetiletí a starší byli zcela výjimkou. U pacholků bylo těžiště ve skupině 15-24 let, kde jich bylo soustředěno plných 88,5%. Ve dvorech však najdeme i několik pacholků poměrně vysokého věku, výjimečně i ženaté jedince (v našem souboru byl jen jeden). Pro tuto nevelikou skupinku zřejmě služba byla dlouhodobým či trvalým řešením jejich existence, nikoliv dočasnou životní fází. Byla to však skupinka poměrně nevelká.

Tabulka 6 Věková skladba významnějších kategorií dvorské čeledi na vybraných 101 dvorech (v procentech)

Sloužící	Počet	Věk (v letech)						Celkem
		-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35+	
Šafář	98	-	-	3,1	9,2	6,1	81,6	100,0
Pacholek	190	0,5	22,6	51,1	15,8	3,7	6,3	100,0
Pohůnek	185	21,6	61,1	14,6	2,7	-	-	100,0
Skoták	51	9,8	31,4	5,9	7,8	9,8	35,3	100,0
Sviňák	6	50,0	1,7	1,7	-	-	1,6	100,0
Řezáč	15	-	-	26,7	13,3	20,0	40,0	100,0
Šafářka	101	-	4,0	4,9	8,9	18,8	63,4	100,0
Děvečka	194	2,1	49,5	38,1	4,6	2,1	3,6	100,0

Ženatí: 1 pacholek, 9 skotáků, 1 sviňák, 2 řezáči píce. U šafářů a šafářek nelze přesně odlišit žijící v manželství a svobodné. Mezi děvečky zahrnuty i kuchařky (zpravidla kolem 20 let).

Na vesnici a v drobných venkovských městečkách byla situace mnohem jednodušší, k větší specializaci čeledi zde totiž nedocházelo, takže v jednotlivých rolnických hospodářstvích se setkáme především s pacholky, pohůnky a děvečkami, někdy též s nezletilými pasáčky, ve městečkách i s nevelkým počtem chův (ty se občas objeví i na vesnici), tovaryšů a učňů. Na rozdíl od čeledi ve službě vrchnosti tu - podobně jako v královských městech typu

Žatce⁷²- téměř chyběla ženatá čeleď, například na celém českošternberském panství najdeme v tamních vsích a městečkách jejího jediného zástupce, kterým byl dvacetiletý selský pacholek ve vsi Soběšíně.

Podobně tomu bylo i na jiných panstvích, kde se většinou nesetkáme s ženatou čeledí vůbec. Pokud se někdo, kdo neměl vlastní dům, oženil, přecházel ihned do kategorie podruhů, kteří sice rovněž byli určitým způsobem vázáni k majiteli domu, u něhož bydleli, ale jejich vztah byl daleko volnější. V tom byl určitý rozdíl proti vrchnostenské službě, kde se setkáváme sice s nepříliš početnou, ale přece jen ne zanedbatelnou skupinou starších a ženatých sloužících, pro něž byla služba vrchnosti mnohaletým nebo i doživotním osudem. Na druhé straně však nelze přehlédnout, že i na venkově byl určitý počet starých osob ve službě, několik čtyřicetiletých i padesátiletých děveček u sedláka nebo chův v poddanském městě, avšak tito lidé zůstávali svobodní, případně se jednalo o vdovy.

Tabulka 7 Sloužící podle věku na panství Český Šternberk v roce 1651

	Věk							Celkem	%
	-14	15-19	20-24	25-29	30-34	25-39	40+		
Zámek - muži	3	13	5	7	8	1	11	47	
ženy	-	5	6	1	1	-	1	14	
celkem	3	18	11	8	9	1	11	61	20,6
Dvory – muži	4	11	7	3	2	3	8	38	
ženy	-	11	8	1	2	-	4	26	
celkem	4	22	15	4	4	3	12	64	21,6
Vsi - muži	8	14	5	3	1	-	1	32	
ženy	12	13	8	3	1	-	3	40	
celkem	20	27	13	6	2	-	4	72	24,3
Městečka – muži	8	24	10	1	2	-	2	47	
ženy	9	27	6	4	3	-	3	52	
celkem	17	51	16	5	5	-	5	91	33,5
Úhrnem - muži	23	62	27	14	13	4	21	164	
ženy	21	56	28	9	7	-	11	132	
celkem	44	118	55	23	20	4	32	296	
%	14,9	39,9	18,8	7,8	6,7	1,3	10,8	100,0	100,0

Poznámka: Do rubriky „zámek“ byli zařazeni všichni vrchnostenští zaměstnanci, služebníci a čeleď mimo úředníky, započtena byla i čeleď těchto zaměstnanců, ne však rodinní příslušníci, kteří byli vynecháni i v ostatních rubrikách.

⁷² Viz výše. Z jiných měst je možno uvést Kouřim, kde byli tři ženatí pohůnci ve věku 50, 60 a 28 let. KO s. 141, 145, 147.

Rozdíly mezi věkovým složením čeledi ve vrchnostenské službě, v městečkách a ve vsích nám dokládá na příkladu českošternberského panství tabulka 7. Podle ní činil celkový počet sloužících na panství 296 osob, což bylo 16,3% z odhadnutého celkového počtu 1910 obyvatel. Toto číslo dokládá, jak velký počet poddaných z jednoho panství nacházel zaměstnání ve službě bohaté vrchnosti. Z celkového počtu 296 sloužících na rozlehlém a lidnatém českošternberském panství jich bylo ve službě vrchnosti zaměstnáno 125, tj. 42,2 %. Přitom to byli zčásti lidé ženatí, jejichž manželky a snad i starší děti asi rovněž byly zapojeny do práce pro vrchnost. Z tabulky dále vysvítá, že v poddanských městečkách bylo zaměstnáno čeledi relativně více než na vesnici. Ve čtyřech nevelkých městečkách českošternberského panství, v Divišově, Trhovém Štěpánově, Uhlířských Janovicích a Českém Šternberku, která měla dohromady 582 obyvatel starších 8 let, bylo sloužících 99, zatímco v selském hospodářství sloužilo jen 72 osob, ač vesnice měly dohromady 749 obyvatel nad 8 let. To znamená, že v městečku činila čeleď, tovaryši a učni (tovaryšů přitom bylo jen 13 a učni tři) plných 13,0 % předpokládaného obyvatelstva, zatímco na vesnici jen 7,4%. I zde se ukazuje, podobně jako v případě okolí velkých měst, o nichž jsem pojednal výše, jakou zásobárnou čeledi a sloužících byla vesnice jak pro vrchnostenské hospodářství, tak pro městečka na daném panství.

Věk selské čeledi byl relativně nízký, nižší než čeledi ve dvorech nebo ve městech. Jako děvečky či pohůnci byli zapisováni i osmiletí chlapci a šestiletá děvčátka, většinou sirotci, pro něž byla čelední služba spíše formou zaopatření než čeledním poměrem. Jedinci ve věku 10-12 let byli již mezi čeledí na vesnici zcela běžní. Na zkoumaných komorních panstvích Pardubice, Poděbrady, Kolín, Brandýs nad Labem a Točnick kolísal průměrný věk čeledi v selském hospodářství mezi 15,8 a 19,6 let, u žen mezi 15,9 a 23,8 let. Velká většina sloužících nebyla starší 25 let, jedinci ve věku 40, 50 let byli vzácnou výjimkou.⁷³ V každém případě byl věk selské čeledi v průměru nižší než věk čeledi dvorské, případně městske.

V panských dvorech sloužili jen fyzicky vyspělá jedinci, dětské pracovní síly vrchnost zpravidla nebyla ochotna zaměstnávat. Byla to, vedle roboty, další výhoda, která pomáhala šlechtickému velkostatku v ekonomické soutěži s poddanským hospodářstvím. Další rozdíl mezi panskou a selskou čeledí spočíval v tom, že selská čeleď byla vesměs čeledí „cyklickou“, to jest že služba v selském hospodářství byla prakticky pro všechny poddanské děti pouze přechodnou záležitostí, určitou „učební dobou“ a zároveň příležitostí k

⁷³ Blíže viz Eduard MAUR: **Populační vývoj českých komorních panství po válce třicetileté**. AUC 1972, PhilHist 3, s. 45-47.

nastrádání výbavy. Do jaké míry umožňovala spolu s vyplácením dědických podílů také akumulovat potřebné finanční prostředky ke koupi menšího domku nebo chalupy, musí být teprve předmětem dalšího zkoumání.

Pokud jde o podíl selské čeledi na celku obyvatelstva jednotlivých panství, byl velmi kolísavý a závisel na mnoha okolnostech. M. Mitterauer upozornil na závislost počtu a skladby selské čeledi podle pohlaví na různých ekotypech.⁷⁴ Pro alpské země rozlišuje 4 ekotypy:

1. Dobytkářský - s vysokým počtem čeledi, zvl. ženské
2. Obilnářský - s nižším počtem čeledi a velkým počtem nádeníků
3. Vinařský - s nízkým počtem čeledi a vysokým počtem nádeníků
4. Protoindustriální - s nepatrným počtem čeledi.

Tabulka 8 Podíl podruhů a selské čeledi na celkovém počtu obyvatelstva na některých panstvích v roce 1651

Panství	Podíl		Počet sloužících
	podruhů	čeledi	na 100 hospodářů
Chýnov	13,0	13,0	41,6
Děčín	19,7	11,0	66,8
Frýdlant	12,0	6,7	26,6
Liberec	18,6	7,5	46,7
Poděbrady	17,8	10,2	52,9
Rychnov nad Kněžnou	20,5	11,4	74,2
Vyšší Brod	21,4	20,0	100,3

Pramen: Soupis poddaných podle víry ve SÚA Praha (SM R 109/45) a ve SOA Litoměřice, pracoviště Děčín.

V Čechách bychom marně hledali větší oblast s rozvinutým vinařstvím, avšak ostatná typy je možno zjistit i zde, nikoliv ovšem vždy v „čisté“ podobě. Např. ve všech protindustriálních oblastech, které byly vesměs oblastmi horskými, byl rozvinut i chov dobytka, což vede k určité nevyhraněnosti jednotlivých typů. Protoindustriální panství Frýdlant a Liberec nicméně vykazují v naší tabulce velmi nízké hodnoty a zejména velmi nízký počet sloužících na jednoho hospodáře. Naproti tomu šumavské panství Vyšší Brod s rozvinutým chovem dobytka má i nejvyšší podíl čeledi. Relativně vysoký je i podíl čeledi na panství Poděbrady, představující región obilnářského typu, ale i vyspělou tržní produkcí dobytka. Nedosahuje ovšem hodnot běžných na Šumavě. Panství Rychnov nad Kněžnou a Děčín jsou panství smíšeného typu, kde je zastoupena jak

⁷⁴ Viz výše pozn. 10.

protoindustriie, tak i obilnářství (na Rychnovsku) nebo dobytkářství (Děčín, Rychnov), ale také jiné zroje obživy (např. pěstování ovoce). Nicméně různost ekotypů vymezeným M. Mitterauerem se prozrazuje i zde. Pokud jde o ekotyp „vinařský“, do jisté míry jej nahrazuje v našich podmínkách rozvinuté chmelařství v severozápadních Čechách, které při starším způsobu sklizně vyžadovalo pracovní síly jak pro jednorázovou sklizeň, tak i pro další fázi - česání, které pokračovalo až dlouho do zimy. Některá panství v Žateckém a Rakovnickém kraji alespoň vykazují velmi zvláštní strukturu s mimořádně nízkým počtem čeledi a mimořádně vysokým počtem podruhů. Např. na statečku Kolečovce, ležícím přímo ve středu chmelařské oblasti, byly u 15 hospodářů ve dvou zdejších vsích zaměstnány jen 3 děvečky, ale žilo u nich 22 podruhů, tedy na 100 hospodářů by tu připadlo 20,0 čeledi, ale 146,7 podruhů, nepočítaje jejich rodinné příslušníky, tj. ženy a starší děti, které nepochybně rovněž nacházely obživu v zemědělství a především v chmelařství.⁷⁵

Mitterauerův koncept ekotypů se tak ukazuje i v našich poměrech jako velmi užitečný pro studium vazeb rodinných struktur a organizace práce.

⁷⁵ RA s. 95-96.

Summary

CZECHS AND DOMESTIC STAFF IN BOHEMIA ACCORDING TO THE LIST OF INHABITANTS BY DEMOMINATION FROM 1651

In the traditional society, domestic staff was, if not directly part of the family, at least a very integrated part of the family household. Domestic staff created a numerous group of mobile, but single young people. Existence of this group had a significant demographic impact on the structure of population of different localities according to sex and age and at the same time it influenced a regulation of „natural fertility“.

The exact definition of this social category is a serious problem and it often depended on the subjective decision of a historian, since understanding of the term changed through centuries. Views of the early modern age significantly differed from the understanding of the 19th or of the first half of 20th century. In the older times the term “domestic staff” covered a non-qualified or little-qualified labour force integrated to the family household of the employer, but also qualified workers, if their work had a long-term character and was based on a contract between them and the employer. There are differences in the proportion and structure of the domestic staff not only between urban and rural society, but also among various localities. These differences are possible to prove by an analysis the domestic staff structure recorded in Register of Religious Affiliation from 1651.

Results of the analysis confirmed that the differences were influenced also by the dominant character of local production types and by the administrative importance of a town. The domestic staff structure of Bohemian towns did not significantly differ from West-European large cities since in both cases female staff prevailed. The whole proportion of domestic staff was clearly higher in the examined Bohemian towns than in West Europe. It is caused by their social structure, since the dominant position in the towns occupied the middle class, in whose households domestic staff and apprentices were taken for granted.

In the country, there were also differences in the structure of the domestic staff. The youngest was the domestic staff of peasants. They were relatively young compared with the domestic staff in farmsteads or in towns, they were usually single persons and the proportion of young man was generally dominant. In the country the domestic staff of castles had a completely different position. They lived close to the lords and provided various personal services to the him, members of his family, and his officers. The domestic staff of the lord's enterprises, for example, of his farmsteads, sheepfolds and others, also had a special position. The castle domestic staff was usually young and the service usually meant only a temporary phase of their lives. This is true not only for the non-qualified labour force, but also for part of the qualified workers. The fact that the most of the servants were single corresponded to this. However, the proportion of older and married persons was here higher than among the domestic staff in towns, farmsteads or peasants farms where a married person was an exception.

The analysis confirmed the impact of ecotypes created by M.Mitteraur on the domestic staff structure according to age and sex. M.Mitteraur designed the ecotypes for the Alps country but they can be with some modifications used in the Czech society.

KE KRITICE SPOLEHLIVOSTI ZPOVĚDNÍCH SEZNAMŮ PRAŽSKÉ ARCIDIECĚZE

Lucie Steinbachová

Demografické chování obyvatelstva můžeme sledovat na základě intenzitních ukazatelů přirozené měny, tzn. prostřednictvím míry úmrtnosti, porodnosti a sňatečnosti. Tyto ukazatele získáme, pokud celkové počty narození, úmrtí a sňatků za určité období vztahujeme ke střednímu stavu obyvatelstva. Pro výpočet těchto dat je proto nutné znát údaje o přirozené změně a počty obyvatel. Evidence přirozené změny v minulosti je v našich zemích zajištěna velmi obstojně díky církevním matrikám. Velkým problémem protostatistického období je však zajištění údajů o počtu obyvatelstva.

Data o počtu obyvatel shromažďovaly dvě instituce, které měly zájem na poznání stavu a současně také prostředky na realizaci tohoto záměru - stát a církve.¹ Stát tak činil především z účelů daňových a vojenských. První státní konskripce byla uskutečněna v celé habsburské monarchii roku 1754. Soupis veškerého obyvatelstva, rozdělený podle pohlaví, věku a manželského stavu, byl prováděn jednak vrchnostmi, jednak církevními úřady. Druhá konskripce byla uskutečněna v letech 1760-1761, výsledky obou soupisů však byly nepřesné.² Pro lepší kontrolu výsledků bylo roku 1762 nařízeno opakovat

¹ E. ČÁŇOVÁ, *Populační vývoj od poloviny 17. do konce 18. století*, HD 12, 1987, str. 153.

² Viz V. SEKERA, *Obyvatelstvo českých zemí v letech 1754-1918*, Díl I. 1754-1865, s. 12-18.

soupisy každoročně, konskripce se pak konaly pravidelně až do roku 1769. Vzhledem k oprávněné kritice byl změněn způsob provádění soupisů.

Od roku 1771 do roku 1851 bylo hlavním cílem konskripcí zjistit brannou schopnost obyvatelstva, do roku 1780 byli zjišťováni výhradně muži-křesťané.³ Až nový konskripční patent z roku 1777 se stal základem přesnějšího soupisového systému, který se v Rakousku udržel do poloviny 19. století a který zachycoval veškeré obyvatelstvo, ženy i muže, křesťany i židy.⁴ Z tohoto stručného přehledu je patrné, že do konce 70. let 18. století bohužel neexistuje žádná spolehlivá celozemská státní statistika počtu obyvatel.⁵

Církev pořizovala údaje o počtu obyvatelstva ve snaze zjistit, kolik osob podléhá duchovní správě. Jedním z důvodů, které vedly katolickou církev k pravidelným soupisům jejích duší, byl náboženský boj spojený s evropskou reformací.⁶ Na konci 17. století bylo možné považovat rekatolizační činnost po formální stránce za skončenou, proto bylo možné, aby církev podchytila svou administrativou převážnou část obyvatelstva.⁷ V 17. století proto začaly být vedeny zpovědní seznamy,⁸ hlášení farářů o provedení velikonoční zpovědi, zasílané prostřednictvím nadřízeného vikariátu konzistoři.⁹ Nejstarší dochované seznamy z pražské arcidiecéze pocházejí z doby před třicetiletou válkou, od roku 1671 se hlášení o počtu zpovídaných vyskytují každoročně pro celé území arcidiecéze. Nejstarší zpovědní seznamy byly většinou jmenné, od roku 1672 se u jednotlivých farností uvádějí jen číselné údaje o počtu zpovídaných, které byly doplněny jmény kacířů a těch, kteří se nezpovídali (negligenti).

Pro období let 1672-1725 se zachovaly zpovědní seznamy ve formě prepisů pořizovaných v konzistoři. Od roku 1737, po krátké přestávce ve vedení seznamů, tvoří každý ročník originální hlášení jednotlivých vikářů, jejichž

³ KÁRNÍKOVÁ, **Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914**, Praha 1965, str. 293.

⁴ Tamtéž, str. 296.

⁵ E. Maur a V. Sekera již před lety vyslovili výhrady k tomu, aby se na statistická data pořádaná prvními státními konskripcemi pohlíželo jako na data moderní demografické statistiky, protože není možné, aby docházelo k takovým výkyvům v počtech obyvatelstva, jako za prvních třech konskripcí. Viz E. MAUR, *Merkantilistický populacionismus a kritika feudalismu*, ČČH 22, 1974, str. 863; V. SEKERA, *Obyvatelstvo... Díl I.*, str. 150-164, 172.

⁶ E. MAUR, *Církevní soupisy obyvatel v katolické a protestantské Evropě*, HD 4, 1970, str. 4.

⁷ E. ČÁŇOVÁ, c. I., s. 153-154.

⁸ Studiu zpovědních seznamů se věnovala Eliška Čáňová, která také připravila k vydání nejstarší zpovědní seznamy z let 1570-1666. Zpovědní seznamy z období 1671-1725 vydal J. V. Šimák.

⁹ Zpovědní seznamy jsou v současné době uloženy ve Státním ústředním archivu, fond *Archiv pražského arcibiskupství I., Consignationes paschales* B 24/1 - B 30/4, D 102/1 - D 104/2.

správnost stvrzují faráři pečeti a podpisem. Hlášení z celé arcidiecéze byla na závěr svázána do knihy. Zpovědní seznamy tohoto období obsahují shodné údaje jako opisy před rokem 1725: pouze číselné údaje, jmenné údaje se zřídka objevují jen u „negligentes“ a těch je navíc v tomto období již velmi málo.

Roku 1743 došlo z hlediska demografického studia k významné obsahové změně zpovědních seznamů. Byl zaveden nový typ hlášení, ve kterém se objevují další rubriky, přinášející shrnuté údaje matrik - počet pokřtěných, oddaných a zemřelých - za uplynulý rok. Tyto základní údaje jsou tříděny pro potřeby církevní správy - pokřtěné děti jsou rozděleny podle manželského a nemanželského původu, údaje o zemřelých dětech bez křtu a dospělých bez svátostí jsou uváděny odděleně od ostatních zemřelých. Dále jsou uváděni pokřtění židé, konvertující kacíři a heretici, u nichž není naděje na obrácení. Někdy byly připojeny také rubriky s počtem biřmovaných. Tyto nové položky jsou většinou výslovně označeny jako „rubricae novae“¹⁰ oproti dosavadním „rubricae consuetae veteres“.¹¹ Od roku 1762 je zapisován jiný závažný údaj, totiž počet dětí předzovědního věku, který v podstatě doplňuje počet osob uváděný ve zpovědních seznamech na celkový počet obyvatelstva. Po krátké přestávce ve vedení seznamů v letech 1811-1816 pokračují zpovědní seznamy až do roku 1855.

Hlášení o vykonaných zpovědích byla vyhotovována po ukončení velikonoční zpovědi, konzistoři pak byla zasílána v letních měsících, většinou v červnu. Jak již bylo uvedeno, matriční údaje měly být zachyceny za uplynulý rok, jak je poznamenáno na titulní straně převážné většiny originálních zpráv vikářů.

Na základě předchozích údajů by se tento pramen mohl zdát ideálním pro demografické zpracování, protože obsahuje pohromadě nejdůležitější údaje, které historický demograf pro svou práci potřebuje - poskytuje kompletní informace o počtu obyvatel i jejich přirozené změně. Cena tohoto pramene je dána také tím, že jde o takřka nepřetržitou řadu od roku 1671 do roku 1855

¹⁰ „Nové“ rubriky pak byly nazvány: *baptizati, mortui, mortui adulti absque sacramentis, mortui infantes absque baptismo, paria copulatorum, alieni genae in haeresi nati seu educati, conversi, haeretici indigenae resipiscentes absoluti, judaei baptizati*.

¹¹ „Staré“ rubriky tedy obsahují název farnosti, jméno faráře, patrocinium kostela - jak farního, tak případných filiálních kostelů, lokaci filiálních kostelů a kaplí a jméno patrona. V číselné části se uvádí počet osob, které přistoupily k velikonočnímu přijímání a ke zpovědi, dále těch, kteří se zpovídali, ale nepřijímali, osob o zpověď nedbajících, kacířů a osob z kacířství podezřelých.

a zaujímá téměř souvislý územní celek pražské arcidiecéze. Podobný pramen bohužel neexistuje pro diecézi litoměřickou a královéhradeckou.

Jak již bylo naznačeno, zpovědní seznamy však vznikaly za jiným účelem než pro demografickou statistiku, je proto třeba provést před jejich použitím v historické demografii jejich důkladnou kritiku, jak je ovšem nutné u všech pramenů předstatistického období. Při té příležitosti vyvstává několik otázek, na které je důležité odpovědět. Je nutné zjistit:

2. jak věrohodné jsou matriční údaje, udávané ve zpovědních seznamech
3. zda je zachycen skutečný počet obyvatelstva¹²
4. spolehlivost údajů za pražská města

Pro kontrolu zpovědních seznamů bylo zvoleno pětileté období 1769-1773 zahrnující také hladomor, kterým byly zasaženy české země v letech 1771-1772.

Ve sledované době bylo území pražské arcidiecéze rozděleno na deset krajů (Bechyňský, Plzeňský, Rakovnický, Chrudimský, Žatecký, Boleslavský, Kouřimský, Prácheňský, Čáslavský a Berounský), které jsou dále členěny podle vikariátů.¹³ V jejich rámci jsou pak zaznamenána obvykle v abecedním pořádku hlášení z jednotlivých far, ukončená zpravidla celkovým součtem pro celý vikariát. Ve zpovědních seznamech se vyskytují také hlášení z Kladska, které bylo součástí pražské arcidiecéze a tvořilo vlastní vikariát. Dále obsahuje tento pramen hlášení z far pražských měst (Hrad, Staré Město, Malá Strana, Strahov, Vyšehrad, Nové Město), která byla zařazena do zpovědních seznamů roku 1743. Pravidelně se vyskytují také hlášení děkanství staroboleslavského, děkanství Karlštejn, náležející řádu Křižovníků s červenou hvězdou a dále řádových far, které patří řádu maltézských rytířů. Jsou to fary Strakonice, Radomyšl, Horažďovice (v Prácheňském kraji) a Pičín (Berounský kraj).

Jazykem zpovědních seznamů je latina, názvy míst jsou proto uváděny ve zlatinštěné formě tehdejších českých či německých názvů s častými zkomoleninami. Místní názvy nejsou v nominativu, ale v ablativu adjektiva, proto často dochází ke zkreslování původního znění.

¹² Tyto otázky se pokusila zodpovědět již Eliška Čáňová, která srovnávala údaje ze zpovědních seznamů pro dvě farnosti, Načeradec a Kondrac, v průběhu deseti let (1762-1771), s církevními matrikami. Výsledky publikovala v článku *Využití matričních údajů zpovědních seznamů v demografické statistice*, AČ 3/1978, s. 162-168.

¹³ Hranice vikariátů se shodovaly s hranicemi krajů; vikariáty byly v návaznosti na reformu krajské správy z roku 1751 vytvořeny tak, aby se kraje podle velikosti členily v průměru na pět vikariátů. Viz J. JANÁK - Z. HLEDÍKOVÁ, *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*, Praha 1989, str. 189 a 225.

Kontrola matričních údajů zповědních seznamů

Pro zodpovězení první otázky bylo využito 50 sond z matrik,¹⁴ jejichž údaje byly srovnány s daty, uváděnými ve zповědních seznamech. Zbývající sondy¹⁵ nemohly být k tomuto účelu použity, protože vznikly ve farnostech, které se ve sledovaném období nenacházely na území pražské arcidiecéze nebo zahrnovaly jiný územní celek než celou farnost, která tvoří základní jednotku zповědních seznamů.¹⁶ Několik sond obsahuje dokonce data pouze za město nebo městečko, proto není možné porovnat v nich uváděné údaje s daty zповědních seznamů, protože tam jsou data uváděna vždy souhrnně za celou farnost. Do srovnání také nebyla zahrnuta pražská města, kterým je věnována pozornost samostatně.

Jak již bylo uvedeno, k přímé konfrontaci ročních souhrnů narozených, zemřelých a oddaných, prováděné pro sledované období let 1769-1773, je možné využít 50 farností. Získáme tak 750 údajů, od kterých je nutné odečíst tři údaje za rok 1772 pro Kostelní Radouň, protože chybí celá složka zповědních hlášení z vikariátu Jindřichův Hradec za toto období a dále jeden údaj, zachycující sňatky v roce 1771 ve farnosti Blatno. Budeme tedy pracovat celkem se 746 daty.

Ze všech srovnávaných údajů jich zcela souhlasí 272. Za shodné je však možné považovat i 58 případů, které se liší jen malými rozdíly, způsobenými rozdílným zapisováním nelegitimně narozených dětí, zemřelých dětí bez křtu a dospělých bez zaopatření. Křty nelegitimních dětí byly často zapisovány odděleně, mohlo proto dojít při excerpci dat z matrik k opomenutí zaznamenání tohoto jevu. Znamená to, že se s údaji matrik shoduje celkem 330 údajů uvedených také ve zповědních seznamech, to je více než třetina všech sledovaných dat. Pokud srovnáme údaje, uvedené v tabulce 1, zjistíme, že ve více než dvou třetinách případů se údaje získané novou excerpcí přímo z matriky nelišily od údajů archivovaných pražským arcibiskupstvím vůbec

¹⁴ Využila jsem sondy z matrik, jejichž výzkum probíhal za podpory Grantové agentury České republiky v letech 1996-1998 ve všech Státních oblastních archivech. Vzniklo tak 170 sond z matrik, na kterých se podíleli většinou archiváři a studenti historie. V současné době je tento materiál uložen v Sociologickém ústavu. Na základě výsledků tohoto výzkumu vznikla monografie autorů L. DOKOUPILA, L. FIALOVÉ, E. MAURA A L. NESLÁDKOVÉ *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, Praha 1999.

¹⁵ K dispozici jsem měla údaje celkem ze 107 farností nacházejících se na území Čech a údaje za Staré a Nové Město pražské.

¹⁶ Při excerpci údajů z matrik byl zachováván stálý územní rozsah každé farnosti, proto byla při změnách farního obvodu dohledávána data a stav byl upravován vzhledem k výchozí situaci, za kterou byl zpravidla vybrán rozsah farnosti v první polovině 18. století. Viz *Přirozená měna obyvatelstva českých zemí v 17. a 18. století*, str. 24.

nebo že rozdíl činí maximálně 5, přičemž s rostoucí velikostí rozdílu ubývá počet případů (viz tabulka 1).

U větších odchylek je nutné vzít v úvahu, zda jsou čísla ve zpovědních seznamech podhodnocena nebo naopak nadhodnocena proti skutečnému stavu. Je přitom důležité si uvědomit, že vyšší čísla ve zpovědních seznamech poukazují na neúplnost matriky, zatímco nižší pravděpodobně pocházejí z hlášení, která jsou zaznamenána pro jiný, kratší, časový úsek nebo neudávají data za kalendářní rok. Podíváme-li se na tabulku 1, zjistíme, že jsou kladné a záporné hodnoty v podstatě rovnoměrně rozloženy. Velké rozdíly, napovídající, že matriční údaje nepocházejí za období kalendářního roku, se vyskytují pouze u jedné farnosti - Postupice. V ostatních případech se jedná o jednorázově vyšší údaje, kdy se v jednom kalendářním roce ostatní dva matriční údaje shodují, jen jeden má výrazně jinou hodnotu než matrika.

Tabulka 1: Rozdíly mezi zpovědními seznamy a matrikami podle velikosti a nadhodnocení nebo podhodnocení údajů (jde o rozdíly vzhledem ke zpovědním seznamům)

Rozdíl	Kladné hodnoty	Záporné hodnoty
0 (shodné údaje)	330	
1	69	66
2	44	32
3-5	48	45
6-10	25	26
11-20	13	19
21-30	2	2
31-40	4	1
41-50	3	2
51-100	2	2
100 a více	5	6
Celkem	215	201

Zajímavé je také sledovat, který ze tří údajů o přirozené změně obyvatelstva se jeví jako nejspolehlivější. V tabulce 2 jasně vidíme, že jednoznačně nejúplnější informace získáváme o počtu sňatků. Záznamy o sňatcích byly obecně nejspolehlivěji vedeny, neboť církevní sňatek musel probíhat v přítomnosti faráře. Nejvyšší dosažený rozdíl v této kategorii činí 16 ve farnosti Soběslav a 17 ve farnosti Plánice, tyto dva příklady jsou však v rámci rozdílů v údajích o sňatcích ojedinělé.

Rozvržení rozdílů mezi údaji o narozených a zemřelých je až do rozdílu 20 poměrně rovnoměrné, ale je patrné, že údaje o narozených zaznamenávají menší

odchyly než údaje o zemřelých. Se zvětšujícími se rozdíly naopak přibývá údajů u zemřelých, které jsou od hodnoty rozdílu 41 a více téměř výlučně zastoupené.

Největší rozdíly u zemřelých mezi údaji matrik a zповědních seznamů pochází z roku 1772, kdy vrcholila demografická krize. Většina těchto dat je ve zповědních seznamech podhodnocena, jen v jednom případě udávají zповědní seznamy vyšší počet zemřelých než matriky. Tím se také potvrzuje známý fakt, že v průběhu výjimečných událostí, za demografických krizí, válek, často selhává administrativa.¹⁷

Tabulka 2: Rozložení rozdílů podle typů událostí přirozené měny obyvatelstva

Rozdíl	Narození	Zemřelí	Sňatky
0 (shodné údaje)	90	101	139
1	51	39	45
2	33	26	17
3-5	34	29	30
6-10	19	19	13
11-20	15	13	4
21-30	1	3	-
31-40	4	1	-
41-50	1	4	-
51-100	0	4	-
100a více	1	10	-

Spolehlivost údajů o počtu obyvatelstva

Kromě přímého srovnání zповědních seznamů s údaji uváděnými v matrikách je dále možné provést kontrolu vnitřní hodnoty dat. Pokusíme se zjistit, zda jejich vzájemný poměr odpovídá obecným zákonitostem. Z dat získaných na základě zповědních seznamů je jasně patrné, že se v letech 1771 a 1772, kdy vrcholila demografická krize, ve většině oblastí zvýšil počet úmrtí více než třikrát. V této době také výrazně, někde až dvojnásobně, klesl počet narozených dětí a snížil se také počet uzavřených sňatků. Po odeznění krize nápadně stoupl počet sňatků a záhy také počet narozených dětí. Naopak počet zemřelých poklesl pod běžný průměr. Takový průběh zcela odpovídá klasickému obrazu demografické krize.¹⁸

¹⁷ *Přirozená měna*, str. 23.

¹⁸ Tamtéž, str. 59. Viz také graf znázorňující přirozenou měnu ve farnosti Kutná Hora v letech 1679-1682, otištěný in: *Dějiny obyvatelstva českých zemí*, str. 116.

Vedle porovnání vzájemného vztahu údajů o pokřtěných, oddaných a zemřelých lze také hodnotit výši intenzitních ukazatelů, uvádějící ve vztah četnost sledovaných událostí (narození, úmrtí, sňatků) v určitém období a velikost populace, ve které k těmto událostem došlo, v přepočtu na 1000 obyvatel středního stavu. Roku 1769, to znamená před začátkem krize, připadalo na území pražské arcidiecéze na základě zповědních seznamů na tisíc obyvatel 46,4 narození a 33,8 úmrtí. Srovnáme-li tato čísla s údaji celozemských výkazů o přirozené měně obyvatelstva, které uvádějí pro Čechy v roce 1768 míru natality 43,5‰ a míru mortality 32,2‰,¹⁹ vidíme, že se údaje vzájemně příliš neliší.

Dále je možné hodnotit procentuálně vyjádřenou hodnotu přirozené přírůstkivosti, tedy rozdíl mezi mírou natality a mírou mortality. Uvádí se, že relativní přirozený přírůstek vyšší než 3% prozrazuje neúplnou evidenci zemřelých.²⁰ Ve všech vikariátech (vyjma údajů za Prahu, které jsou zpracovány samostatně) jsou čísla nižší než stanovená hranice, kromě dvou případů, ve vikariátu Veselí nad Lužnicí a Divišov. Oba údaje přitom pocházejí z roku 1773, kdy se úmrtnost obyvatelstva výrazně snížila pod úroveň normálních let. I když nelze na základě uvedených informací tvrdit, že údaje jsou naprosto věrohodné, je možné se alespoň domnívat, že jsou reálné.

Od roku 1762 jsou ve zповědních seznamech uváděny také děti, které se dosud nezpovídaly. To znamená, že by v případě pravdivých údajů zповědní hlášení obsahovala veškeré křesťanské obyvatelstvo ve farnostech. Je však velmi obtížné zjistit, zda je udávaný počet dětí správný, protože pravděpodobně neexistuje žádný jiný pramen, který by obsahoval soupis dětí předzповědního věku. E. Čáňová se pokusila vypočítat podíl dětí předzповědního věku na základě statistiky obyvatelstva Čech, Moravy a Slezska v letech 1762-1768, která udává počet zповědi schopných osob a dětí, které se ještě nezpovídaly.²¹ Zjistila, že zde děti předzповědního věku činí asi 25-28% veškerého obyvatelstva, přičemž do celkového počtu obyvatelstva patrně nebyl zahrnut počet dětí narozených v běžném roce,²² otištěný údaj je tedy o tento počet nižší. Ve zповědních seznamech se v roce 1769 podílí děti, které dosud nepodléhaly

¹⁹ Údaje prvních konskripcí a názory starší literatury na jejich hodnotu shrnuje L. KÁRNÍKOVÁ, *Vývoj obyvatelstva v českých zemích 1754-1914*, Praha 1965, s. 19-22, 287-293, 327.

²⁰ E MAUR, *Základy historické demografie*, Praha 1983, str. 143.

²¹ *Využití matričních údajů*, str. 166, vycházela z práce F. DVOŘÁČKA, *Soupis obyvatelstva v Čechách, na Moravě a ve Slezsku v letech 1754-1921*, Praha 1926.

²² Z rozboru provedeného již F. Dvořáčkem vyplývá, že děti narozené v běžném roce nebyly započítávány k celkovému počtu obyvatelstva. Viz cit. edice, str. 10.

povinnosti zpovědi, na celkovém počtu obyvatelstva průměrně 19,8%. Zpovědní seznamy tedy vykazují výrazně nižší procento dětí předzповědního věku, než udává celozemská statistika.

Problematické je také srovnání celkového počtu obyvatelstva zpovědních seznamů s již zmiňovanou státní statistikou obyvatelstva, zpřístupněnou Františkem Dvořáčkem. Ten přetiskl pro období 1764-1768 přehled počtu obyvatelstva Čech podle krajů.²³ Pro rok 1768 existuje pro Čechy podrobnější statistika, ve které je uveden také počet matričních událostí za uplynulý rok 1767. Údaje jsou opět rozděleny podle krajů.²⁴ Právě tato skutečnost - uspořádání soupisů podle krajů, umožňuje jejich použití pro orientační srovnání se zpovědními seznamy, neboť zemské uspořádání církevní a státní se v této době v podstatě shodovalo.²⁵

Velkým problémem se při této konfrontaci stává špatná kvalita státních soupisů obyvatelstva, kdy vznikají velké rozdíly již v rámci vlastních soupisů: vyskytují se jak rozdíly mezi počtem obyvatelstva sčítaného podle různých hledisek - podle věku, stavu a zaměstnání, tak mezi sčítáním provedeným světskými a duchovními orgány. Dále je sporná již zmíněná otázka, zda byly započteny děti do jednoho roku.

Porovnání se zpovědními seznamy je proto pouze orientační. Přesto přináší velmi zajímavé výsledky. Ukazuje se, že se údaje zpovědních seznamů liší od vrchnostenských státních soupisů mnohem více než duchovenské soupisy, které pravidelně (kromě roku 1765) udávaly vyšší počet obyvatelstva. V letech 1764-1768 se pohyboval rozdíl mezi politickými a duchovenskými soupisy křesťanského obyvatelstva od 4% do 8% ve prospěch duchovenských soupisů.²⁶ Srovnání politických soupisů za rok 1767 s údaji zpovědních seznamů však vykazuje mnohem vyšší počty obyvatelstva, zjištěné na základě zpovědních hlášení. Rozdíly se pohybují od 1% v Čáslavském kraji až do celých 26% v kraji Chrudimském ve prospěch zpovědních seznamů. V Kouřimském kraji činí rozdíl dokonce 57%, v tomto kraji však vykazují i ostatní srovnávané skutečnosti nadměrné rozdíly.

Výrazné podhodnocení údajů celozemských soupisů oproti zpovědním seznamům vykazuje i srovnání počtu narozených, zemřelých i sňatků za rok 1767. Jedinou výjimku tvoří údaje o zemřelých v Rakovnickém kraji, kterých

²³ Tamtéž, tab. 23.

²⁴ Tamtéž, tab. 24.

²⁵ Viz pozn. 12.

²⁶ L. KÁRNÍKOVÁ, c. 1., str. 292.

bylo ve zповědních seznamech zjištěno o 38% méně než ve státních soupisech. Podrobný přehled tohoto srovnání podává tabulka v příloze.

Kritika zповědních hlášení z pražských měst

Samostatnou pozornost vyžadují zповědní hlášení z pražských měst, registrovaných také v rámci pražských měst po jednotlivých farnostech, kterých je ve zповědních seznamech zaznamenáno 28.

Prvním problémem je skutečnost, že v řadě pražských farností nebyly udávány matriční údaje za kalendářní rok. Hlášení z některých farností obsahují výslovné uvedení jiného období, za která byla zjišťována. Kromě jediného případu, kterým byl Karlov na Novém Městě, vyhotovující hlášení za období ohraničené pohyblivými svátky, byly matriční údaje získávány za rok ohraničený pevnými svátky. Je proto možné jejich údaje použít. Několik pražských farností však období, za která jsou údaje zjišťována, vůbec neudávají. V těchto případech je velmi obtížné s takovými daty pracovat.

Srovnání matričních údajů zповědních seznamů přímo s matrikami, analogické ostatním oblastem, provedené výše, je komplikované, neboť srovnání s matrikami byla možná jen za Staré a Nové Město, protože matriční výzkum ostatních pražských měst dosud nebyl proveden.

I tato částečná konfrontace poukazuje na velmi nepřesnou evidenci obyvatelstva ve zповědních seznamech. Ze 14 farností, které bylo možné zařadit do srovnání, neboť zde bylo výslovně uvedeno časové období, za která byla hlášení vypracována, shodné s údaji matrik - kalendářní rok, se téměř stoprocentně shoduje svatý Apolinář, svatá Kateřina a Zderaz, který se však objevuje ve zповědních seznamech až od roku 1772. Relativně malé odchylky vykazuje také Týn, svatý Valentin, svatý Havel a Panna Marie na louži. Svatý Jakub zaznamenává roku 1769 o 62 narozených a 56 zemřelých méně, než bylo uvedeno v matrikách, ale od roku 1770 se objevují rozdíly maximálně dvou čísel. V ostatních farnostech vznikly při srovnání rozdíly často větší než několik desítek. Za pozornost stojí zjištění ve farnosti svatého Ducha, kde se sice uvádí, že údaje pochází za termín od svatého Jiří do stejného data následujícího roku, přesto se však čísla ve zповědních seznamech téměř shodují s údaji matrik.

Velkým problémem pražských far je také neúplnost údajů v jednotlivých letech. Ve většině farností nebyl v celém období zaznamenáván počet dětí předzповědního věku, vynechávány byly často i údaje o nelegitimně narozených dětech. Ve třech případech byl vynechán celý ročník zповědních hlášení a to za rok 1770 pro farnost svatého Martina, za rok 1772 pro farnost svatého Karla Boromejského na Strahově a za rok 1774 pro farnost u kostela

Panny Marie pod řetězem. Farnost svatého Štěpána na Novém Městě se ve zpovědních seznamech objevuje až roku 1771, Zderaz dokonce až roku 1773.

Sporné výsledky získáme také kontrolou výše mortality a natality. Pokud vyčleníme farnosti, které jsou neúplně vedené nebo neudávají data za kalendářní rok, zůstane jich pro další využití z 28 pouze sedm. Míra natality se v roce 1769 pohybuje v těchto farnostech mezi 35-57,8‰. Extrém tvoří farnost svatého Petra, ve které připadá na tisíc obyvatel celých 99,3 narozených.²⁷ Mortalita se ve stejném roce pohybovala ve sledovaných sedmi farnostech mezi 28,1-41,9 %, opět s extrémní hodnotou ve farnosti svatého Petra, kde činila mortalita 66,2 %. S výjimkou této farnosti se ostatní čísla přibližují hodnotám za celou arcidiecézi. Téměř shodné s ostatními údaji pražské arcidiecéze je také procento dětí z dospělých. Pokud vynecháme údaj z farnosti svatého Vojtěcha, ve kterém vychází extrémně nízkých 11%, činí děti ve zbylých šesti farnostech 20,2% veškerého obyvatelstva.

I přes celkem věrohodné míry mortality a natality se údaje z pražských farností jeví jako velmi nespolehlivé.

Závěr

Na závěr si musíme uvědomit několik skutečností, které ztěžují práci se zpovědními seznamy. První z nich je fakt, že faráři měli často velké problémy s počty. Jimi prováděné mezisoučty za jednotlivé farnosti, ale především součty za celý vikariát jsou ve většině případů chybné. Je proto důležité provádět důkladnou kontrolu jejich výpočtů a také sledovat, zda nezapsali čísla do špatného sloupce, protože takovou chybou se samozřejmě celý výpočet zkresluje. Špatně provedené průběžné a celkové součty napovídají, že faráři mohli chybně provést již prvotní součet údajů před konečným zápisem provedené zpovědi.

Dalším problémem je vynechávání některých údajů. Nejčastěji nejsou evidovány děti, které dosud nepodléhaly zpovědní povinnosti. V takovém případě je nutné dopočítat tento údaj z průměru ostatních let. Stejným způsobem je nutné postupovat, pokud chyběl ve zpovědních seznamech jakýkoli další údaj.

Důležité je také si uvědomit, že čísla uvedená ve zpovědních seznamech nemusí zachycovat skutečný početní stav věřících z vikariátu, kteří se přišli vyzpovídat. Věřící mohli vykonat zpověď v jiném kostele, než kam byli přiřazeni, mohlo se dokonce stát, že se zpovídali i v jiném vikariátu.

²⁷ Do farnosti s. Petra patřil v této době i dům invalidů a chudobinec; je možné, že jejich obyvatelé faráři do sumářů zasílaných konsisofii nezahrnovali.

Podrobná analýza zповědních seznamů z období 1769-1773 ukázala, že jde o cenný pramen pro historicko-demografický výzkum, ovšem za předpokladu, že jednotlivá data budou podrobena důkladné kritice, která vezme v úvahu především způsob, jakým tento pramen vznikl.

Tabulka 3 Rozdíly mezi údaji celozemských soupisů obyvatelstva a zpovědních seznamů v roce 1767

Kraj	Počet obyvatel			Narození			Zemřelí			Sňatky		
	SO	ZS	rozdíl (2)-(1)	SO	ZS	rozdíl (5)-(4)	SO	ZS	rozdíl (8)-(7)	SO	ZS	rozdíl (11)-(10)
(a)	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
Bechyňský¹	217120	250250	+15%	7023	10370	+48%	6716	8583	+28%	1581	1999	+26%
Plzeňský²	182339	221383	+21%	6122	9841	+61%	6253	7375	+18%	1277	1868	+46%
Rakovnický	88582	98643	+11%	2569	4696	+83%	5029	3096	-38%	509	771	+51%
Chrudimský	134717	169354	+26%	5201	7343	+41%	4166	5514	+32%	1394	1536	+10%
Žatecký³	163043	184181	+13%	6557	8000	+22%	4860	6783	+39%	1386	1537	+11%
Boleslavský	183440	200400	+ 9%	7511	10011	+33%	6624	7548	+14%	1574	1679	+ 7%
Kouřimský	90810	142751	+57%	2251	7392	+228%	---	4807	---	648	1217	+88%
Prácheňský	137164	145743	+ 6%	4561	6368	+40%	3803	4266	+12%	931	1150	+24%
Čáslavský	119027	120408	+ 1%	3826	5418	+42%	2755	3725	+35%	889	959	+ 8%
Berounský	87783	102686	+17%	2711	4732	+74%	1929	3138	+63%	546	865	+58%

V celozemských soupisech obyvatelstva rozdělen kraj:

1 Bechyňský na Táborský a Budějovický

2 Plzeňský na kraje Plzeňský a Klatovský

3 Žatecký na kraje Žatecký a Loketský

Vysvětlivky: **SO:** údaje celozemských soupisů obyvatelstva

ZS: údaje zpovědních seznamů

Summary

TO THE CRITIQUE OF CONFESSIONAL REGISTERS OF PRAGUE ARCHBISHOPRIC

Church data concerning numbers of people in different parishes and bishoprics from 17th and 18th century which are preserved in the archives of the Prague archbishopric, and include information about numbers of marriages, numbers of baptised children, and people buried. After verification of their reliability, the author choose a period for which results of census are available (1764-1768). She found that the recorded numbers of people differs only about 1 % in the whole Bohemia, but there are large regional differences. She obtained the same findings from the comparision of mobility, when she confronted the confessional registers with results of a historical demographic research conducted in chosen localities. However, the confessional registers is a valuable source which is possible to use successfully for the study of demographic development of the localities.

VÝVOJ SŇATEČNOSTI VE STŘELSKÝCH HOŠTICÍCH V LETECH 1891-1999¹

Blanka Štěrbová

Úvod

Sňatečnost (nuptialita) se v naší demografické literatuře objevila čteněji až v posledních desetiletích, poslední za dalšími demografickými jevy – natalitou a mortalitou. Přitom četnost sňatků v populaci, věk i původ snoubenců jsou ukazatele, které dříve přímo ovlivňovaly vývoj obyvatelstva, především úroveň plodnosti žen, jež měly v manželství minimální možnost ovlivnit počet porodů, a záleželo tedy na tom, kolik let svého plodného života v manželství prožily.

Předkládaný příspěvek navazuje na dříve publikovanou studii.² Společně mapují vývoj sňatečnosti v nevelké jihočeské farnosti Střelské Hoštice. Údaje ve střelskohoštických oddacích matrikách v 17. – 19. století v podstatě potvrzovaly celostátní vývoj. Průměrný věk snoubenců při sňatku se zvýšil až po administrativních opatřeních v 19. století. Byla zde již v 18. století také značná migrace související se sňatky a například začátkem 19. století polovina ženichů nepocházela ze sledované farnosti. Vždyť sňatek byl nejvýznamnějším

¹ Práce byla zpracována v rámci Universitních extenzí z oboru historie pro učitele dějepisu na Filosofické fakultě University Karlovy v Praze v roce 1999.

² B. ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve vybraných lokalitách jižních Čech*. Dipl. práce PF České Budějovice 1987; B. ŠTĚRBOVÁ, *Vývoj sňatečnosti ve vybraných lokalitách jižních Čech*. Jihočeský sborník historický 1989, s. 125-136.

důvodem pro udělení zhostu. Sezónnost v uzavírání sňatků kopírovala sezónnost polních prací a odpovídala tradicím českého venkova.

Dvacáté století – doba převratných společenských i sociálních změn – dodalo sňatečnosti nové vlivy a impulsy, které silně zapůsobily na všechny sledované specifické ukazatele. Postupně zeslábly nebo dokonce vymizely původní sňatkové zvyklosti – uzavírání sňatku v místě bydliště nevěsty, dodržování zákazu sňatku v postních obdobích. V posledním desetiletí se výrazně snížil počet sňatků jako takových.

Industrializace vedla k vyliďňování venkova a tedy k postupnému, ale výraznému snížení počtu potenciálních partnerů. Dvě významné módní vlny konce tisíciletí dále znamenají absolutní pokles zájmu o obřady civilní i církevní konané ve Střelských Hošticích. Snoubenci dávají přednost před příjemnou střelskohoštickou obřadní síní známějším místům – nedalekým Strakonícím, hradu Rabí, zámku v Blatné. Pokud ovšem se pro sňatek rozhodnou a nevolí druhý způsob soužití – dnes oblíbený a zároveň zdánlivě také praktický – partnerský život bez oddacího listu.

Do roku 1950 byly evidovány sňatky místně příslušných obyvatel jinde tak, že všechny údaje, které se do matriční knihy dle příslušného zákona zapisovaly, byly vyplněny a v případě, že se obřad konal v jiném matričním obvodu, byly doplněny poznámkou o místě konání. Proto bylo celkem snadné je sledovat v úplnosti. Dnes si snoubenci požádají o delegační lístek v místě bydliště kteréhokoliv z obou, uzavřou sňatek na třetím místě a změnu stavu a bydliště pouze oznámí do evidence obyvatel dosavadního trvalého bydliště. Údaje v ní ovšem podléhají utajení, neboť obsahují informace individuálního charakteru, jsou tedy vědeckému bádání nepřístupné. V podstatě tak není možné v mikrostudii zachytit skutečný počet oddaných obyvatel sledovaného matričního obvodu. Z toho důvodu nemá smysl ve studii regionálního rozsahu sledovat hrubou míru sňatečnosti. Dříve byly tyto údaje zkreslovány ne přesně známým počtem obyvatel. Dnes naopak neznáme přesný počet sňatků obyvatel určitého místa.

Mikrostudie – rozборы oddacích matrik v určitém místě – mají smysl v případě sledování specifických ukazatelů. Skladba snoubenců podle věku, rodinného stavu, sociálního a regionálního původu podává obraz ekonomických a sociálních poměrů daného regionu. Významně se v ní odrážejí události národního i většího dosahu, ve dvacátém století například obě světové války. Celostátní statistika přináší přesný přehled o celkovém počtu sňatků, o jejich skladbě podle věku a rodinného stavu. Mikrostudie jsou schopny evidovat pouze obřady uskutečněné v určitém místě, nikoliv skutečný počet sňatků

obyvatel daného místa. V rámci zaznamenaných sňatků je však možno sledovat i okolnosti celostátní statistikou neuchopitelné : například regionální původ snoubenců, omezeně i jejich sociální původ.

Na druhou stranu uvědomění si toho, že uzavření sňatku je nejen statisticky zachytitelný a zpracovatelný akt, ale významná osobní událost a tudíž se v něm silně projevují psychologické vlivy, vede k tomu, že statistická čísla dostávají lidský rozměr.

Tento článek budiž zároveň chápán jako poděkování a hold všem zodpovědným matrikářům, kteří nepřetržitě zapisovali údaje o sňatcích v letech 1643-1999. V roce 1643 matrika ve Střelských Hošticích vznikla, v roce 1999 zanikne. Od 1. ledna 2000 bude střelskohoštický matriční obvod připojen k sousedním Katovicím.

Děkuji za pochopení pracovnícím Obecního úřadu ve Střelských Hošticích i za ochotu tamní matrikáře, která mi umožnila statisticky zpracovat oddací matriky pro roky 1891-1999.

Prameny a metody zpracování

Studie vychází ze statistického zpracování matričních záznamů o sňatcích uzavřených v rámci matričního obvodu Střelské Hoštice. Záznamy jsou vedeny v knihách manželství, které jsou uloženy na Matričním úřadu Střelské Hoštice. Jsou tři, a to pro roky 1891-1926, 1927-1949 a 1950-1999. Přímě tedy navazují na dříve zpracované matriky uložené ve SOA Třeboň, společně představují nepřetržitou řadu matričních záznamů pro roky 1643-1998, tj. doposud pro 357 let. Po první dva roky (1643 a 1644) a pro poslední dva roky záznamy nejsou. Je těžké odhadnout, proč první dva roky sledovaného období nemají žádný svatební záznam, v letech 1998 a 1999 se ve Střelských Hošticích žádná svatba nekonala.

Matriky byly vzorně vedeny, zápisy odpovídaly předpisům i zvyklostem. Údaje jsou uváděny ve všech předtištěných kolonkách formuláře. Záleželo ovšem na osobnosti i věku matrikáře, nakolik jsou čitelné. Nejednotný zápis byl pouze v případě záznamu věku snoubenců, kdy se střídaly zápisy počtu let a zápisy o datu narození.

Zvláštní způsob zápisu představují roky druhé světové války, kdy i pro matriky platilo nařízení o dvojjazyčnosti úředních dokumentů, přičemž německý zápis byl na prvním místě a český synonymický za ním. Nařízení se začalo uplatňovat od počátku roku 1943, Do té doby byly zápisy výhradně české, a to i před první světovou válkou.

Oddací matriky mají dlouhodobě takřka stálý obsah. Do roku 1949 se používal v podstatě formulář zavedený roku 1784, i když v průběhu sto šedesáti let doznal přeci jen určitých změn.³ Od roku 1950 byly matriky vyňaty z církevní správy a předány pod správu národních výborů, od roku 1990 obecních úřadů.

Do téže matriky jsou zaznamenány sňatky civilní i církevní, které byly opětovně povoleny od roku 1992. Ve střelskohoštické matrice je jich zapsáno pouze šest, a to tři v roce 1992 a tři v roce 1993.

Kromě jmen snoubenců se uvádí také jejich rodné příjmení, datum a místo narození včetně okresu. Dále dosavadní rodinný stav, jímž se rozumí, zda jde o první sňatek svobodné osoby nebo o další sňatek ovdovělých a v novější době rozvedených osob. V matrice je dále zaznamenáno povolání, státní občanství a bydliště včetně okresu.

Všechny zmíněné údaje jsou uvedeny i pro rodiče obou snoubenců. Dále jsou evidována jména, příjmení a bydliště obou svědků. Zaznamenána je rovněž dohoda o příjmení jejich budoucích dětí a nechybí místo pro dodatečné záznamy a změny, kam se zapisuje případný rozvod daného manželství.

Věk by měl být ve sledované době již důsledně uváděn datem narození. Přesto se objevuje dvojí zápis – jednak datem narození, jednak tzv. dokončený věk (věk při posledních narozeninách). Zápisy se střídaly víceméně v závislosti na osobě matrikáře. Ve Střelských Hošticích byl věk uváděn datem narození od roku 1912 do konce první světové války a pak až od roku 1950, v některých letech paralelně s údajem o věku snoubence v letech.

Další charakteristiky již nebývají uváděny trvale. Například sociální postavení snoubenců bylo zapisováno dlouho pouze u ženicha, kdežto údaj uváděný u nevěsty se týkal spíše sociálního postavení jejího otce; a kromě toho byl z matriky vyřazen zavedením nového formuláře v roce 1950.

Při analýze dat jsem postupovala podle obvyklých doporučení. Při zpracování dat o sezónnosti jsem použila přepočtu na srovnatelně dlouhé měsíce, takže jsem odstranila rozdíly podmíněné délkou jednotlivých měsíců. Pro únor jsem zvolila počet dní 28,25 a pro průměrný měsíc koeficient 30,44. Pro přehlednost jsem tabelovala jak zjištěná absolutní data, tak poměrné vyjádření po přepočtu na srovnatelně dlouhé měsíce.

Vždy jsem pracovala s dokončeným věkem. Přihlížela jsem zásadně k pohlaví snoubenců a k jejich rodinnému stavu. Na základě záznamů o rozvodech manželství jsem se pokusila zjistit i intenzitu rozvodovosti a dobu

³ E. MAUR, *Základy historické demografie*. Praha 1983, s. 54.

trvání manželství, i když jde zřejmě o data podregistrovaná. Zabývala jsem se rovněž rozdílem věku snoubenců.

Vzhledem k tomu, že od roku 1950 patří do matričního obvodu Střelské Hoštice také obyvatelé z Mečichova a Hlupína, zaznamenala jsem sňatky snoubenců z těchto lokalit zvlášť.

Farní obvod Střelské Hoštice zahrnoval celkem sedm vsí, a to Horní Poříčí, Dolní Poříčí, Střelské Hoštice, Kozlov, Střelskohoštickou Lhotu, Sedlo a Svaté Pole. Tyto vesnice patřily v 18. a 19. století ke třem panstvím: Hoštice, Dolní Poříčí, Lhota a Sedlo do panství Střelského a Hoštického, Kozlov a Horní Poříčí městu Strakonice a Svaté Pole městu Horažďovice.⁴

Ze střelského panství se stal velkostatek dříve než církevní správa přešla do světských rukou.⁵ Obce spadaly pod soudní okres Horažďovice a správní okres Strakonice. Po reformě administrativního členění v roce 1960 se ocitly na pomezí okresů Strakonice a Klatovy s tím, že kromě Svatého Pole, které připadlo spolu s Horažďovicemi do okresu Klatovy, náležejí všechny do okresu Strakonice. K matričnímu obvodu byly od roku 1950 přičleněny Mečichov a Hlupín.

Co se počtu obyvatel týče, jeho vývoj odpovídá vývoji zemědělských oblastí, z nichž díky rozvoji průmyslu odcházelo obyvatelstvo do měst. A tak zatímco podle Palackého měla farnost Střelské Hoštice k roku 1850 celkem 1957 obyvatel,⁶ v roce 1890 dokonce 2378 osob, a v roce 1900 zde žilo ještě 2305 obyvatel, v roce 1910 to již bylo evidentně méně – 2224 obyvatel.⁷ Podle posledních sčítání měly vesnice patřící bývalé farnosti Střelské Hoštice k roku 1961 již jen 1658 obyvatel a ten to počet dále klesal: na 1368 k roku 1980⁸ a na 1219 v roce 1991.⁹ Mezi roky 1970 a 1991 zaznamenaly úbytek 262 obyvatel.

Sňatečnost podle rodinného stavu snoubenců

Dosavadní rodinný stav snoubenců je faktorem významně ovlivňujícím věk, v němž je sňatek uzavírán. V minulých staletích měl přímý vliv na úroveň plodnosti, neboť určoval dobu reprodukčního období, kterou prožila žena

⁴ A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze Království českého*. III. díl, Praha 1884, s. 219.

⁵ Tamtéž, s. 219.

⁶ F. PALACKÝ, *Popis Království českého*

⁷ *Retrospektivní lexikon obcí ČSSR I/1*, Praha 1978, s. 298-299.

⁸ *Statistický lexikon obcí ČSSR 1982 I. díl*, SEVT Praha 1984.

⁹ *Statistický lexikon obcí České republiky 1992*, SEVT Praha 1994.

v manželství. Většinu vždy tvořily sňatky protogamní.¹⁰ Ve Sřelských Hořticích to v období 1643-1890 bylo 82,9 %, což odpovídá celostátním průměru.¹¹ Pouze na přelomu 18. a 19. století se snížil podíl protogamních sňatků na tři čtvrtiny (na 74,3 %).¹² Ostatní sňatky uzavírali v této době snoubenci ovdovělí.

Tabulka 1 Sňatečnost podle rodinného stavu snoubenců, Sřelské Hořtice 1891-1999

Období	Celkem	Ženich svobodný			Ženich vdovec			Ženich rozvedený		
		nevěsta								
		sv.	vd.	rozv.	sv.	vd.	rozv.	sv.	vd.	rozv.
Absolutní počty										
1891-1899	153	140	2	-	8	3	-	-	-	-
1900-1909	165	144	6	-	14	1	-	-	-	-
1910-1919	116	99	1	-	13	3	-	-	-	-
1920-1929	174	162	2	-	9	1	-	-	-	-
1930-1939	181	165	4	-	11	1	-	-	-	-
1940-1949	152	141	3	-	3	5	-	-	-	-
1950-1959	115	108	1	3	-	-	1	2	-	-
1960-1969	69	62	1	3	1	-	-	1	-	1
1970-1979	103	90	-	4	-	-	-	2	-	7
1980-1989	84	65	2	4	-	-	2	2	-	9
1990-1998	44	26	1	3	-	-	1	3	-	10
1891-1998	1356	1202	23	17	59	14	4	10	-	27
Relativní údaje										
1891-1899	100,0	91,5	1,3	-	5,2	2,0	-	-	-	-
1900-1909	100,0	87,3	3,6	-	8,5	0,6	-	-	-	-
1910-1919	100,0	85,3	0,9	-	11,2	2,6	-	-	-	-
1920-1929	100,0	93,1	1,2	-	5,2	0,6	-	-	-	-
1930-1939	100,0	91,2	2,2	-	6,1	0,6	-	-	-	-
1940-1949	100,0	92,8	2,0	-	2,0	3,3	-	-	-	-
1950-1959	100,0	93,9	0,9	2,6	-	-	0,9	1,7	-	-
1960-1969	100,0	89,9	1,4	4,4	1,4	-	-	1,4	-	1,4
1970-1979	100,0	87,4	-	3,9	-	-	-	1,9	-	6,8
1980-1989	100,0	77,4	2,4	4,8	-	-	2,4	2,4	-	10,7
1990-1998	100,0	59,1	2,3	6,8	-	-	2,3	6,8	-	22,7
1891-1998	100,0	88,6	1,7	1,3	4,4	1,0	0,3	0,7	-	2,0

Sv. – svobodný/á vd. – vdovec/vdova rozv. – rozvedený/á

¹⁰ V. SRB – P. FESENKO, Československé tabulky sňatečnosti a rozvodovosti. Demografie 17, 1975, č. 1, s.11.

¹¹ Dějiny obyvatelstva českých zemí, Praha 1988, s. 164.

¹² B. ŠTĚRBOVÁ, Vývoj sňatečnosti ..., s.49.

Pro 20. století je nutné rozšířit studium sňatečnosti o sňatky, které uzavírají snoubenci rozvedení. Ačkoliv rozvod, původně rozluku, všeobecně umožnil zákon již v roce 1919,¹³ možnost rozejít se začali manželé využívat ve větší míře až v padesátých letech.¹⁴ Naproti tomu nejsou v posledních desetiletích téměř žádné sňatky uzavírány vdovci nebo vdovami.¹⁵ Zato stoupl podíl rozvedených nevěst od poloviny století ze 3,5 % na 31,8 %, a to bez jakékoli odchylky. Jen mezi desetiletími 1980-1989 a 1990-1999 přibylo rozvedených nevěst ze 17,9 % na 31,8 %. U mužů byla tendence obdobná. Zatímco podíl vdovců nedosahuje v současnosti 3 %, podíl rozvedených je 30 %, což odpovídá vývoji rozvodovosti v České republice.¹⁶

Největší podíl ve všech desetiletích 20. století představovaly tedy sňatky protogamní, a to celkem 88,5 %. S přírůstkem rozvedených snoubenců souvisí klesající podíl těchto sňatků. V padesátých letech dosáhl podíl protogamních sňatků maxima (93,9 %), zatímco v sedmdesátých letech činil již méně než 78 % a poslední desetiletí zaznamenalo rapidní pokles na 59,1 %. I to odpovídá celostátní tendenci ve vývoji sňatečnosti a rozvodovosti v uvedeném období.¹⁷

Sňatkový věk

Na první pohled se může zdát, že věk, v němž se vstupuje do manželství, je privátní záležitostí každého jedince a že záleží pouze na něm a na náhodě, zda najde vhodného partnera, zda uzavře sňatek a kdy. Kvantifikovat tento jev v souvislosti na společenských podmínkách by tudíž nemuselo být objektivní už proto, že 20. století přineslo do života občanů nebývalé svobody a možnosti.

Přesto je vývoj sňatečnosti evidentně závislý na aktuálních sociálních podmínkách i společenské a politické situaci. A jednoznačně se v něm odrážejí jako mezníky první i druhá světová válka, hospodářská krize, sociální opatření státu, a samozřejmě roky 1918, 1945, 1948, 1968 a 1989.

Jako nejjednodušší a nejvýmluvnější ukazatel lze sledovat vývoj průměrného sňatkového věku. Byl limitován a ovlivňován dodržovanou hranicí plnoletosti, jež byla zákonnými opatřeními v 19. století stanovena na 24 let, po

¹³ Zákon ze dne 22. 5. 1919 č. 320 Sb.

¹⁴ *Dějiny obyvatelstva*, s. 346.

¹⁵ To souvisí s nejvyšší pravděpodobností se zlepšením zdravotního stavu obyvatel a snížením úmrtnosti především ve středním věku. Také změny v sociálním postavení starších osob (všeobecné důchodové pojištění) umožňují snazší život osamělým starším lidem. Od opětovných sňatků možná odrazuje také systém vyplácení vdovských a vdoveckých důchodů, na které se po novém sňatku ztrácí nárok.

¹⁶ *Dějiny obyvatelstva*, s. 366.

¹⁷ Taměž, s. 355.

vzniku Československé republiky na 21. rok¹⁸ a v roce 1950 na 18 let.¹⁹ Ve Střelských Hořticích se sňatků, kdy ženich nebo nevěsta nebyli plnoletí, vyskytovalo po celé sledované období jen minimum.

Tabulka 2 Průměrný věk snoubenců při sňatku, sňatkový medián a modus

Období	Muži			Ženy		
	průměrný věk	medián	modus	průměrný věk	medián	modus
První sňatky						
1891-1899	27,81	26,35	24	24,20	23,37	22
1900-1909	26,9	27,70	26	24,73	23,73	22
1910-1919	28,57	27,67	24;24;25; 29	25,24	24,50	22;23;24
1920-1929	29,38	28,21	26	24,85	24,86	23
1930-1939	28,14	27,35	27	24,88	23,53	21
1940-1949	27,72	26,69	23	22,65	22,73	21
1950-1959	25,92	25,54	25	22,56	22,13	20
1960-1969	25,24	24,22	22	21,77	21,42	21
1970-1979	24,15	23,47	23	21,26	21,10	19;21
1980-1989	26,63	24,05	23	22,60	22,14	19;20
1990-1999	26,47	24,83	24	24,16	24,79	20
1891-1999	27,23	26,46	25	23,80	26,95	21
Všechny sňatky						
1891-99	28,82	26,73	24	24,64	23,45	24
1900-09	28,42	27,05	26	24,86	23,63	26
1910-19	30,41	28,00	24;25;26;29	25,87	24,67	24;25;26;29
1920-29	29,72	28,57	26	25,45	24,04	26
1930-39	28,92	27,58	27	24,87	23,64	27
1940-49	28,82	26,94	23	24,43	23,00	23
1950-59	26,18	25,60	25	22,91	22,50	25
1960-69	25,72	24,28	22	22,46	21,55	22
1970-79	24,79	23,68	23	21,98	21,36	23
1980-89	28,27	25,64	23	25,04	22,91	23
1990-98	29,57	26,50	24	27,52	24,33	22
1891-1998	28,32	26,84	25	24,25	26,10	22

Dalšími faktory ovlivňujícími vývoj sňatkového věku byly společenské podmínky.²⁰ Krátkodobým, ale výrazným zásahem do vývoje sňatečnosti byla

¹⁸ Ještě v roce 1927 byla ale v matrice uvedena ojedinělá poznámka, že otec dal svolení své jedenadvacetileté dceři, což se jinak vyskytovalo skutečně jen u neplnoletých nevěst.

¹⁹ Zákonem č. 447 Sb. z roku 1919 a Zákonem č. 141 Sb. z roku 1950.

²⁰ *Dějiny obyvatelstva*, s. 200. P. Horská cituje francouzské demografy, kteří se domnívají, že odkládání sňatků u selského obyvatelstva bylo důsledkem problémů, které nastávaly při předávání dědictví z otce na syny, jakmile rodiče začali čtneji přežívat věk, v němž jejich děti očekávaly, že budou moci převzít hospodaření do svých rukou.

první světová válka. Znamenala, že mladí muži odvedení na frontu byli nuceni odložit vstup do manželství, a tím také stoupl jejich sňatkový věk. Ve Střelských Hošticích stoupl v poválečných letech v průměru až na 29,4 roku. Pro ženy to ale znamenalo, že část žen do manželství nevstoupila vůbec, neboť navráťivší se muži volili mladší nevěsty a ne ty, které byly v nejhodnějším sňatkovém věku v průběhu válečných let. Evidentně to je patrné z rozdílu věku snoubenců, který je uveden v příloze 4. A tak průměrný věk nevěst při prvním sňatku klesl v letech 1910-1929 z 25,2 na 24,8 roku.

Hospodářská krize se ve střelskohoštických sňatcích příliš neodrazila, neboť zde převládalo zemědělské obyvatelstvo. Naopak druhá světová válka a hrozba totálního nasazení mladých lidí²¹ vedly k významnému poklesu sňatkového věku, a to v prvních sňatcích ženichů na 27,7 roku a nevěst na 22,6 roku, tedy během deseti let v průměru o dva roky!

Pokles se nezastavil ani po skončení války a průměrný sňatkový věk klesal až do konce sedmdesátých let. Ovlivnilo ho zmíněné snížení hranice plnoletosti spolu se sociální politikou státu v oblasti mateřské dovolené a přídavků na děti, novomanželských půjček, bytové výstavby. Nezanedbatelné ovšem byly psychologické aspekty typu *"uplatnit se alespoň v manželství, když to nejde jinak"*. I když se antikoncepce postupně rozšiřovala, její používání nebylo zřejmě zejména na počátku sexuálního života mladých lidí příliš pravidelné a klesající věk při počátku navazování kontaktů vedl k častým těhotenstvím, které byla řešena sňatkem. I v tom se projevoval stále klesající vliv církve, zejména pokud jde o vliv na předmanželské sexuální chování mladých lidí. Byla to také jedna z okolností, která přispěla k tomu, že snoubenci uzavírali manželství ve stále nižším věku.

V sedmdesátých letech dosáhl průměrný sňatkový věk svobodných ženichů úrovně věku nevěst na konci 19. století, a to 24,2 roku, a snížil se tedy během padesáti let průměrně o 5,2 roku. Nevěsty svým průměrným věkem v tomto desetiletí dosáhly také minima, a to 21,3 roku. Rozdíl oproti konci 19. století činil 3,6 roku. V jejich případě tedy nešlo o tak významný pokles. Průměrný věk svobodných nevěst byl tak nízký, že níž prostě klesat nemohl. Ve svém důsledku to ale znamenalo, že se v průměru snížil rozdíl věku snoubenců – že tedy v druhé polovině 20. století sňatky uzavírali snoubenci věkově si bližší než v 19. století.

Už od začátku osmdesátých let průměrný věk snoubenců stoupal. V závislosti na velkém podílu rozvedených se zvyšoval zejména celkový

²¹ Vládní nařízení ze dne 24. srpna 1939, jímž se provádělo vládní nařízení ze dne 25. července 1939, č. 190 Sb. o všeobecné pracovní povinnosti.

průměrný věk. U mužů se pohyboval těsně pod třiceti lety, tedy na úrovni dvacátých let, ale nad průměrem konce 19. století. U žen se dostal průměrný věk všech nevěst hodnotou 27,5 roku na absolutní maximum a je o 1,6 roku vyšší než za první světové války! Průměrný věk svobodných nevěst stoupl během dvou desetiletí o 2,9 roku a je hodnotou 24,2 téměř shodný s úrovní na konci 19. století. Hranice plnoletosti od té doby klesla o šest let a je tedy evidentní, že na dobu uzavření sňatku vedle administrativních opatření působí především jiné faktory. Pouze průměrný věk svobodných ženichů zaznamenal během posledních deseti let mírný pokles z 26,6 na 26,5, což odpovídá úrovni na začátku století. Jde však o trend protikladný k celostátnímu vývoji sňatečnosti a může být ovlivněn relativně nízkými počty sňatků uzavíraných v této době v matričním obvodu.

Rozdíl věku snoubenců potvrzuje, že v Čechách existují převážně svazky staršího muže a mladší ženy. Rozdíly mezi desetiletími nejsou významné, nejčastější činí rozdíl 2-4 roky. Zanedbatelný není ani podíl stejně starých snoubenců. Při podrobnějším pohledu na jednotlivá desetiletí zjistíme, že sňatky staršího ženicha s mladší nevěstou tvoří přibližně čtyři pětiny.²² Snaha mužů oženit se s mladší dívkou ve dvacátém století zesílila, i když se v jeho jednotlivých dekádách také poněkud lišila. Nejméně bylo těchto manželství uzavřeno v devadesátých letech (70,45), nejvíce v šedesátých (87,0 %) a také v období 1900-1929, 1940-1969 a 1980-1989 bylo obdobných sňatků uzavřeno více než 87 %. V ostatních desetiletích se jejich podíl pohyboval mezi 76 a 80 %.

Hodnoty modu a mediánu sňatkového věku sledují v podstatě vývoj průměrného věku při sňatku.

Závislost průměrného věku ženichů i nevěst na věku druhého snoubence je také dobře patrná. Ve všech obdobích je zřejmý trend ke zvyšování věku ženichů i nevěst spolu se zvyšováním věku partnera. Vzhledem k tomu, že v některých obdobích a některých věkových skupinách je sňatků minimum, není možné usuzovat na obecnější trend. Ojedinelé výkyvy jsou však zpravidla způsobeny nahodilým sňatkem. Jisté však je, že ve 20. století již nepřichází v úvahu, aby údaje byly zkresleny zaokrouhlováním věku snoubenců na sudá čísla nebo na čísla končící nulou nebo jedničkou, jak se to v předchozím období často stávalo.²³

²² V předchozím století byla tato manželství zastoupena menším podílem. V letech 1800-1809 to bylo 73 %, v letech 1830-1839 dokonce pouze 62 %, v letech 1860-1869 činil podíl 70 % a v letech 1880-1890 v průměru 75 %.

²³ Tendence zaokrouhlovat věk byla potvrzena pro Střelské Hoštice v předchozím výzkumu.

Rozvody manželství

V souvislosti s nárůstem počtu rozvedených snoubenců a skutečností, že záznam o rozvodu manželství je v matrice k záznamu o sňatku po nabytí právní moci zaznamenán, bylo možno sledovat i rozvodovost manželství. Umožňuje to i skutečnost, že v dokladech potřebných pro uzavření nového sňatku se zaznamenávají informace o předchozím manželství (jeho uzavření i ukončení). Poprvé se tento záznam objevil u manželství uzavřeného 13. 1. 1920. Manželství jednoho z ruských zajatců bylo rozvedeno po patnácti letech. To je také průměrný počet let, po kterých bylo rozvedeno všech šest manželství ze dvacátých let, která se soudně rozvedla. Obdobná situace byla i u manželství z let třicátých. Došlo-li k rozvodu u manželství uzavíraných v letech 1940-1969, byla rozváděna průměrně po dvanácti letech trvání. Údaje z let 1970-1998 jsou pochopitelně zatím neúplné, protože s největší pravděpodobností budou doplňovány o další rozvody. Často se rozvádějí manželé, kteří vstupovali do manželství jako již jednou rozvedení. Rozvádějí se ti, kteří se brali v nízkém věku, i ti, kteří byli při sňatku starší.

Nejdéle později rozvedené manželství trvalo čtyřicet let, nejkratší třináct měsíců.

Tabulka 3 Rozvodovost manželství uzavřených ve Střelských Hořticích v letech 1920-1998 a sňatky rozvedených

Období	Celkem sňatků	Z toho později rozvedených manželství			Sňatky rozvedených					
		počet	podíl	průměrná délka v letech	Muži			Ženy		
					absol.	%	§	absol.	%	§
1920-1929	174	6	3,45	15,67						
1930-1939	181	7	3,87	16,00						
1940-1949	152	8	5,26	11,13						
1950-1959	115	16	13,91	12,50	3	2,61	-	3	2,61	-
1960-1969	69	16	23,19	11,56	2	2,90	-	4	5,80	-
1970-1979	103	26	25,24	7,81	7	6,80	4	9	8,74	5
1980-1989	84	13	15,48	7,00	11	13,09	4	15	17,86	5
1990-1998	44	9	20,45	3,56	13	29,55	5	14	31,82	5

§ Z toho později znovu rozvedení.

Sezónnost sňatečnosti

Sezónnost v uzavírání sňatků, která vykazovala v minulých staletích poměrně jasné tendence i relativně stálé hodnoty pro jednotlivé měsíce v roce, doznala ve

20. století výrazných změn. Jednoznačně je na ní možno sledovat, jak velký vliv měly změny společenského klimatu, oslabení vlivu církve i mizející ekonomický tlak na roční období, pro něž se při plánování sňatku snoubenci rozhodli.

Zřetelná jsou stále dvě roční maxima. Únorové a listopadové. Ovšem výraznou převahu těchto měsíců lze zaznamenat pouze v první polovině 20. století. Potom se tato maxima shlazují. Únorové maximum, spojené s celkovou atmosférou masopustu, představovalo na konci 19. století celou čtvrtinu všech sňatků, spolu s lednem pak dokonce 40 %. Postupně ale podíl těchto zimních sňatků, kumulovaných mezi dvě postní období, klesal. Zřetelný byl ještě v 60. letech, kdy představoval 30 % všech sňatků. V posledních desetiletích únorové sňatky, stejně jako lednové, poklesly pod úroveň ostatních měsíců na současných 7,4 %, respektive 6,7 %.

Tabulka 4 Rozložení sňatků podle měsíců v letech 1891-1998

Období	Cel.	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
Absolutní počty													
1891-99	153	21	37	1	4	10	8	13	8	11	19	21	-
1900-09	165	14	37	-	3	14	14	14	5	10	21	32	1
1910-19	116	18	15	3	2	11	15	4	5	13	7	23	-
1920-29	174	23	34	2	13	7	23	10	11	13	4	34	-
1930-39	181	15	38	6	25	4	14	18	9	12	12	24	4
1940-49	152	10	29	9	20	6	5	10	8	11	14	23	7
1950-59	115	9	14	-	18	-	7	5	10	13	14	18	7
1960-69	69	9	11	-	7	-	4	5	4	7	9	9	4
1970-79	103	7	5	5	16	-	13	7	12	9	13	9	7
1980-89	84	1	5	9	13	-	11	7	6	9	10	8	5
1990-98	44	3	3	4	5	1	7	3	4	2	3	2	7
1891-1998	1356	130	228	69	126	53	121	96	82	110	126	203	42
Přepočet na srovnatelně dlouhé měsíce													
1891-99	11,3	13,5	26,0	0,6	2,6	6,4	5,3	8,4	5,1	7,3	12,2	13,9	-
1900-09	12,2	8,3	24,2	-	1,8	8,3	8,6	8,3	3,0	6,2	12,5	19,7	0,6
1910-19	8,6	15,2	13,9	2,5	1,8	9,3	13,1	3,4	4,2	11,4	5,9	20,1	-
1920-29	12,8	13,0	21,0	1,1	7,6	4,0	13,4	5,6	6,2	7,6	2,3	19,8	-
1930-39	13,4	8,1	22,6	3,2	14,0	2,2	7,8	9,8	4,9	6,7	6,5	13,4	2,2
1940-49	11,2	6,5	20,6	5,8	13,4	3,9	3,3	6,5	5,2	7,4	9,0	15,4	4,5
1950-59	8,5	7,7	13,1	-	15,9	-	6,2	4,3	8,5	11,5	12,0	15,9	6,0
1960-69	5,1	12,8	17,2	-	6,2	-	5,9	7,1	5,7	6,2	12,8	13,2	5,7
1970-79	7,6	6,7	5,2	4,8	15,8	-	12,8	6,7	11,4	8,9	12,4	8,9	6,7
1980-89	6,2	1,2	6,4	10,5	15,7	-	13,3	8,2	7,0	10,9	11,7	9,7	5,8
1990-98	3,2	6,7	7,4	8,9	11,5	2,2	16,1	6,7	8,9	4,6	6,7	4,6	15,6
1891-1998	100,0	9,4	18,1	2,8	9,4	3,8	9,0	7,0	5,9	8,2	9,1	15,2	3,0;

Druhé maximum bylo typické pro zemědělské obyvatelstvo, které ve Střelských Hošticích převládalo, a tedy pro období po sklizni a ukončení polních prací. Se změnou sociálního a profesního složení obyvatelstva i ono ztrácí na významu. Na přelomu 19. a 20. století tvořily sňatky uzavřené v listopadu přesvědčivý podíl téměř pětiny všech sňatků, spolu s říjnovými kolem 30 %. Během 20. století se tento podíl v podstatě udržoval kolem 20 %. Rapidní pokles nastal až v současnosti. V 90. letech tvoří podzimní sňatky pouhých 11 %.

Uvedenou tendenci jednoznačně vyvažuje nárůst sňatků uzavíraných v prosinci. U homogenně katolického obyvatelstva Střelských Hoštic nebyly tyto sňatky dříve myslitelné. V letech 1891-1929 se vyskytl v prosinci pouze jeden sňatek, a ten byl uzavřen 30. 12. 1907. Od třicátých let se podíl prosincových sňatků, navíc uzavíraných v posledních dnech tohoto měsíce, tedy až po Vánocích, pohyboval kolem 5-6 %. V devadesátých letech se vyhoupl na 15,6 % a převýšil tak obě dřívější maxima.

Obdobnou růstovou tendenci jsem zaznamenala v březnu, dubnu a červnu. měsíce červenec, srpen a září jsou pro uzavírání sňatků přibližně stejně oblíbené po celé století.

Jednoznačně klesající tendenci, nebo spíše naprosté vymizení sňatků, jsem zaznamenala v měsíci květnu. Jeho podíl dosahoval na začátku století téměř 10 %. Klesat začal už po první světové válce a od roku 1950 do současnosti byl uzavřen jen jediný květnový sňatek, a to 28. 5. 1993.²⁴ Snad to souvisí s dnes běžně vžitou pověrou o nešťastných májových manželstvích.

Při troše sarkasmu, který, pravda, ve statistickém zpracování údajů nemá místo, jsem ochotna připustit, že psychologické vlivy jsou dnes pro sezónnost sňatečnosti významnější než kterékoliv jiné. Pro nevěstu je jistě podstatnější "ukázat se v krásných šatech", pro ženicha "být šťastný, a co když to v květnu nevyjde", a pro maminky "zvládnout svatbu, když už je stejně vše připraveno na Vánoce". Neopomenutelný ovšem zůstává podíl nevěst těhotných, což jistě omezuje výběr doby sňatku.

Geografický původ snoubenců

Sňatek se konal většinou v matričním obvodu bydliště nevěsty. Tuto praxi předepisovala církevní nařízení z 16. století a stala se z ní natolik silně zakořeněná zvyklost, že v podstatě přetrvala i období "budování socialismu". Ve dvacátém století však pojem "farnost" ztrácí postupně svůj obsah,

²⁴ Není bez zajímavosti, že oběma snoubencům bylo při sňatku 21 let, oba už byli rozvedení a jejich manželství se rovněž rozpadlo, a to v roce 1997.

podstatnější pro místo konání sňatku je zájem snoubenců uzavřít sňatek v některém určitém místě, třeba by to nebylo trvalé bydliště žádného z nich. Rozhodující nebyl ani poplatek vyžadovaný v případě, že snoubenci uzavřeli sňatek jinde než na místně příslušném matričním úřadu.

Rozbor údajů střelskohoštických oddacích matrik dokládá, že život české vesnice šel v minulých staletích poněkud mimo normy vrchnostenských řádů a instrukcí, i když je uznával a ve vyhrocených, či spíše sporných případech, z nezbytí respektoval. Zkreslená je představa, že do 1. listopadu 1781 žádný poddaný neopustil vesnici, aniž by si předem nevyžádal draze zaplacený souhlas vrchnosti a selská dívka nepřivedla na usedlost ženicha ze sousedního panství.²⁵

Přesto tvořili ženichové ze sedmi vsí farnosti v 17. století 66 %, v první polovině 18. století 70 % a ve druhé polovině 18. století dokonce 73 % všech snoubenců. V první polovině 19. století představovali již pouze 60 % a ve druhé 54 % úhrnu ženichů.

Tabulka 5 Sňatky podle geografického původu snoubenců oddaných ve Střelských Hošticích v letech 1891-1998

Období	Oba z jedné vesnice		Oba z farnosti		ŽO/NF		NF/ŽO		Oba odjinud		Cel.	ME	Úhrn
	P	%	P	%	P	%	P	%	P	%			
1891-99	48	31,4	39	25,5	65	42,5	-	-	1	0,6	153	x	153
1900-09	59	35,8	38	23,0	68	41,2	-	-	-	-	165	x	165
1910-19	39	33,6	23	19,8	52	44,8	-	-	2	1,7	116	x	116
1920-29	48	27,6	24	13,8	99	56,9	3	1,7	-	-	174	x	174
1930-39	52	28,7	37	20,4	86	47,5	2	1,1	4	2,2	181	x	181
1940-49	31	20,4	24	15,8	83	54,6	3	2,0	11	7,2	152	x	152
1950-59	22	22,4	16	16,3	51	52,0	5	5,1	4	4,0	98	17	115
1960-69	15	25,9	6	10,3	34	49,3	2	3,4	1	1,7	58	11	69
1970-79	7	8,0	7	8,0	39	44,8	17	19,5	17	19,5	87	16	103
1980-89	11	15,5	7	9,9	19	26,8	19	26,8	15	21,1	71	13	84
1990-98	10	23,8	4	9,5	10	23,8	8	19,1	10	23,8	42	2	44
1891-98	342	26,4	225	17,4	606	46,7	59	4,6	65	5,0	1297	59	1356

ŽO/NF – ženich odjinud, nevěsta z farnosti;

NO/ŽF – nevěsta odjinud, ženich z farnosti;

ME – snoubenci z obcí Mečichov a Hlupín

P – absolutní počty

Na konci 19. století odpovídal podíl ženichů pocházejících z některé ze sedmi sledovaných vesnic předchozímu vývoji. V posledním desetiletí 19. století tvořili tito muži 57 % ženichů. Až do první světové války se jejich podíl příliš

²⁵ J. PETRÁŇ, *Patent o zrušení nevolnictví z roku 1781*. SVVŠ 3, 1981-82, s. 71.

neměnil. Zřejmě v důsledku obrovských změn následujících po ukončení válečného konfliktu klesl podíl domácích ženichů ve třetím desetiletí 20. století na rekordně nízkých 43 %. Vzápětí sice stoupl na 50 %, ale druhá světová válka opět znamenala zvýšení podílu přespolních ženichů, takže domácí tvořili jen 38 %. Na této hladině se pak podíl domácích ženichů ustálil až do konce sedmdesátých let. Muži s trvalým bydlištěm ve sledované farnosti tvořili 36-44 %. Od roku 1980 ale jejich podíl výrazně stoupl a v posledních dvou desetiletích činí přes 52 %, tedy přibližně stejně jako před sto lety. A je jich o necelých 12 % méně než před 350 lety.

V letech 1643-1890 bylo domácích nevěst ve farnosti Střelské Hoštice 89 %. Přičemž jejich podíl vykazoval stoupající hodnoty od 73 % v 17. století přes 81 % v první a 88 % ve druhé polovině 18. století k 89 % v první a 95 % ve druhé polovině 19. století. V letech 1891-1919 se nevyskytl ani jediný případ, kdy ženich by byl domácí a nevěsta přespolní. Pouze tři sňatky uzavřeli snoubenci, kteří oba bydleli mimo farnost. Až do roku 1969 se podíl sňatků, kdy nevěsta vstupovala do manželství v místě bydliště svého budoucího manžela, pohybuje na minimálních hodnotách pod 5 %, stejně jako podíl sňatků, kdy oba pocházeli odjinud. Od roku 1971 se podíl cizích nevěst výrazně zvýšil a v posledních třech desetiletích tvořil kolem 20 %. Spolu s těmi, jejichž ženich rovněž uzavřel sňatek mimo své bydliště, tvořil více než 40 %, v letech 1980-1989 dokonce 48 %! Tento vysoký podíl nevěst s trvalým bydlištěm mimo sledovaný matriční obvod vyvažuje nižší podíl přespolních ženichů a je důkazem, že sňatky konané v místě bydliště nevěsty již nejsou v posledních letech pravidlem.

Je zajímavé, že v celém období převažuje počet sňatků uzavíraných snoubenci z jedné vesnice nad počtem sňatků, kdy jsou snoubenci z různých vesnic matričního obvodu. Pouze v letech 1970-1979 byl obojí počet vyrovnán a je v porovnání s ostatními roky rekordně nízký.

S rozvojem kapitalistického podnikání v 19. století, s rozvojem dopravy a zhušťováním dopravní sítě se zkracovaly vzdálenosti a mnozí mladí muži odcházeli za prací i do vzdálených míst. Přesto se pak často vraceli do svého rodiště najít si nevěstu a znovu se usadit tam, odkud vyšli. Anebo si ji našli v novém působišti, kde se také usadili natrvalo. Přesně zachytit pohyb snoubenců však nebylo možné, v mnoha případech totiž i snoubenci, kteří jsou v matrice zapsáni a jakoby pocházeli ze vzdáleného místa, vlastně pocházeli ze sledované farnosti – buď se tam sami narodili nebo z ní pocházeli jejich rodiče a oni se vrátili tam, kde “měli kořeny”. Naopak často bylo možno zjistit, že i v případě, kdy měli snoubenci už před svatbou totožné bydliště (v rámci farnosti), ve skutečnosti pocházeli každý odjinud.

Například v roce 1902 uzavřel sňatek šlechtic a velkostatkář na Střelských Hošticích s "dcerou privátníka" z Ústí. Přičemž oba mají jako bydliště zapsány Střelské Hoštice. Obdobně roku 1913 uzavřel sňatek číšník, který měl v matrice uvedeno, že bydlí v Horažďovicích, ale pocházel od Kutné Hory.

Po první světové válce se předsňatková migrace ještě více rozšířila. Během jednoho roku, od února 1919 do ledna 1920 se v Hošticích oženili tři bývalí ruští zajatci. Jeden z nich pocházel z gubernie Kopili, druhý z gubernie Orel a třetí ze Sibirceva. Ovšem všichni tři měli domovskou příslušnost v Čechách. Jeden ve Střelských Hošticích, druhý v Sedle a třetí v Horažďovicích. Zaznamenala jsem rovněž několik sňatků četníků pocházejících z okolí Hoštic, ale v době sňatku působících na Slovensku či Podkarpatské Rusi. Ženichem pocházejícím z nejbližšího místa byl americký voják, který se v Hošticích oženil v říjnu 1946. Pocházel z Cambridge ve státě Ohio. Bez zajímavosti není ani to, že se jeho matka narodila v Berouně.

Často se vyskytovaly sňatky zaměstnanců dráhy. A to i z poměrně vzdálených míst. Tato situace je pochopitelná vzhledem k tomu, že Střelské Hoštice leží přímo na železniční trati České Budějovice – Plzeň (postavené v roce 1868). V příloze 5 jsou pro zajímavost uvedena jen vzdálenější místa, odkud pocházeli snoubenci oddaní ve Střelských Hošticích, především ta, která se nenalézají v dnešních okresech Strakonice a Klatovy.

Intenzita migrace obyvatelstva související s uzavřením sňatku se v průběhu let postupně snižuje. Je tomu tak proto, že intenzita migrace, která nesouvisí přímo se sňatkem, je mnohem vyšší než dříve a sňatek je často až důsledkem změny bydliště, protože se snoubence podaří nalézt až po přestěhování. Naproti tomu se předpokládá, že před zrušením poddanství byla svatba významným důvodem pro udělení zhostu.²⁶

Naopak k volbě místa sňatku mimo matriční obvod místa bydliště může vést snaha o co největší utajení sňatku, a to především v případě druhých sňatků.²⁷ Jiným motivem pro uzavření sňatku mimo místě příslušný matriční úřad mohla být snaha po konání svatby v atraktivnějším prostředí. V případě

²⁶ J. KLABOUCH, **Politický konsens k manželství v Čechách**. Rozpravy ČSAV 70, 1960, seš. 5, s. 48.

²⁷ Ve Střelských Hošticích se objevily sňatky, kdy snoubenci pocházeli z míst: Strakonice – Strakonice (7x), Praha – Brandýs nad Labem, Havlíčkův brod – Písek, Horažďovice – Horažďovice, Rožmitál pod Třemšínem -Březnice (okres Příbram), Budiná (Slovensko) – Lazy (Slovensko), Hostomice (okres Teplice) – Strakonice, atd.

Střelských Hoštic se někteří snoubenci rozhodli pro svatbu na Svaté hoře u Příbrami²⁸ a později i jinde.

V posledních letech přibývá sňatků, kdy ani jeden ze snoubenců nepochází ze sledovaného matričního obvodu. V posledních dvou dekádách již tvořily 21 %, respektive 24 %.

Sociální původ snoubenců

Třebaže je v matrikách sociální původ snoubenců zaznamenávám takřka od počátku evidence, lze získat pouze rámcovou představu o sociální skladbě snoubeneckých párů. Vzhledem k početnosti rodin na českém venkově až do druhé světové války nelze předpokládat, že sociální postavení nové rodiny zůstalo stejné jako bylo sociální postavení rodičů snoubenců – v matrikách je nejen u nevěst, ale často i u ženichů zapisováno sociální postavení jejich otce.

Sociální původ snoubenců lze sledovat ze dvou aspektů. Především lze celkem přesně zjistit povolání ženicha, u nevěsty povolání jejího otce, respektive u vdov bývalého manžela. Přitom je možné rozlišit i majetkové, tedy sociální postavení. Pokud jde o sňatky osob, které získávaly svou obživu v zemědělství, a ty ve Střelských Hošticích převažovaly, byly zaznamenány sňatky sedláků, chalupníků, domkářů, rolníků, nájemníků, čeledínů a podruhů. Zvyšujícímu se počtu obyvatel vesnic v druhé polovině 19. století odpovídá proto vzrůstající počet drobných řemeslníků, eventuálně kombinace zemědělského a řemeslnického povolání typu "domkář a truhlář". Po první světové válce roste počet osob pracujících v průmyslu, především dělníků, ale i zaměstnanců nevýrobní sféry, zde zvláště úředníků a především zaměstnanců Českých drah.

Nejčastěji byly uzavírány sňatky smíšené, kdy se dcery rolníků vdávaly za řemeslníky, později spíše za dělníky. Za sledované období jich byla právě polovina, i když na konci 19. století představovaly pouhých 37 %, kdežto ve dvacátých letech 20. století již více než 60 %. Téměř 40 % snoubenců pocházelo shodně ze zemědělství, přičemž jejich podíl klesl z 58 % na 18 %, Homogenní sňatky v průmyslové a nevýrobní sféře shodně zaznamenaly růst, a to přibližně na stejné úrovni. Celkově představovaly kolem 6 % - původně šlo jen o jednotlivé případy, později tvořily 13 %, respektive 12 %.

²⁸ Systematicky byly takové sňatky evidovány v letech 1927 až 1948. Po jednom to bylo v letech 1930, 1931, 1942 1976. Po dvou v letech 1927, 1928, 1932, 1933, 1934, 1941, 19453 1947 a 1948. nejvíce jich bylo v roce 1929, a to čtyři.

Tabulka 6 Sňatky podle sociální homogamie uzavřené ve Střelských Hořticích v letech 1891-1949

Období	Shodné		Odpovídající		Nerovné		Celkem
	počet	%	počet	%	počet	%	
1891-1899	59	38,6	88	57,5	6	3,9	153
1900-1909	48	29,1	115	65,7	2	1,2	165
1910-1919	36	31,1	68	58,6	12	10,3	116
1920-1929	51	29,3	115	66,1	8	4,6	174
1930-1939	57	31,5	115	63,5	9	5,0	181
1940-1949	47	30,9	101	66,5	4	2,6	152
Celkem	298	31,7	602	64,0	41	4,3	941

Podle sociální homogamie bylo možno sňatky rozdělit do tří skupin. Do první spadají sňatky, kdy byli oba snoubenci shodného sociálního postavení, tedy např. domkáři, řemeslníci, čeledíni. Do druhé skupiny by patřily sňatky, kdy sociální postavení snoubenců není sice zcela shodné, ale podobné – například kombinace sedlák – mlynář, domkář – rolník, tovaryš – dělník. Třetí skupina zahrnuje sňatky výrazně nerovné, například když se vdova po mlynáři vdala za čeledína, když si řemeslnický mistr vzal služku. Takových sňatků mnoho nebylo, průměrně necelých 5 %. Jen první světová válka, kdy byl nedostatek ženichů, otevřela větší možnosti takovýmto manželstvím, takže představovaly 10 % z úhrnu. Z této skupiny je snad nejzajímavější již zmiňovaný sňatek amerického vojáka, který uvedl, že je synem majitele uhelných dolů, a který se oženil s domkářskou dcerou.

Homogamní sňatky tvořily během do roku 1949 průměrně 32 % (v jednotlivých desetiletích se pohybovaly v rozmezí od 29 % do 39 %). Sňatky uzavírané mezi osobami blízkého sociálního postavení si rovněž udržovaly vyrovnaný podíl v průměru 64 % (v rozmezí od 58 % po 66 % v jednotlivých dekádách), ale jejich podíl mírně stoupal.

Od padesátých let bylo sociální postavení unifikováno, tudíž není třeba se jím detailně zabývat. Zápisy typu “dělník”, “technik”, “člen JZD” vypovídají přibližně jen o profesním zařazení snoubenců. Zřetelně nejvýraznější je podíl sňatků dělníků a dělnic. V sedmdesátých letech dokonce přesáhl 41 %. Naopak se téměř neberou snoubenci shodně zaměstnaní v zemědělství. Jejich podíl poklesl pod 10 %, v sedmdesátých letech dokonce až na 1 %. V posledních čtyřech desetiletích je vyrovnaný podíl sňatků, kdy snoubenci pracují v různých odvětvích, a to 42-44 %.

Zajímavé bylo zjistit, jak se ve sňatečnosti odrážel růst počtu žen, které měly své vlastní zaměstnání. Celkově je však třeba předeslat, že jich v první polovině 20. století bylo stále ještě minimum. V posledním desetiletí 19. století

byla zaměstnána jen jediná nevěsta. Zvýšení podílu na celkovém počtu přinesla první světová válka. Ale ne tolik, jak by se dalo očekávat – celkově se podíl samostatně výdělečně činných vdávajících se žen zvýšil pouze na 6 %. Zlom zaznamenala teprve druhá světová válka. Ve čtyřicátých letech již bylo zaměstnáno 19 % nevěst a jejich podíl postupně rostl. Od padesátých let už měly všechny nevěsty zapsáno své vlastní zaměstnání, výjimečně se objevila poznámka “v domácnosti”. Například v sedmdesátých a osmdesátých letech se vyskytly jen dvě nevěsty, u nichž bylo uvedeno toto zařazení.

Tabulka 7 Sňatky podle profesního původu snoubenců

Období	Stejný původ snoubenců								Různý původ		Cel.	Ženy	
	ZE	%	PR	%	NS	%	OS	%		%		§	%
1891-90	89	85,2	4	2,6	1	0,6	2	1,3	57	37,2	153	1	0,6
1900-09	87	52,7	6	3,6	5	3,0	1	0,6	66	40,0	165	2	1,2
1910-19	43	37,1	8	6,9	13	11,2	3	2,6	49	42,2	116	7	6,0
1920-29	58	33,3	8	4,6	3	1,7	-	-	105	60,3	174	11	6,3
1930-39	45	24,9	16	8,8	15	8,3	1	0,6	104	57,5	181	18	9,9
1940-49	27	17,8	20	13,2	18	11,8	-	-	87	57,2	152	29	19,1
1950-59	13	11,3	41	35,7	19	16,5	-	-	42	36,5	115	103	89,6
1960-69	4	5,8	27	39,1	8	11,6	-	-	30	43,8	69	65	94,2
1970-79	1	1,0	43	41,7	12	11,7	3	2,9	44	42,7	103	102	99,0
1980-89	6	7,1	27	32,1	13	15,5	2	2,4	36	42,6	84	83	98,8
1990-99	1	2,3	12	27,3	11	25,8	1	2,3	19	43,2	44	40	90,9
Celkem	374	27,6	212	15,6	118	8,7	13	1,0	639	47,1	1356	461	34,0

ZE – zemědělství, PR – průmysl, NS – nevýrobní sféra, Os- ostatní, § - vlastní zaměstnání ženy

Pokud jde o druh uváděného zaměstnání, v době před druhou světovou válkou šlo většinou o služku, případně bylo uvedeno, že jde o pomocnice v domácnosti. později se začaly vyskytovat učitelky a zaměstnankyně drah. To, že dívky, u kterých bylo uvedeno, že jsou dcerami sedláka či rolníka, tvrdě pracují na rodinném hospodářství, ale matriky zamlčují.

Střelské Hoštice a jejich okolí byly sociálně homogenní – šlo o zemědělskou oblast s drobnými hospodářstvími, jak odpovídá méně úrodné krajině. Celkově výsledky odpovídají obecně známé skutečnosti o menší průchodnosti jednotlivých sociálních skupin české společnosti a o jejich uzavřenosti.²⁹

²⁹ Dějiny obyvatelstva, s. 198.

Závěr

Data za jednu venkovskou farnost jihozápadních Čech ze zemědělského prostředí dokládají tendence známé z celostátního zpracování demografické statistiky. Do třetí čtvrtiny 19. století stoupal průměrný sňatkový věk ženichů i nevěst, pak nastal mírný pokles. Ve dvacátém století došlo k jeho opětovnému růstu a maximálních hodnot dosáhl během první světové války a těsně po jejím skončení. První světová válka znamenala zlom i u ostatních sledovaných ukazatelů sňatečnosti. Její dopad na rodinné chování obyvatelstva byl velmi výrazný, a na první pohled výraznější než vliv druhé světové války. Zejména průřezové ukazatele se během první světové války výrazně změnily a po válce došlo jen k částečné kompenzaci.

Vliv okolností, které se začaly projevovat během druhé světové války, byl však dlouhodobější. Především se již během prvních let druhé světové války začala projevovat tendence ke snižování průměrného sňatkového věku, která v minimálních hodnotách kulminovala v šedesátých a sedmdesátých letech. Od šedesátých let se také datuje obrovský nárůst podílu druhých a dalších sňatků, téměř výhradně rozvedených osob. Díky tomu a díky vývoji v posledních letech, je současný průměrný sňatkový věk nejvyšší zas celých 216 let,³⁰ pro které jej bylo možno sledovat – u mužů i u žen. Na poněkud nižší úrovni se měnil i průměrný věk při prvním sňatku ženichů i nevěst.

Obdobné převratné změny chování obyvatelstva nastaly i pokud šlo o sezónnost sňatků. Zcela vymizela dřívější únorová a listopadová maxima a sňatky v květnu. Namísto nich se běžně setkáváme s dříve neobvyklými sňatky v prosinci a četnějšími sňatky v dubnu.

Pokud jde o migraci spojenou se sňatkem, její význam během 20. století poněkud klesá, neboť stoupl význam migrace mimosňatkové jako důsledku nebývalých možností mobility obyvatel po rozsáhlém území, čímž se zároveň otevřel širší okruh k získání potenciálního partnera. Přesto podíl domácích ženichů celkově příliš nepoklesl, na rozdíl od nové tendence nevěst vdávat se mimo své bydliště, a snahy mnoha párů být oddáni mimo místně příslušný matriční obvod.

I data z jedné farnosti naznačují nepříliš velkou propustnost venkovských sociálních vrstev.

³⁰ Záznam o věku snoubenců byl do matrik zaveden spolu s novým formulářem reformou v roce 1784.

Příloha 1 a Sňatky podle věku snoubenců uzavřené ve Střelských Hořticích v letech 1890-1998 - muži

Věk	1890-1899		1900-1909		1910-1919		1920-29		1930-39		1940-49	
	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.
16	-		-		-		-		-		-	
17	-		-		-		-		-		-	
18	-		-		1	1	-		-		-	
19	-		-		-		-		1	1	2	2
20	-		-		-		1	1	-		-	
21	-		-		-		1	1	3	3	7	7
22	3	3	1	1	3	3	6	6	8	8	2	2
23	13	13	5	5	6	6	9	9	15	15	14	14
24	26	26	17	17	12	12	14	14	19	19	13	13
25	25	25	19	19	12	12	15	15	14	14	23	23
26	13	13	17	17	12	12	21	21	16	16	16	16
27	15	14	23	23	6	6	12	12	25	23	8	8
28	11	11	11	10	6	6	14	14	15	15	13	13
29	4	4	9	9	12	12	14	13	12	12	12	11
30	6	6	11	11	6	6	10	9	10	9	11	10
31	4	4	15	11	6	5	9	8	4	4	4	4
32	5	5	9	9	6	5	5	4	4	4	6	6
33	6	6	4	3	2	2	7	7	8	7	4	3
34	2	2	7	7	3	1	6	6	6	5	5	5
35-39	10	7	4	4	12	10	18	16	13	10	4	4
40-44	6	4	9	4	8	1	10	8	4	2	4	2
45-49	2	-	1	-	-	-	2	-	-	-	-	-
50-52	-	-	2	-	1	-	-	-	2	1	-	-
55-59	1	-	1	-	1	-	-	-	2	-	1	-
60+	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	3	1
Úhrn	153	143	165	150	116	100	174	164	181	168	152	144

C – Celkem 1. – z toho první sňatky

Příloha 1 a Sňatky podle věku snoubenců uzavřené ve Střelských Hořticích v letech 1890-1998 – muži (dokončení)

Věk	1950-1959		1960-1969		1970-1979		1980-1989		1990-1998		1891-1998	
	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.
16	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	0
17	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1
18	-	-	-	-	-	-	-	-	3	3	4	4
19	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	4	4
20	2	2	1	1	6	6	4	4	-	-	14	14
21	6	6	9	9	18	18	1	1	3	2	48	47
22	8	8	12	11	14	14	9	9	3	3	69	68
23	17	17	10	10	20	19	11	11	2	2	122	121
24	8	8	9	9	6	6	9	9	7	6	140	139
25	26	26	7	7	8	8	11	10	3	3	163	162
26	15	14	7	7	10	10	5	5	2	1	134	132
27	9	9	2	2	4	3	4	4	5	4	113	108
28	-	10	3	3	8	6	8	6	1	-	90	94
29	10	2	-	-	-	-	-	-	1	1	74	64
30	2	1	2	2	5	3	3	2	1	1	67	60
31	1	1	1	-	-	-	2	2	-	-	46	39
32	2	2	-	-	-	-	-	-	1	1	38	36
33	2	1	1	1	-	-	-	-	2	1	36	31
34	1	1	-	-	-	1	2	1	2	1	34	30
35-39	1	2	4	4	1	-	5	1	3	-	75	58
40-44	2	1	-	-	2	-	7	5	-	-	52	27
45-49	1	-	-	-	1	-	-	-	3	-	10	0
50-52	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	7	1
55-59	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	8	0
60+	-	-	-	-	-	-	1	-	1	1	7	2
Úhrn	115	112	69	66	103	94	84	71	44	30	1356	1242

C – Celkem 1. – z toho první sňatky

Příloha 1 b Sňatky podle věku snoubenců uzavřené ve Střelských Hořticích v letech 1890-1998 - ženy

Věk	1890-1899		1900-1909		1910-1919		1920-29		1930-39		1940-49	
	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.
16	-	-	-	-	1	1	-	-	2	2	-	-
17	1	1	1	1	-	-	2	2	3	3	3	3
18	6	6	3	3	1	1	1	1	3	3	6	6
19	12	12	10	10	9	9	7	7	8	8	11	11
20	9	9	15	15	6	6	15	15	17	17	20	20
21	15	15	17	17	9	9	13	13	23	23	21	21
22	25	25	24	23	12	12	15	15	23	22	15	15
23	19	19	16	15	12	12	23	23	18	18	19	19
24	13	13	7	7	12	12	11	11	16	15	12	12
25	15	15	19	19	8	8	14	14	16	16	9	8
26	8	8	18	18	11	11	16	16	6	6	8	8
27	3	3	6	6	6	6	21	21	10	10	3	3
28	6	6	9	9	5	5	13	13	7	7	8	8
29	4	4	3	3	8	7	2	2	6	5	1	1
30	3	3	3	3	2	2	5	5	4	3	3	3
31	1	1	2	2	4	4	2	2	3	3	2	2
32	5	5	6	4	3	3	3	3	2	2	2	1
33	-	-	1	1	-	-	4	3	1	1	2	2
34	2	2	-	-	-	-	2	2	2	2	-	-
35-39	4	3	5	3	3	2	3	2	8	7	2	-
40-44	-	-	-	-	2	2	1	-	2	1	3	1
45-49	1	-	-	-	1	-	1	1	1	1	-	-
50-54	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-
55-59	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
60+	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-
Úhrn	153	150	165	159	116	112	174	171	181	175	152	144

C – Celkem 1. – z toho první sňatky

Příloha 2 b Sňatky podle věku snoubenců uzavřené ve Střelských Hořticích v letech 1890-1998 – ženy (dokončení)

Věk	1950-59		1960-69		1970-79		1980-89		1990-98		1891-1998	
	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.	C.	1.
16	-	-	-	-	-	-	-1	1	1	1	5	5
17	2	2	-	-	3	3	1	1	1	1	17	17
18	6	6	6	6	10	10	6	6	2	2	50	49
19	12	12	10	10	21	21	12	-	5	5	105	117
20	20	20	8	8	10	10	12	12	7	7	139	139
21	14	13	19	19	21	21	11	12	5	3	166	168
22	16	16	11	10	14	12	11	11	3	2	163	169
23	13	13	6	6	8	8	5	10	-	-	143	139
24	10	10	1	1	3	2	-	4	4	3	90	89
25	7	7	-	-	4	1	4	-	-	-	89	97
26	2	2	1	1	1	-	2	4	2	1	75	75
27	2	2	-	-	1	-	2	2	-	-	53	54
28	4	3	1	-	-	-	-	1	-	-	52	53
29	1	-	1	1	2	2	-	-	-	-	25	28
30	2	2	3	-	2	2	2	-	1	1	24	30
31	1	-	-	1	-	-	-	-	1	1	16	16
32	1	1	-	-	-	-	-	-	1	1	20	23
33	-	-	-	-	2	-	-	-	-	-	7	10
34	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	6	8
35-39	1	1	1	1	-	-	7	1	4	1	21	38
40-44	1	-	-	-	1	-	4	2	1	-	6	15
45-49	-	-	1	-	-	-	1	-	3	-	2	9
50-54	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	0	3
55-59	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	0	3
60+	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0	2
Úhrn	115	110	69	64	103	92	84	67	44	29	1274	1356

C – Celkem 1. – z toho první sňatky

Příloha 3 a Průměrný věk ženichů podle věku nevěst (všechny sňatky uzavřené ve Střelských Hořticích v letech 1890-1998)

Věk nev.	1891-99	1900-1909	1910-1919	1920-1929	1930-1939	1940-1949	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1998
Průměrný věk žemicha											
16	-	-	26.0	-	33,0	-	-	-	-	23.0	18.0
17	22.0	25.0	-	23.0	27.7	22.3	23.5	-	21.0	20.0	24.0
18	26.7	24.3	18.0	32.0	26.7	23.3	25.3	22.3	23.8	21.5	24.5
19	25.2	25.9	29.0	26.1	27.1	24.7	22.9	23.6	23.9	23.9	21.6
20	25.8	25.9	29.5	26.5	26.1	25.1	24.2	24.0	21.8	24.3	24.9
21	26.3	25.7	25.3	28.3	27.0	26.1	25.6	23.2	23.2	24.9	25.2
22	28.5	26.8	27.1	26.6	26.3	27.6	24.5	26.0	24.1	26.9	26.6
23	27.5	28.7	28.1	27.3	25.3	28.1	26.2	24.8	23.4	24.2	-
24	27.6	25.9	29.8	28.6	27.1	28.5	24.8	25.0	27.0	-	26.0
25	27.5	29.0	28.5	30.6	27.8	28.1	26.1	-	30.3	26.8	-
26	26.8	28.9	32.8	29.0	28.0	27.8	31.5	28.0	30.0	25.0	25.5
27	26.0	29.2	27.3	29.5	29.8	30.0	31.5	-	26.0	32.0	-
28	33.8	26.0	29.8	29.2	28.3	29.9	25.5	30.0	-	-	-
29	33.8	30.7	27.1	38.5	28.7	33.0	28.2	35.0	26.0	-	-
30	34.0	30.0	36.5	34.8	29.8	30.0	30.0	30.7	32.0	33.5	33.0
31	28.0	30.0	35.0	34.0	34.3	29.5	37.0	-	-	-	26.0
32	31.0	35.8	30.3	32.7	33.0	37.5	29.0	-	-	-	36.0
33	-	27.0	-	36.5	38.0	32.0	-	-	29.5	-	-
34	24.5	-	-	34.0	37.5	-	-	-	-	34.0	34.0
35-39	37.8	34.8	43.7	35.0	38.5	27.0	41.0	57.0	-	37.6	32.3
40-44	-	-	33.5	45.0	54.5	54.0	50.0	-	36.0	44.0	33.0
45-49	50.0	-	56.0	45.0	42.0	-	-	38.0	-	39.0	48.0
50-54	-	-	-	-	-	62.0	-	-	-	42.0	47.0
55-59	60.0	-	-	-	-	-	-	-	-	63.0	63.0
60+	-	-	64.0	-	-	64.0	-	-	-	-	-
Cel.	28.3	27.9	29.9	29.2	28.4	28.3	25.7	25.3	24.3	27.8	29.1

Příloha 3 b Průměrný věk nevěst podle věku ženicha (všechny sňatky uzavřené ve Střelských Hořticích v letech 1890-1998)

Věk žen.	1891-99	1900-1909	1910-1919	1920-1929	1930-1939	1940-1949	1950-1959	1960-1969	1970-1979	1980-1989	1990-1998
Průměrný věk nevěsty											
17	-	-	-	-	-	-	-	-	-	18.0	-
18	-	-	18.0	-	-	-	-	-	-	-	18.3
19	-	-	-	-	22.0	22.0	20.0	-	-	-	-
20	-	-	-	20.0	-	-	20.0	18.0	19.5	20.5	-
21	-	20.0	-	17.0	22.3	19.6	21.0	20.3	20.3	19.0	21.3
22	18.0	21.6	21.0	24.8	21.1	19.5	22.0	20.3	20.4	19.6	19.3
23	23.0	23.1	22.7	22.6	23.7	20.6	21.0	20.5	20.8	20.2	21.5
24	23.4	23.0	23.9	22.9	22.8	21.2	21.8	21.6	20.0	20.4	21.0
25	22.4	22.3	24.9	23.5	22.8	21.6	21.1	20.7	22.4	21.2	24.3
26	23.5	23.1	24.8	22.7	22.1	22.7	21.9	21.6	22.6	22.0	25.5
27	23.1	25.2	23.0	23.1	22.2	22.8	21.6	20.5	22.3	20.5	25.4
28	24.2	27.3	22.5	25.2	24.8	22.5	25.1	23.7	21.6	24.6	20.0
29	26.8	24.6	25.1	26.6	24.0	25.8	27.5	-	-	-	20.0
30	23.0	23.7	24.0	24.1	24.8	24.4	27.0	24.0	22.8	25.0	22.0
31	23.3	23.9	23.5	24.7	23.5	24.3	23.0	30.0	-	25.5	-
32	22.6	29.8	25.3	23.2	27.3	25.8	51.0	-	-	-	24.0
33	24.3	26.6	27.0	24.9	26.5	27.0	27.0	21.0	-	-	35.0
34	29.0	27.8	27.3	27.2	28.7	27,8	23.0	-	33,0	30.5	22.5
35-39	27.9	27.8	25.8	28.6	27.0	27.8	28.5	31.5	35.0	37.0	35.3
40-44	28.2	32.0	31.6	27.9	32.8	31,8	36.0	-	25.0	37.9	-
45-49	25.5	29.0	-	44.5	-	-	-	-	-	-	49.0
50-54	-	32.0	24.0	-	40.0	-	42.0	-	-	42.0	48.0
55-59	46.0	-	48.0	-	40.0	44.0	-	38.0	-	-	-
60+	58.0	-	60.0	-	-	54.0	-	-	-	59.0	59.0
Úhrn	24.1	24.4	25.4	25.0	24.4	23.9	22.4	22.0	21.5	24.5	27.0

Příloha 4 Rozdíl věku snoubenců (Střelské Hoštice - 1890-1998)

Období	Starší	Rozdíl věku v dokončených letech									
		celk.	0*	1	2	3-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25+
Oba svobodní											
1891-1899	M	116	7	11	10	31	45	8	4	-	-
	Ž	24	x	4	6	8	5	1	-	-	-
1900-1909	M	122	6	17	12	34	48	5	-	-	-
	Ž	22	x	4	7	6	5	-	-	-	-
1910-1919	M	89	11	5	13	18	27	13	1	1	-
	Ž	10	x	-	1	6	2	1	-	-	-
1920-1929	M	145	13	17	9	37	48	15	6	-	-
	Ž	17	x	6	4	6	1	-	-	-	-
1930-1939	M	137	10	12	17	25	53	15	4	1	-
	Ž	25	x	9	7	6	3	-	-	-	-
1940-1949	M	129	9	12	16	25	58	6	2	1	-
	Ž	11	x	6	3	2	-	-	-	-	-
1950-1959	M	99	9	10	15	31	31	3	-	-	-
	Ž	9	x	3	2	3	1	-	-	-	-
1960-1969	M	60	6	10	11	16	15	2	-	-	-
	Ž	2	x	1	-	-	1	-	-	-	-
1970-1979	M	81	11	11	14	20	24	1	-	-	-
	Ž	8	x	4	2	2	-	-	-	-	-
1980-1989	M	60	3	6	7	21	21	1	1	-	-
	Ž	4	x	3	-	-	1	-	-	-	-
1990-1998	M	22	1	2	4	6	8	1	-	-	-
	Ž	4	x	1	1	-	1	1	-	-	-
Další sňatek muže – nevěsta svobodná											
1891-1899	M	8	-	-	-	-	2	3	1	2	-
	Ž	1	x	-	-	-	1	-	-	-	-
1900-1909	M	14	-	-	-	2	5	5	1	1	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
1910-1919	M	12	-	-	1	-	5	3	2	-	1
	Ž	1	x	-	1	-	-	-	-	-	-
1920-1929	M	8	-	-	1	-	5	2	-	-	-
	Ž	1	x	1	-	-	-	-	-	-	-
1930-1939	M	12	1	-	-	1	7	2	1	-	-
	Ž	1	x	-	-	1	-	-	-	-	-
1940-1949	M	3	-	1	-	1	1	-	-	-	-
	Ž	2	x	1	1	-	-	-	-	-	-
1950-1959	M	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
1960-1969	M	2	-	1	-	-	-	-	1	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
1970-1979	M	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	Ž	1	x	-	-	1	-	-	-	-	-
1980-1989	M	2	-	-	-	2	-	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-
1990-1998	M	3	-	-	-	1	2	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-

* Počet stejně starých snoubenců je uveden u mužů

Příloha 4 Rozdíl věku snoubenců (Střelské Hoštice - 1890-1998) (pokračování)

Období	Starší	Rozdíl věku v dokončených letech										
		celk.	0*	1	2	3-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25+	
Ženich svobodný – další sňatek ženy												
1891-1899	M	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1900-1909	M	3	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-
	Ž	3	x	-	1	-	-	-	-	-	-	-
1910-1919	M	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-
	Ž	1	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1920-1929	M	2	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1930-1939	M	3	-	-	-	2	1	-	-	-	-	-
	Ž	2	x	-	-	1	-	1	-	-	-	-
1940-1949	M	2	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1950-1959	M	2	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-
	Ž	2	x	1	-	-	1	-	-	-	-	-
1960-1969	M	3	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-
	Ž	1	x	-	-	-	-	1	1	-	-	-
1970-1979	M	2	1	1	-	-	-	-	1	-	-	-
	Ž	2	x	-	-	-	-	1	1	-	-	-
1980-1989	M	4	2	1	-	1	-	-	-	-	-	-
	Ž	2	x	-	-	-	-	2	-	-	-	-
1990-1998	M	2	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-
	Ž	2	x	-	1	1	-	-	-	-	-	-
Druhý a další sňatek obou snoubenců												
1891-1899	M	2	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-
	Ž	1	x	1	-	-	-	-	-	-	-	-
1900-1909	M	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1910-1919	M	3	-	-	-	1	2	-	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1920-1929	M	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1930-1939	M	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1940-1949	M	4	-	1	-	-	-	2	1	-	-	-
	Ž	1	x	-	-	1	-	-	-	-	-	-
1950-1959	M	1	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	1	-	-	-	-
1960-1969	M	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-
	Ž	-	x	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1970-1979	M	6	-	1	-	2	2	-	1	-	-	-
	Ž	2	x	1	-	1	-	-	-	-	-	-
1980-1989	M	11	1	1	2	4	3	-	-	-	-	-
	Ž	1	x	-	-	-	1	-	-	-	-	-
1990-1998	M	8	3	-	1	3	1	-	-	-	-	-
	Ž	3	x	-	-	-	1	2	-	-	-	-

* Počet stejně starých snoubenců je uveden u mužů

Příloha 4 Rozdíl věku snoubenců (Střelské Hoštice - 1890-1998) (dokončení)

Období	Starší	Rozdíl věku v dokončených letech									
		celk.	0*	1	2	3-4	5-9	10-14	15-19	20-24	25+
Celkem											
1891-1899	M	127	7	11	12	21	58	11	5	2	-
	Ž	26	x	5	6	8	6	1	-	-	-
1900-1909	M	140	6	17	13	37	54	11	1	1	-
	Ž	25	x	4	8	6	7	-	-	-	-
1910-1919	M	104	11	5	14	19	34	16	3	1	1
	Ž	12	x	-	2	7	2	1	-	-	-
1920-1929	M	156	14	17	12	37	53	17	6	-	-
	Ž	18	x	7	4	6	1	-	-	-	-
1930-1939	M	153	11	12	17	28	61	17	6	1	-
	Ž	28	-	9	7	8	3	1	-	-	-
1940-1949	M	138	9	14	17	26	60	8	3	1	-
	Ž	14	x	7	4	1	2	-	-	-	-
1950-1959	M	104	10	10	15	31	34	4	-	-	-
	Ž	11	x	4	2	4	1	-	-	-	-
1960-1969	M	66	6	12	12	16	16	2	2	-	-
	Ž	3	x	-	1	-	2	-	-	-	-
1970-1979	M	90	12	13	14	23	26	1	1	-	-
	Ž	13	x	5	2	5	1	-	-	-	-
1980-1989	M	77	6	8	9	28	24	1	1	-	-
	Ž	7	x	3	-	-	-	4	-	-	-
1990-1998	M	35	4	2	5	11	12	1	-	-	-
	Ž	9	x	1	2	2	3	1	-	-	-

* Počet stejně starých snoubenců je uveden u mužů

Příloha 5 Původ snoubenců – vybraná vzdálenější místa (v závorce dnešní okres nebo země)

1891-1899

Nekvasov (Plzeň-jih), Plánice (Klatovy), Tuchoměřice (Praha-západ), Ulehle (České Budějovice), Vlastec (Písek), Železná Huť (Plzeň-jih).

1900-1909

Kladno, Plzeň, Libice, (Nymburk), Suché Vrbné (České Budějovice); Vídeň (Rakousko).

1910-1919

Blovce (Plzeň-jih), České Budějovice, Čičenice (Strakonice), Cheb, Liblín, (Rakovník), Plzeň, Srubec (České Budějovice), Svatá Maří (Prachatice), Třebenice (Litoměřice), Vyskytná (Pelhřimov); Belluno (Itálie), Krakov (Polsko).

1920-1929

Bechyně (Tábor), Husinec (Prachatice), Cheb, Chomutov, Kněževy (Rakovník), Košice, Kramolín (Plzeň-jih), Obřany (Brno-město), Plzeň, Praha, Suché Vrbné (České Budějovice), Vítovice (Pelhřimov), Vranov (Rokycany); Bratislava (Slovensko), Smolník (Slovensko), Velká Šarš (Slovensko), Užhorod (Podkarpatská Rus), Zakarpatská Rus, Rusko (4x).

1930-1939

Dolany (Plzeň-sever), Hořovice (Beroun), Kostelní Střimelice (Kolín), Nejdek (Karlovy Vary), Plzeň (5x), Praha (5x), Tábor, Uherské Hradiště; Bratislava (Slovensko).

1940-1949

Aš (Cheb), Brandýs nad Labem (Praha-východ), Broumy (Rakovník), České Budějovice, Domažlice, Cheb (3x), Chodová Planá (Tachov) Karlovy Vary, Klášterec nad Ohří (Chomutov), Lipová (Blansko), Mariánské Lázně (Cheb), Nezvěstice (Plzeň-jih), Písek (2x), Plzeň (7x), Praha, Ražice (Písek), Práslavice (Olomouc), Staňkov (Domažlice), Šternberk (Olomouc); Jaslovce (Slovensko) Cambridge (USA).

1950-1959

Bavory (Břeclav), Děčín, Havlíčkův Brod, Janov (Most), Klášter (Plzeň-jih), Lounky (Litoměřice), Mladá Boleslav, Náchod (Tábor), Plzeň (4x), Sokolov, Praha, Starý Plzenec (Plzeň-jih), Velká Buková (Rakovník); Čadca, Ružomberok, Žilina (vše Slovensko)

1960-1969

Blovce (Plzeň-jih), Býčkovice (Litoměřice), Domažlice, Dražič (Písek), Praha (2x), Karlovy Vary, Krásná Studánka (Litoměřice), Moravské Bránice (Brno-venkov), Stará Dobruška (Tábor), Staříč (Frýdek-Místek), Vepřová (Žďár nad Sázavou), Věšín (Příbram), Židlochovice (Brno-venkov), Budiná-Lazy, Lisková (vše Slovensko).

1970-1979

Brandýs nad Labem (Praha-východ), České Budějovice, Děčín, Dobříš (Příbram), Dobruška (Rychnov nad Kněžnou), Dřínov (Most), Havlíčkův Brod, Letohrad (Ústí nad Orlicí), Modlany (Teplice), Otvice (Chomutov), Písek, Plzeň, Praha, Prachatice, Sokolnice (Brno-venkov), Sudoměř (Strakonice), Údraž (Písek), Uničov (Olomouc), Vrbová Lhota (Nymburk); Bratislava, Rimavská Sobota (vše Slovensko)

1980-1989

Bavorov (Strakonice), Bechyně (Tábor), České Budějovice, Hostomice (Teplice), Libčice (Praha-západ), Milevsko (Písek), Písek, Plzeň-Strašice, Praha (3x), Prachatice, Ústí nad Labem, Vimperk (Prachatice), Zbiroh (Rokycany), Znojmo.

1990-1998

Březnice (Příbram), Husinec (Prachatice), Plzeň (2x), Věšín (Příbram); Trebišov (Slovensko).

Summary

DEVELOPMENT OF NUPTIALITY IN STŘELSKÉ HOŠTICE, 1891-1999

The study is based on the statistic analysis of registers of marriages which took place in Střelské Hoštice in the Horaždovice region in Southwestern Bohemia. This made it possible to pursue not only a marriage age and a family status of brides and bridegrooms, but also their social structure and regional origin. Data from one country parish illustrated the basic trends which are known from the indicators on the level of the state. It was proved that the average age at the first marriage of brides and bridegrooms increased in the period before World War I, when it reached maximum. At the same time, the proportion of second marriages, especially of widows, declined. However, a fundamental change in marriage behaviour was brought by the World War II. During the conflict the marriage age began to decrease, and this trend continued until the 60's and 70's when the age was lowest. After slow growth in the 80's, the marriage age reached maximum in the 90's, when the age was the highest in the 200 years for which there are data in parish. The structure of brides and bridegrooms also had changed by the end of the 20's century, as one third of them had previously been divorced. The shift in the marriage season is also interesting. Former February and November peaks disappeared and weddings in May declined, while December and April are more frequent now. The proportion of weddings conducted away from the home locality of a bride and a bridegroom increased also, and more attractive localities began to be preferred. During the 20th century the area of brides' and bridegrooms' origin grow, although there is not a significant change in proportion of partners coming from one parish. Available information about the social structure of brides and bridegrooms indicates the continuing tendency towards partners' homogeneity.

KRONIKA

In memoriam PhDr. Jaroslava Honce

Dne 1. března 1999 opustil po dlouhé, těžké nemoci naše řady PhDr. Jaroslav Honc, archivář, historik českého venkova, genealog a historický demograf. Jaroslav Honc patřil ke generaci archivářů, která vstupovala do univerzitních poslucháren po vynucené, odmlce okupačních let. A snad právě tvrdá válečná životní zkušenost vedla příslušníky této generace nejen k usilovnému studiu, ale také k tomu, že se po jeho dokončení nespokojili s pouhým rutinním výkonem archivního řemesla a snažili se ohromné bohatství písemných pramenů, které, procházely jejich rukama a které nikdo neznal lépe než oni, intenzívně vědecky exploatovat. Vzpomeňme jen Bořivoje Lůžka, Josefa Křivky nebo Jiřího Tywoniaka, kteří podobně jako Jaroslav Honc věnovali své síly poznání našich agrárních dějin a kteří bohužel již také nejsou mezi námi.

Pro svou práci archiváře a historika získal Jaroslav Honc dobrou průpravu studiem na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a na Státní archivní škole. Získané, znalosti pak si z vlastní iniciativy doplňoval návštěvami přednášek dr. Václava Černého na Vysoké škole zemědělské a profesorů Františka M. Bartoše a Rudolfa Říčana na evangelické bohoslovecké, fakultě. Svá studia zakončil disertací o urbáři panství Pardubice a Kunětická Hora, která již svým tématem naznačovala jeho další odborné zaměření. Získal pro ně výborné předpoklady nejen vysokoškolským studiem, zejména v seminářích prof. Václava Vojtíška a prof. Václava Chaloupeckého, ale také svým původem ze selské rodiny z polabských Stěžer u Hradce Králové, kde se narodil 10. prosince 1925. Bylo proto logické, že již roku 1948 nastoupil jako kopista do tehdejšího Státního archivu zemědělského. O tři roky později se stal jeho stálým zaměstnancem a tomuto pracovišti zůstal věrný i poté, co bylo začleněno do Státního Ústředního archivu jako jeho zemědělsko-lesnické oddělení. Zde pracoval PhDr. Jaroslav Honc až do roku 1979, od roku 1967 jako vedoucí tohoto oddělení. V závěru

své profesionální kariéry působil v archívu Generálního ředitelství pekáren a mlýnů, odkud odešel roku 1989 do důchodu.

První větší studii publikoval Jaroslav Honc roku 1959 ve *Vědeckých pracích ÚSAZV z dějin zemědělství a lesnictví*. Jmenovala se *Spotřeba chlebového obilí, rušení a rajonisace mlýnů na rožmberských panstvích v roce 1590* a již svým názvem prozrazovala, že její autor se ve svých odborných studiích nespokojí s pouhým vyhledáváním zajímavostí, skrytých v archivním materiálu, a s pouhou parafrází nalezených textů, že mu půjde o víc. Pro Jaroslava Honce bylo typické, že ve svých četných studiích na malém teritoriu jednoho panství nebo i jediné lokality nebo na osudech zajímavého jedince vždy řešil závažný problém a že se přitom pokoušel o nalezení specifických metodických prostředků, jež by mu dovolily tento problém plně uchopit. Jako jeden z prvních našich historiků se obrátil i ke kvantitativním metodám včetně využití moderní výpočetní techniky. Je proto samozřejmé, že zvýšenou pozornost věnoval oněm oborům, kde byly kvantitativní metody doma, historické demografii a dějinám cen a mezd.¹

Od šedesátých let se J. Honc aktivně podílel na činnosti pracovních skupin, které v té době založil při Katedře československých dějin a archivního studia Filozofické fakulty Univerzity Karlovy Václav Husa. Patřila k nim i skupina pro historickou demografii. V ročence *Historická demografie*, která začala vycházet roku 1967 z iniciativy Pavly Horské, publikoval J. Honc roku 1969 mimořádně zajímavou studii *Populační vývoj šesti generací 125 českých panských rodů v letech 1502-1794* (*HD* 3, 1969, s. 20-51), která z oblasti čistě demografické přesahovala do závažné problematiky proměny složení české šlechty v raném novověku. O dva roky později tu otiskl zajímavou úvahu nad vědeckým projektem německého genealoga Hanse Hermanna Russe na využití samočinných počítačů k rekonstrukci rodin (*Perspektivy samočinných počítačů v historické demografii a Russův pokus při zpracování matrik*. *HD* 5, 1971, s. 104-109), která jako metodický postup historické demografie u nás byla do té doby známa spíše z francouzské oblasti. Roku 1972 publikoval svou nejrozsáhlejší historicko-demografickou studii, nazvanou *Příspěvek k poznání populačního vývoje horních městeček. Rekonstrukce 203 rodin ročníků 1610-1690 v matrikách fary Rudolfov u Českých Budějovic* (*AUC* 1972, *PhilHist* 3, s. 101-126), jež dodnes zůstává vedle studií L. Duška, P. Mužíka, E. Čáňové, P. Horské, L. Fialové a W. Wowkové jedním z mála příkladů praktické aplikace

¹ Bibliografie J. Honce do r. 1995 byla otištěna jako příloha k jubilejní stati R. Nového Jaroslao Honc septuagenario ad honorem, *Genealogické a heraldické listy*, 15, 1995, s. 37-40.

metody rekonstrukce rodin v našich podmínkách. Honcovo úsilí klást si netradiční otázky a hledat na ně netradiční odpovědi dokládá i studie *Populační vývoj a úživnost zemědělské půdy na Dolnokralovicku v letech 1654-1930*, otištěná ve *Sborníku vlastivědných prací z Podblanicka 15*, 1974, s. 101-141.

K historické demografii přivedl Jaroslava Honce i jeho dávný zájem genealogický, který u něho začal již za středoškolských studií na hradecké reálce a který již tehdy vyústil v iniciativu ke zřízení hradecké pobočky genealogické společnosti. Genealogie se pak stala hlavním oborem vědecké práce dr. Honce zejména v posledních desetiletích jeho života, kdy po několik let zastával i funkci předsedy Genealogické a heraldické společnosti, redigoval její časopis *Genealogické a heraldické listy* a v řadě teoretických studií se pokoušel dát české genealogii hlubší vědecký smysl, aniž by bohužel vždy nacházel mezi českými genealogy pro tyto snahy plné pochopení. Řada jeho genealogických studií stojí vlastně na pomezí genealogie a historické demografie. Z nich je třeba uvést alespoň úvahu *Možnosti a cíle české kvantitativní genealogie a heraldiky* (*GH-Listy 4*, 1976, s. 1-13) nebo *Negenealogický obsah pojmů "předek, potomek" a jména, původ a fluktuace rožmberských pacholků v Praze 1545-1553* (*GH-Listy 6*, 1978, s. 73-77). Ještě krátce před svým skoncem se mohl Jaroslav Honc potěšit publikací, na jejíž přípravě se autorsky významně podílel, více než pětisetstránkovými *Kapitolami z dějin Říčan* (Říčany 1997), kde se mu podařilo zasadit dějiny drobného středočeského městečka do širokého rámce našich středověkých a raně novověkých politických, hospodářských i sociálních dějin. I zde je výrazně zastoupena problematika demografická.

Zlá nemoc nedovolila Dr. Honcovi realizovat jeho vědecké záměry v plném rozsahu. I tak však za sebou zanechal cenné dílo, plné bystrých nápadů a podnětů, které zůstanou ještě dlouho aktuální. A všichni, kdo se s ním setkávali v archivní službě, v Komisi pro dějiny zemědělství, v České genealogické a heraldické společnosti i v pracovních skupinách pro dějiny cen a mezd a pro historickou demografii, na něho budou dlouho vzpomínat jako na aktivního diskutéra, ochotného rádce a dobrého přítele.

Eduard Maur

Odešel Doc. PhDr. Petr Jančárek, Csc.

Počátkem letošního roku se rozloučili přátelé a žáci s významným českým historickým demografem a historikem našich měst Doc. PhDr. Petrem Jančárkem, CSc. Narodil se 29. srpna 1926 v Praze, po absolvování studia historie a zeměpisu na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v roce 1949 však

zakotvil jako učitel v severních Čechách a zůstal jim věrný po celý život. Již za středoškolského působení publikoval drobnější články k jejich historii, rozhodující zlom v jeho odborném růstu však znamenal roku 1961 přechod z gymnázia v Mostu, kde působil od roku 1953, na místo odborného asistenta na Pedagogickém institutu v Ústí nad Labem, roku 1965 přebudovaném na Pedagogickou fakultu.

Záhy si zde získal pověst důkladného znalce dějin severočeského regionu, zejména historie jednotlivých městských lokalit, na jejichž dějiny se pokoušel aplikovat nové metodické přístupy včetně tehdy se slibně rozvíjející metodiky historické demografie. Vycházel přitom zejména z důkladného poučení, kterého se mu dostalo v rámci externí aspirantury v Historickém ústavu ČSAV v Praze od jeho školitele Josefa Janáčka. V roce 1969 zakončil aspiranturu obhájením kandidátské práce nazvané *Města českého Krušnohoří v době předbělohorské* a v témže roce získal i krátce předtím obnovený doktorát filozofie. Již koncem 50. let a zvláště po příchodu na vysokou školu zahájil Petr Jančárek intenzivní publikační činnost, která neustala ani poté, co musel roku 1972 z politických důvodů své místo opustit a uchýlit se do asyly, který mu poskytla muzea v Mostě, později v Teplicích a konečně v Ústí nad Labem. Po listopadu 1989 se po právu na fakultu vrátil, habilitoval se a působil zde jako docent českých a regionálních dějin. I nadále hojně publikoval, dokud mu to zrádná nemoc dovolila. Zemřel dne 27. ledna 1999.

Ve vědeckém díle Petra Jančárka² se protíná několik tematických okruhů. Jsou to jednak dějiny měst, dále dějiny hornictví, historická demografie a konečně metodika regionální historické práce, jíž se autor věnoval zejména jako metodik krajského muzea v Teplicích, ve své kandidátské práci, vydané knižně v roce 1971 v Ústí nad Labem pod názvem *Města českého Krušnohoří v předbělohorské době*. Příspěvek ke studiu jejich sociální struktury, stejně jako v četných lokálních a dílčích studiích, zahájených roku 1968 statí *Vznik měst a městeček v české části Krušnohoří v době předbělohorské (Rozpravy NTM v Praze č. 1933, s. 12-42)*, se zaměřil zejména na problém vzniku horních měst, utváření jejich sociální a socioprofesionální struktury, populační vývoj měst, městské přistěhovalectví a řešení problému zásobování měst, přičemž svůj zájem postupně rozšířil i na dobu po roce 1620. Speciální porůznu otiskované studie o populačním vývoji nebo sociální skladbě věnoval Mostu, Hoře Svaté Kateřiny, Jáchymovu, Jindřichovicím a Kraslicím, v chomutovském

² Vědecký přínos Petra Jančárka jako celek zhodnotil a bibliografii jeho významnějších prací podal Gustav Hoffman ve sborníku *Minulostí Západočeského kraje*, 32, 1997, s. 231-234. Úplná bibliografie vyjde v tomto roce v Ústeckém sborníku historickém.

regionálním sborníku Památky-příroda-život pak otiskoval v letech 1981-1983 celý seriál o sociální struktuře jednotlivých horních měst na Chomutovsku.

Pro Historickou demografii napsal jednak cenné shrnutí dosavadního stupně znalostí o vývoji české populace v 16. století nazvané *Populační vývoj českých zemí v předbělohorském období a problematika jeho studia* (HD 12, 1987), jednak studie *Zdravotní stav obyvatelstva Zubrníc v 1. polovině 19. století* (HD 17, 1993) a *Sňatky v Zubrnících v 19. století (zpráva o archivním průzkumu)* (HD 18, 1994). Historické demografii byla věnována i jeho poslední práce, kapitola *Hospodářská a sociální struktura města Ústí nad Labem od 2. poloviny 17. a ve století 18.* v nedávno (1995) vydaných kolektivních *Dějinách města Ústí nad Labem*.

Pominout nelze ani pravidelné příspěvky Petra Jančárka pro *Bibliografii české historické demografie* za léta 1966-1970 a 1976-1993, periodicky vydávané v *Historické demografii*, ale ani četné studie popularizačního rázu, v nichž populační problematice, zejména otázkám vývoje počtu obyvatel jednotlivých lokalit a jejich sociální skladbě, patřilo rovněž důležité, místo. Jeho souborná bibliografie čítá 77 odborných studií a monografií, 12 recenzí a 44 prací popularizačních. Všechny Jančárkovy studie se vyznačují solidní heuristikou, promyšlenou metodikou a přesvědčivostí svých závěrů. Pokud jde o dějiny obyvatelstva našich měst v raném novověku, patří k tomu nejlepšímu, co u nás bylo v posledních desetiletích napsáno. Do paměti všech přátel se Petr Jančárek zapsal jako skromný člověk, spolehlivý spolupracovník a obětavý učitel, ochotně se dělící o své znalosti a zkušenosti s mladou generací.

Eduard Maur

RECENSE A ZPRÁVY

Richard van Dülmen, Kultura a každodenní život v raném novověku (16.-18.století). I. Dům a jeho lid.

Přeložil Martin Všetíček. Praha Argo 1999, 338 s.

V ediční řadě nakladatelství Argo Každodenní život vyšla jako třetí svazek kniha profesora univerzity v Saarbrückenu R. van Dülmena, považovaného dnes v Německu za jednoho z čelných představitelů historické antropologie, resp. studia každodennosti. Volba této knihy byla nepochybně volbou šťastnou, neboť umožňuje nahlédnout českému čtenáři do dílny jednoho z vlivných proudů současné německé historiografie raného novověku. Centrálním pojmem van Dülmenovy koncepce dějin je pojem kultura. V návaznosti zejména na N. Eliase a na americkou kulturní antropologii jej autor chápe velmi široce jako způsoby, kterými jedinec, skupina nebo stav utvářeli svůj život v kontaktu se svým okolím, ať už šlo o přírodní síly, členy vlastní domácnosti, sousedy nebo vrchnost a její představitele. Snaží se přitom odhalit specifické hodnoty, stereotypy a normy chování vlastní kultuře daného sociálního uskupení.

Pokud jde o recenzovanou práci, záměrem autora je podat „široce pojatou - sociální, kulturní a ekonomickou - perspektivu života v rodině od narození až po smrt, a tím také ukázat „vnitřní“, citovou stránku lidského soužití v domě“. Za nejlepší způsob, jak ozřejmit život v rodině doby raného novověku, považuje autor zobrazení životního cyklu. Rozděluje proto svůj výklad do čtyř celků, které nazval *Dům a rodina*, *Dětství a mládí*, *Sňatek a manželství*, *Stáří a smrt*. K nim pak připojuje ještě pátou kapitolu nazvanou *Vznik měšťanské rodiny. Utopie a skutečnost*.

Základní ideou van Dülmenovy práce je teze, že „*dům - a nikoliv rodina - tvořil v raném novověku základní jednotku společenského života*“, neboť rodina v moderním slova smyslu podle něho vznikla až v 18. století. Van Dülmen touto

tezí navazuje především na starší obdobné názory Otto Brunnera, shrnuté do pojmu „*das ganze Haus*“. Domem van Dülmen, stejně jako Brunner, nemyslí jen obytné stavení, poskytující člověku ochranu a oddělující jeho obyvatele od okolí, ale především společenství osob představované pánem domu se ženou a jejich dětmi, ale se všemi, kteří bydleli pod střechou jeho domu a podléhali jeho pravomoci, to jest s příbuznými, výměnkáři, podruhy a čeledí. Více než pokrevní příbuznost byla základem takto chápaného domu právní jednotka a pospolitost domu samotného. Právě prostřednictvím domu byli jeho obyvatelé integrováni do obce, do tržní sítě i do vyšších mocenských celků. Svůj výklad této problematiky počíná autor rozbohem velikosti domácnosti, poté přechází k rozboru kompetencí majitele domu a k rozboru životních rolí jeho ostatních členů a jejich vztahů k majiteli domu i navzájem. V závěru první kapitoly je podán popis bydlení, jídla a oblékání.

Druhá, třetí a čtvrtá kapitola vycházejí svým pojetím zejména ze starších prací francouzských historiků P. Ariese a J.-L. Flandrina a německého historického demografa A. E. Imhofa. Druhá kapitola začíná pojednáním o *porodu, o dětské úmrtnosti a o péči o kojence*, důkladně je pojednáno o tom, jak probíhala *výchova dítěte v rodině*, pak následuje podkapitola věnovaná *mládí*. Autor dospívá k závěru, že ani dětství, ani mládí nebyly přesně vymezenými etapami v životě člověka, že přechod mezi jednotlivými životními cykly byl plynulý, předěly mezi dětstvím a dospělostí kolísaly v závislosti na regionální a stavovské kultuře. Jasným předělem mezi mládím a dospělostí bylo jen založení vlastní domácnosti, osamostatnění z otcovské moci. Teprve jím se stával mladý člověk dospělým a bylo s ním tak jednáno.

Ve třetí kapitole se velmi podrobně pojednává o přípravě *sňatku a* ještě podrobněji o dějinách svatebního obřadu, zvláště o přechodu od sňatku v podobě smlouvy mezi snoubenci ke sňatku chápanému jako akt završený církevním obřadem. Hlavní pozornost je tu věnována *manželství jako sociální instituci*. Podle autora bylo pojetí manželství v raném novověku více než církevními normami a světskými nároky vrchnosti určeno způsobem výkonu moci a organizace práce. Bylo především jediným útočištěm legitimní sexuality, jediným rámcem pro zrození legitimních potomků, bylo vázáno na majetek, vytvářelo rámec pracovních vztahů a bylo nerozlučitelné. Od pozdního středověku až do počátku 19. století přitom probíhala podle autora hluboká proměna vnímání manželského svazku, již od středověku jej začala v rozsáhlé míře regulovat církev a od raného novověku i světská vrchnost. Reformace popřela posvátný ráz manželství, zároveň však vedla k potlačení smyslnosti a erotiky. Pozice manželky se postupně zlepšovala ve srovnání s tradičním

patriarchálním manželstvím: Zprvu v pietismu a pak ještě více v osvícenství byla více doceněna specifická role ženy v domácnosti, aniž by ovšem došlo k jejímu zrovnoprávnění. Pokud jde o ideál manželské lásky, nebyl podle autora eroticko-citového rázu, ale na pozadí pracovních vztahů se vytvářel především jako vzorec závazného chování ve smyslu solidarity a vzájemné podpory partnerů. Tradiční model manželské lásky byl zpochybněn teprve láskou romantickou. Raně novověkému chápání manželské lásky odpovídal i dobový postoj ke konfliktům uvnitř manželství. Pokud jde o sexualitu, byla v průběhu raného novověku tabuizována a zároveň potlačovány všechny její projevy. V tomto směru existoval nesmírný rozdíl mezi 16. a 18. stoletím. Díky pokročilému stavu bádání věnuje autor poměrně hodně místa předmanželské sexualitě, již vysvětluje nikoliv nevázaností, ale - podobně jako již dávno před ním Flandrin - „předtridentským“ chápáním manželství jako smlouvy mezi manžely, dlouho přežívajícím ve vesnickém prostředí. Pokud jde o manželskou sexualitu, přiznává, že o ní nevíme téměř nic, pokouší se však nastínit alespoň některé hypotézy.

Kapitulu o *stáří a smrti* zahajuje konstatování, že v raném novověku neexistovala, stejně jako u mládí, žádná oficiálně uznaná hranice stáří. Společenské hodnocení stáří bylo podle autora nízké, spíše než úcta ho charakterizoval nezáměr až výsměch. Situaci opět změnilo teprve osvícenství. Zevrubně je pojednáno o sociálním zajištění starých lidí, zejména o výměnku a o počátcích moderního sociálního zajištění formujících se ve druhé polovině 18. století. Základní informace o délce života a o příčinách smrti je pak vystředána podrobným výkladem o umírání a pohřbu, zejména o rituálech, které je doprovázely a které jsou podle autora velmi poučné pro lepší pochopení soudobé společnosti.

Pátá kapitola je věnována jevům, které vlastně znamenají popření obrazu raně novověké rodiny, tak jak byl podán v předchozích kapitolách. Pojednává se tu o *vzniku měšťanské rodiny na konci 18. století*, dlouho ovšem spíše v rovině ideálu než reality. Tato rodina je charakterizována úplným odtržením práce a domácnosti, zformováním rodinného života zakládajícího se na citovosti, instancí mravní výchovy bez vnějších vlivů, posílením závislosti ženy na muži, jejím soustředěním k roli hospodyně, matky a manželky (včetně role výchovné), objevením „ženskosti“ a univerzální diferenciací mužských a ženských oblastí činnosti, rozchodem rodiny se starým rodinným pořádkem, postulátem lásky jako jediného legitimního důvodu k sňatku a další tabuizací sexuality. Novým pojetím manželství van Dülmen svůj výklad uzavírá.

K práci je připojen jmenný a místní rejstřík a zasvěcený doslov Pavla Himmla, který pro českého čtenáře komplexně nastínil vědecký přínos Richarda van Dülmena.

Dülmenova práce nepochybně zaujme především svou koncepcí, díky níž dokáže autor z dílčích poznatků kulturních a sociálních dějin i historické demografie utvořit pozoruhodný celek, vnitřně funkčně provázaný a logicky zařazený do širokého sociálního a kulturního kontextu. Ocenit je nutno i sdělnost jeho slohu, jíž se van Dülmen příznivě odlišuje od některých antropologicky orientovaných historiků, jejichž odborný diskurs je přístupný jen úzkému kruhu zasvěcených. Většina faktických poznatků, které autor čtenáři předkládá, není ovšem nová, jeho práce není založena na samostatném výzkumu, ale na shrnutí literatury. Co ji činí přínosnou a zajímavou, je umění vytvořit ze známých dílčích fakt ústrojný celek a vysvětlit jejich společenskou funkci. Přebírání poznatků z druhé ruky ovšem s sebou přináší i jistá nebezpečí, že autor zůstane závislý na jejich interpretaci, tak jak byla podána v díle citovaných autorů, která nemusí být vždy nesporná. Navíc u kulturně historických jevů z oblasti života širokých lidových vrstev hrozí vždy nebezpečí, že dojde k ne zcela zdůvodněnému zobecňování dílčích poznatků. Problém, jak k těmto poznatkům přistupovat, „straší“ historiky již od lamprechtovského „methodenstereitu“ a nebyl vyřešen dodnes, i když poučení kulturní a sociální antropologií umožnilo učinit velký krok vpřed. U van Dülmena je toto nebezpečí znásobeno ještě jeho sklonem opírat se o poměrně úzkou fakticitní základnu, což zejména v zemi tak veliké a tak vnitřně různorodé, jako bylo Německo, vyvolává nedůvěru k obecné platnosti některých předkládaných poznatků. K tomu pak přistupuje autorův sklon formulovat své závěry často apodikticky, bez upozornění na různé možnosti a varianty, bez diskuse s rozličnými pohledy na věc.

Tyto problémy van Dülmenova díla je možno dokumentovat na řadě příkladů. Již samotné pověšení „celého domu“ na základní jednotku společnosti a potlačení významu rodiny, v němž autor navazuje zřetelně na teze Brunnerovy, je poněkud sporné. Když v žádné jiné rovině, pak v oblasti majetkového práva tvořila rodina jasně vymezený celek, k němuž nepříbuzní členové domu nepatřili. Nelze proto říci, že „ve vztahu k právní pospolitosti domu nebyl mezi dětmi a čeledí takřka žádný rozdíl, v žádném případě ne před koncem 18. století“ (s. 14). Byly tu samozřejmě i rozdíly další, např. poměr hospodáře k čeledi nebyl zdaleka vždy stejný jako poměr k vlastním dětem, jak to dokládá např. homiletická literatura (již autor ve své práci zcela pomíjí, ač je pro poznání dobových sociálních představ jedním ze základních pramenů) nebo

soudní spisy (vynucené sexuální styky mezi hospodáři a děvečkami aj.). Poměry uvnitř „celého domu“ po mém soudu nebyly zdaleka tak harmonické, jak se snaží doložit autor. Podobně věci poněkud zjednodušuje tvrzení, že lze jen stěží hovořit o konfliktech mezi manžely, že mezi nimi bylo jen málo důvodů k neshodám, když při úzkém každodenním soužití navzájem dobře znali své pracovní úkoly (s. 56). Zmíněná homiletická díla, ale také např. lidová dramata i soudní protokoly svědčí o něčem jiném. Dodejme ještě, že celá kapitola o sňatku, resp. manželství je koncipována především na základě vývoje v protestantské části Německa. Odlišnost katolického potridentského pojetí je tu sice rovněž zmíněna, avšak dostává se jí tak podružného místa, že nezasvěcený čtenář může nabýt mylného dojmu, jako by protestantské zvyklosti platily v Německu raného novověku obecně.

Příliš apodiktické je i tvrzení o neexistenci přesných předělů mezi jednotlivými životními cykly a o nevyhraněnosti v pojetí těchto cyklů. Je sice pravda, že v praxi pro toto tvrzení najdeme mnoho dokladů, ale najdeme i svědectví proti němu. Tak především autor zcela přechází problém právní zletilosti, důležitý např. z hlediska dědického práva (jemuž obecně věnuje nedostatečnou pozornost) a vůbec způsobilosti k právním úkonům. Stejně tak pomíjí nejrůznější úvahy filozofů, teologů a sociálních myslitelů o vymezení jednotlivých věkových stupňů, které můžeme sledovat od Isidora ze Sevilly až po našeho Komenského a které se odrážely i v početné ikonografii tohoto problému (jednu ukázkou publikuje i van Dülmen na s. 233, ale ponechává na čtenáři její interpretaci).

Tak celá řada dílčích tezí má jen podmíněnou platnost, i když jsou formulovány zcela apodikticky. Opírají se totiž o velmi úzkou pramennou základnu a nerespektují značnou rozmanitost situace v jednotlivých oblastech Německa. Patří k nim např. tvrzení, že v raném novověku i na venkově dostávala většina domů druhé podlaží, které bylo možno obývat, přestože nebylo vždy určeno k bydlení (s. 59), že hlavním jídlem prostého lidu byla kaše a že chléb se stal typickou součástí jeho jídelníčku až v 18. století (s. 73), že křest se odbýval obvykle tři dni po porodu (s. 89), že „již v 17. století mělo jen velmi málo tovaryšů možnost stát se mistrem a brzy se oženit“ (s. 129) apod. Pokud jde např. o české poměry, existovaly patrové domy na venkově jen v severní části země, chléb patřil vždy k základním potravinám a pekl se běžně i na venkově, křest se často odbýval již den po porodu (např. ve farnosti Slabce na Rakovnicku bylo v letech 1741-1745 pokřtěno z 210 narozených dětí 14% ještě týž den, 83% druhý den po narození a pouhá 3% teprve v den následující) a různé seznamy obyvatelstva, např. soupis podle víry z roku 1651 uvádějí jen velmi málo svobodných tovaryšů vyššího věku, takže tovaryši zřejmě až na

výjimky neměli problémy se založením samostatné existence. Naše poměry sice automaticky nemusely platit v Německu, nicméně při jeho vnitřní heterogenitě a při těsných kulturních vazbách Čech na sousední německé země tato fakta přinejmenším nabádají k ostražitosti. Není rovněž pravda, že teprve od 18. století zaznívaly hlasy proti velkým věkovým rozdílům mezi manžely (s. 197). U nás je kritizuje např. Komenský a vůbec celá moralizující literatura, satiry, stejně jako některá výtvarná díla. Nelze bezvýhradně souhlasit ani s tezí, že „sexuální aktivity byly od 16. do 18. století takovým způsobem tabuizovány, že zcela zmizely z písemných i ústních veřejných projevů” (s. 204-205). Přinejmenším lidové písně, shromážděné sice až počátkem 19. století, ale svým původem nesporně starší, dokládají něco jiného. Nelze ovšem čerpat ze sbírek stylizujících lidové projevy podle představ a ideálů preromantických sběratelů, ale z autentických záznamů, jaké pořídil u nás např. Jan Jeník z Bratřic, plně otevřené a často velmi drsné erotiky.

Na některých místech autor odporuje i sám sobě. Tvrdí např., že „obecně měl být podle možností sňatek uzavřen tehdy, aby první porod nepřípadl na letní měsíce” (s. 154). Přiložený graf o sezonním rozdělení sňatků v Oppenheimu v letech 1700-1797 ale ukazuje něco zcela jiného: Jedno ze dvou maxim sňatků tu připadá na listopad, jemuž odpovídají porody v srpnu. Podobně tvrzení, že bylo zvykem „mít v prvních letech manželství pokud možno co nejvíce dětí” (s. 22), lze jen obtížně skloubit s autorovým výkladem, že kojení prodlužovalo meziporodní intervaly a že neexistovala záměrná regulace plodnosti. Musím se přiznat, že příliš nerozumím tvrzení, že „produktivní věk zahrnoval období od osmnáctého do třicátého pátého roku života” (s. 216). Vždyť autor sám jinde uvádí, že přechod mezi produktivním a neproduktivním věkem (stářím) byl plynulý a nelze jej vymezit jedním rokem, a naše soupisy obyvatel běžně evidují hospodáře ve věku 40 a často i 50 let. Naprosto zcestné je pak autorovo tvrzení, že „domácí dělníci nedisponovali žádnými výrobními nástroji a pracovali ve sdružení více rodin” (s. 19). Vždyť literatura o domácí výrobě se naopak shoduje v tom, že její předností z hlediska podnikatele bylo vlastnictví výrobních prostředků (kolovratů, tkalcovských stavů) přímými výrobci, které podstatně snižovalo nároky na konstantní kapitál a umožňovalo podnikatelům bez problémů reagovat na výkyvy konjunktury, přesouvané zcela na bedra přímých výrobců. K projevům rozpaků nad některými autorovými tezemi bych pak připojil i vážné výhrady k překladu. Jeho autor se vůbec nepokoušel seznámit se s českou odbornou terminologií z oblasti dějin rodiny, takže např. některé termíny vůbec nepřekládá (Kern-Familien) a jiné překládá

špatně (ranní dar místo jitřní dar, velkorodina místo komplexní či složená rodina, církevní knihy místo matriky ap.).

Závěrem je možno shrnout: van Dülmenova kniha je nepochybně knihou myšlenkově bohatou a mimořádně inspirativní. Právě v tom je její největší přínos a právě proto je třeba uvítat její překlad. Škoda jen, že nebyly přeloženy i některé starší práce autorů, zejména francouzských, kterými se van Dülmen inspiroval, neboť pak u nezasvěcených čtenářů - znalost francouzštiny je bohužel zejména u mladší generace našich historiků téměř mizivá- vzniká poněkud přehnaná představa o jeho originalitě. Mimořádný přínos celkové van Dülmenovy koncepce je ovšem nepochybný. Pokud jde o jednotlivá dílčí tvrzení, ani těm není možno upřít originalitu a podnětnost, ovšem zároveň je třeba mít na paměti, že jejich nekritické přejímání může zavést na scestí, zejména pokud by měly být automaticky aplikovány na české poměry.

Eduard Maur

Encyklopedie Českých Budějovic.

České Budějovice, Nebe, spol. s r. o. 1998, 589 s.

Zatímco jiná česká města jako Ústí nad Labem nebo Litoměřice se v poslední době představila obsáhlými dějinnými syntézami, volili v Českých Budějovicích jinou cestu. Rozsáhlý kolektiv autorů připravil do tisku téměř šestisetstránkovou encyklopedii, která přináší základní informace o obyvatelstvu, dějinách, osobnostech, urbanistickém a architektonickém vývoji, kultuře, hospodářství a přírodě města. Čtenář najde v tomto díle téměř 1200 hesel, a to jak dílčích (osobnosti, ale i jednotlivé stavby apod.), tak i syntetické povahy (dějiny města, politické poměry, Češi a Němci, obyvatelstvo apod.) a asi 1 500 černobílých i barevných fotografií, grafů a tabulek. Dílo představuje zajímavý experiment, který u nás dosud nemá obdoby. Zpracování jednotlivých hesel je věcné, spolehlivé, a není zatíženo žádnými ideologickými klišé jako některé naše encyklopedie. Zvolený systém hesel a odkazů umožňuje získat potřebné informace rychle a v úplnosti, litovat však nebude ani patriot, který přečte encyklopedii od A až do Z, neboť jednotlivá hesla jsou psána přístupným způsobem a čtivě. Na závěr je připojena důkladná bibliografie, čítající kolem jednoho tisíce titulů, a také soupis použitých archivních pramenů, který dokládá, že autoři se nespokojili jen se stavem poznání zachyceným ve starší odborné literatuře, ale pokusili se alespoň zčásti zaplnit „bílá místa” samostatným pramenným studiem.

Historického demografa především upoutá problematika dějin *obyvatelstva*. Příslušné heslo, které zaujímá 10 stran velkého formátu, zpracoval Jan Grulich za pomoci Jana Honnera. Text se opírá o bohatý statistický materiál

shrnutý do 20 tabulek a šesti grafů. Až do poloviny 18. století se výklad soustřeďuje na sledování počtu domů ve městě a odhady počtu obyvatelstva, dále pak si všímá vzájemného početního poměru Čechů a Němců a jeho dobových proměn. Na základě soupisu podle víry z roku 1651 je podán i rozbor věkové struktury budějovického obyvatelstva (škoda, že autoři hesla neuvedli uložení tohoto soupisu, neboť v nedávno vydané edici soupisu pro Bechyňsko České Budějovice chybějí). Přirozená měna obyvatelstva nebyla dosud v Budějovicích do druhé poloviny 18. stol. studována, takže údaje, které o ní autoři publikují, mají jen dílčí charakter. Zaujmou např. mimořádné ztráty na obyvatelstvu za moru roku 1520-1521, na druhé straně však ve výkladu marně hledáme podrobnější informace o jiných demografických krizích, např. o hladomoru 1771-1772. Od konce 18. století a zejména v 19. a 20. století, kdy to vydané prameny dovolují, věnují autoři zvětšenou pozornost i vývoji přirozené měny (včetně takových otázek, jako je statistika příčin úmrtí nebo sňatečnosti podle rodinného stavu) a také urbanistickému vývoji města, vyvolanému přílivem nového obyvatelstva za industrializace. Publikované údaje ukazují, že České Budějovice se nijak podstatně nevymykaly z celkových trendů vývoje našich větších měst. Ze zvláštností zaujme např. stagnace ve druhé polovině 16. století, daná tím, že se v těsném sousedství města vytvořilo atraktivní centrum horního podnikání v Rudolfově, nebo složitý vývoj národnostních poměrů ve městě. Vcelku je možno říci, že s výjimkou vývoje přirozené měny v raném novověku, který bylo možno postihnout alespoň agregativním zpracováním církevních matrik, heslo Obyvatelstvo postihuje vše podstatné, je zpracováno velmi solidně a přes rozsáhlé využívání kvantitativních údajů zůstává čtivé a srozumitelné i širší, odborně nepoučené veřejnosti.

Z dalších hesel zaujmou historického demografa „*řemesla a živnosti*“, zpracované kolektivem čtyř autorů, zejména pak tabulky zachycující skladbu řemesel a živností podle poněkud modifikovaných „janáčkovských“ skupin v letech 1392, 1482, 1543, 1653, 1748, 1839, 1875, 1906, 1933 a 1948, a to jak na základě starší literatury, tak i samostatného archivního výzkumu. Přínos tabulek spočívá v tom, že v tak dlouhé časové perspektivě dosud nebyl u nás tento fenomén sledován. Komentář k nim však po mém soudu zdaleka nevyčerpal možnosti, který materiál nabízel, a místy vyvolává i otazníky. V textu se např. mluví o zrušení cechů, aniž by bylo uvedeno, kdy vlastně k tomuto zásadnímu právnímu aktu došlo. Litovat je také třeba, že se autorům nepodařilo vysledovat i klasifikaci řemesel a živností v současnosti.

Jinak lze říci, že výběr jednotlivých hesel byl proveden uvážlivě a že snad nic podstatného nebylo pomínuto. Toto konstatování se týká mimo jiné i jevů spojených s dějinami německého etnika, které po větší část dějin města mělo v jeho populaci většinu. Podíl Němců na dějinách města, v nedávné minulosti spíše přecházený mlčením, je podán objektivně, bez předsudků a v podstatě vyčerpávajícím způsobem.

Výklad jednotlivých problémů v samostatných heslech má přitom jednu přednost: Různé jevy, jako je např. počet obyvatelstva nebo skladba řemesel a živností, ale i vývoj městského hospodářství, malířství, městského kronikářství apod., jsou sledovány v dlouhodobé historické perspektivě, nikoliv jako součást výkladu o jednotlivých dějinných epochách, v němž se celostný pohled na jednotlivé jevy tříští. Důsledkem ovšem je i to, že vlastní heslo „*Dějiny města*” je poměrně stručné a zužuje se na výčet jednotlivých událostí z historie města, aniž by postihlo jeho vývoj jako celek. Jinak ovšem je nutno zdůraznit, že encyklopedie skutečně pokrývá nejrůznější stránky života města v minulosti i současnosti téměř vyčerpávajícím způsobem. Jistě, jako v každém naučném slovníku, i v případě *Encyklopedie Českých Budějovic* bude tomu či onomu čtenáři něco chybět. Pokud jde o mne, uvítal bych např., kdyby vedle středověkých patricijských rodů, které tu mají samostatné heslo, byla zmíněna i šlechta z okolí města, která se v něm ve středověku usazovala a získávala důležité pozice, jako byli např. Harracherové.

Ze zaniklých středověkých lokalit nacházejících se na území města, je na dvou místech vzpomínána někdejší tvrz Hůžná či Houžná (pokaždé s jiným datem koupě městem), avšak dějiny této tvrze tu podány nejsou, ač by si to zasloužila přinejmenším kvůli Husovu oddanému žákovi Přibíkovi z Hůžné, kterého rovněž v encyklopedii hledám marně. To jsou však jen drobnosti. Jediná vážnější výtká se týká obrazového doprovodu. Ten je sice velmi bohatý, pestrý a neotřelý, velmi dobře dokresluje to, co je řečeno v textu, avšak chybějí v něm důkladnější mapové náčrty, resp. plánky, zachycující jak historii, tak i současnost jednotlivých jevů. V encyklopedii se např. píše o starých komunikacích nebo o vodních tocích, přirozených i umělých, které padly za oběť regulaci nebo nedostatečné údržbě, ale ten, kdo nezná dokonale terén, si jen těžko umí představit jejich někdejší podobu. Přitom v roce 1996 vyšel jako třetí svazek Historického atlasu měst České republiky svazek věnovaný právě Českým Budějovicím, kde je řada starých map a plánů. Z pouhých dvou plánů současného města přiložených k encyklopedii však čtenář ani nezjistí, které lokality dnes patří k Českým Budějovicím a kudy probíhají hranice budějovického katastru. To snad je jediný zřetelnější nedostatek jinak velmi dobrého díla.

Eduard Maur

Soupis poddaných podle víry z roku 1651. Čáslavsko 1-2.

Zpracovaly a úvod napsaly Magda Zahradníková a Eva Štrejnová. Praha, Státní ústřední archiv 1999, 633 s.

V edici *Soupisu podle víry z roku 1651* vyšly nyní další dva svazky, věnované Čáslavskému kraji, a to v jeho hranicích z počátku 18. století. Vydaný dvojsvazek obsahuje soupisy ze 72 panství, statků dvorů a měst. Z královských měst jsou popsány Čáslav a Havlíčkův Brod, chybí bohužel Kutná Hora. Území kraje je pokryto soupisy poměrně dobře. Soupisy z Čáslavska vcelku nevykazují žádné podstatné rozdíly proti soupisům z jiných krajů. Kvalita soupisů kolísá stejně jako jinde, zaměstnání obyvatelstva nevykazuje žádná mimořádná specifika. Z uváděných údajů jsou nejzajímavější údaje o četných nekatolících, zvláště na některých panstvích, jako byly někdejší trčkovské statky, a o hromadném útěku poddaných z některých míst. S jinými kraji z české jazykové oblasti se náš kraj shoduje v tom, že je tu čeleď uváděna příjmením spíše jen výjimečně. Například v Loketsku jsou z tohoto hlediska seznamy mnohem zajímavější, neboť umožňují studovat i otázku možné příbuznosti mezi hospodáři a čeledí. V Čáslavsku takových seznamů není mnoho a na statku Hraběšín dokonce jsou uváděni pouhými křestními jmény i jednotliví hospodáři. Na základě osobních jmen však jde dobře studovat tehdejší jazykovou situaci na Českomoravské vrchovině, kde např. v okolí Pohledu seznam zachycuje souvislé německé osídlení, drobnou německou enklávu, vzniklou v souvislosti s železářskou výrobou, najdeme i v Posázaví v okolí Vlastějovic.

Soupis je vydán se stejnou pečlivostí jako předchozí svazky, uvítat lze nový typ mapové přílohy, kde jsou zakresleny jednotlivé statky (i když bohužel na mapě nadále zůstávají nerozlišeny statky, ze kterých se zachoval seznam a ze kterých nikoliv).

Edice *Soupisu poddaných podle víry* se pomalu chýlí k svému závěru. Až bude k dispozici vše, co se v archivu zachovalo, dostane se historikovi i historickému demografovi do rukou pramen nebývale obsažný, poskytující data nejen pro studium skladby obyvatelstva podle pohlaví a věku a jeho socioprofesionální struktury, ale i pro studium rodiny, vrchnostenského hospodářství (např. vybavení dvorů čeledí, existence železných a skelných hutí a jejich zaměstnanci), pro studium vrchnostenských sídel a jejich obyvatel, stejně jako pro poměry náboženské a národnostní. Svá data však nabízí i filologovi, např. pokud jde o rozmanitou terminologii pro označování různých

profesí v jednotlivých krajích, přejímání slov z češtiny do němčiny a naopak a řadu dalších otázek. Pracovníkům SÚA nelze za jejich úsilí než poděkovat.

Eduard Maur

Schriften des Institutes für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien der Universität Osnabrück (IMIS - Schriften)

V roce 1991 byl založen „*Institut für Migrationsforschung und interkulturelle Studien*“ (IMIS), který působí na universitě v německém Osnabrücku. Hlavním předmětem jeho zájmu se staly nejenom geografické migrace probíhající v minulosti či současnosti, ale i problematika integrace cizího obyvatelstva v nových regionech. Množství otázek, jež se v souvislosti s uvedenými tématy nabízí, je zkoumáno mezioborově, nejenom v demografickém, geografickém či společenském kontextu, ale i vzhledem k neustále se uplatňujícím kulturním, právním, politickým, pedagogickým či dokonce psychologickým vlivům. V publikační řadě, kterou zmíněné pracoviště vydává pod názvem „*Schriften des Instituts für Migrationsforschung und Interkulturelle Studien*“ (IMIS - Schriften), vycházejí nejenom monografie, ale i sborníky příspěvků na dané téma.

Mezinárodní diskuse k problematice současných, globálně probíhajících migračních krizí se stala námětem k vydání prvního sborníku prací - K.J. Bade (ed.), *Migration-Ethnizität-Konflikt. Systemfragen und Fallstudien*, Osnabrück 1996. Jednotlivé příspěvky německých, britských, švýcarských, amerických, kanadských, australských i singpurských autorů se zaměřily vzájemnou podmíněnost etnických konfliktů a následně probíhajících migrací z hlediska politických i sociálních vědních disciplín, dějin, práva i sociální psychologie.

V uvedené řadě následující monografie (A. Wennemann, *Arbeit im Norden. Die Italiener im Rheinland und Westfalen des späten 19. und frühen 20. Jahrhundert*, Osnabrück 1997) se zabývá problematikou přistěhovalectví do oblasti německého Vestfálska a Porýní v období před první světovou válkou. Věnuje se především polským a italským migrantům, kteří přicházeli do západního Německa, aby zde našli své uplatnění při pozemních pracích, ve stavebnictví, kamenolomech a dolech. Poválečné přistěhovalectví do spolkové země Dolní Sasko se stalo jednotícím tématem sborníku prací, který sestavil K. J. Bade (ed.), *Fremde im Land. Zuwanderung und Eingliederung im Raum Niedersachsen seit dem Zweiten Weltkrieg*, Osnabrück 1997. Autoři jednotlivých příspěvků dokládají, že místní rozvoj, který nastal po ukončení druhé

světové války, by nebyl možný bez pomoci přistěhovalců - německých vysídlenců, emigrantů z bývalé NDR a jiných socialistických zemí nebo osob přicházejících do země v roli zahraničních dělníků či žadatelů o azyl z válkami zmítaných oblastí. Padesátileté zkušenosti s přistěhovalectvím na úrovni celozemské, oblastní i komunální politiky zde byly zdokumentovány za pomoci konkrétních příkladů.

Perspektivami průběhu migrací na území Evropské unie i Německa se zabývají dva sborníky studií: E. Eichennhofer (ed.), *Social Security of Migrants in the European Union of Tomorrow*, Osnabrück 1997 a A. Weber (ed.), *Einwanderungsland Bundesrepublik Deutschland in der Europäischen Union. Gestaltungsauftrag und Regelungsmöglichkeiten*, Osnabrück 1997. Prezentované příspěvky jsou dokladem rozsáhlé diskuse historiků, demografů, ekonomů a politologů, kteří se zabývají možnostmi prohlubování evropské spolupráce v oblasti migrační politiky. Nejnovější svazky zmiňované ediční řady si často všímají migračních vln probíhajících v poválečné historii Německa: K.J. Bade - H. B. Meier - B. Parisius (edd.), *Zeitzeugen im Interview. Flüchtlinge und Vertriebene im Raum Osnabrück nach 1945*, Osnabrück 1997; K.J. Bade - J. Oltmer (edd.), *Aussiedler: deutsche Einwanderer aus Osteuropa*, Osnabrück 1998. Většina studií, která je v rámci monotematických sborníků během posledních let publikována, se zabývá jednotlivými aspekty současných či dokonce předpokládaných migračních vln: M. Bommers - J. Halfmann (edd.), *Migration in nationalen Wohlfahrtsstaaten. Teoretische und vergleichende Untersuchungen*, Osnabrück 1998; E. Eichenhofer (ed.), *Migration und Illegalität*, Osnabrück 1998; L. Herwartz-Ender, *Einwandererfamilien. Geschlechterverhältnisse und Akkulturation*, Osnabrück 1998; P. Marschalck - K. H. Wiedl (ed.), *Migration und Gesundheit/Krankheit*, Osnabrück 1999.

Josef Grulich

Franz X. Eder- Peter Feldbauer - Erich Landsteiner (Red.), Wiener Wege der Sozialgeschichte. Themen-Perspektiven-Vermittlungen. Michael Mitterauer zum 60. Geburtstag.

Kulturstudien – Bibliothek der Kultur-geschichte, Band 30. Wien-Köln-Weimar, Böhlau Verlag 1997, 474 s.

K 60. narozeninám prof. Michaela Mitterauera, významného odborníka v oboru sociálních dějin, soustředěného v posledních letech zejména k dějinám rodiny, vyšly hned dva sborníky prací jeho přátel, spolupracovníků a žáků.

O jednom z nich, který přinesl příspěvky předních světových odborníků z oboru dějin rodiny, jsme referovali v minulém ročníku *Historické demografie*. V tomto čísle zbývá zastavit se u sborníku, který M. Mitterauerovi k jeho životnímu jubileu připravili jeho vídeňští spolupracovníci.

Sborník není, jak tomu často bývá, pouhou kompilací náhodně vybraných příspěvků, ale svou koncepcí sleduje všechny oblasti historického výzkumu, do nichž jubilant zasáhl svým podnětným dílem. Jsou to zejména historická antropologie, vztah dějin a sociálních věd, výzkum centrality, dějinná tvorba identity, autobiografie a popularizace dějin. Jednotlivé stati přitom nejsou zaměřeny ani tak na hromadění nové faktografie, jako spíše na zamyšlení se nad závažnými metodickými problémy, jichž se jubilant v průběhu let ve svém rozsáhlém díle dotkl. S Mitterauerovou biografií a především s jeho vědeckým vývojem seznamuje čtenáře sborníku Ernst Bruckmüller, se zajímavou myšlenkou komentáře k trase tramvaje 43, která spojuje jubilantovo bydliště s univerzitním pracovištěm, přišel Peter Eigner. Gert Dressl se pokouší v neobyčejně instruktivním příspěvku vymezit, co je to historická antropologie a jaké jsou její možnosti při výkladu dějin, Alois Mosser navazuje na starší diskuse o poměru historie a sociálních věd úvahou o potřebě historicity v ekonomii. Herbert Knittler připomíná jubilantovy práce o problému centrality studií o měšťanských pozůstalostních inventářích jako prameni pro studium raně novověkých malých měst, Hannes Steckl pojednává na příkladu rakouských měst v době kolem roku 1900 o slavení jubilea města jako prostředku tvorby společenské identity regionálních skupin, James O. Brown a Markus Cerman ve společném příspěvku informují o výzkumu rodiny na území někdejší habsburské monarchie včetně výzkumu českého (bohužel však pomíjejí výzkum polský), Jen-Paul Lehnars probírá metodické problémy historicko-demografické statistiky, Karl Kaser formování domácnosti v jihovýchodní Evropě, a to především se zřetelem k formám dědického práva. Erich Landsteiner a Ernst Langthaler precizují pojem vinařského ekotypu, tak jak jej kdysi vymezil M. Mitterauer. Bohemistické problematiky se dotýká Dana Štefanová statí Dědická praxe, výměnek a fenomén „druhé nevolnictví“ v severočeských vesnicích panství Frýdlant. Příspěvek k existenci rodiny pod vrchnostenským působením (1650-1730). Norbert Ortmayr sleduje vliv různých společenských struktur na illegitimní plodnost na příkladu vzdálené Guatemaly, Franz X. Eder píše o vzniku sexuální tužby v rolnické kultuře 17.-19. století. Dva příspěvky, Romana Sandgrubera a Güntera Müllera, se zabývají problematikou selských autobiografií, k níž má blízko i Dieter Stifel v příspěvku o fungování rakouské justice bezprostředně po rozpadu Třetí říše. Zbývající příspěvky Brigit Bolognese-Leuchtenmüller, Aloise Eckera, Waltera

Sauera, Heinze Blaumeisera a Elisabeth Wappleshammer jsou věnovány různým problémům popularizace historie, zejména ve školské praxi. Sborník uzavírá netradiční příspěvek k dějinám rodiny, totiž autobiografie u nás dobře známých manželů Alice a Mikuláše Teichových.

Historického demografa nezaujme ani tak metodická úvaha J.-P. Lehnerse, která opakuje jen více méně známá fakta, jako spíše příspěvky dalších autorů, např. studie Knittlerova, která pojednává nejen o pramenné hodnotě pozůstalostních inventářů, ale v níž se autor také zajímavě zamýšlí nad problémem definice města, a to s kritickými výhradami vůči pouhému kvantitativnímu vymezení. Metodicky podnětná je i Ederova úvaha, ukazující na problematičnost přenášení současných představ o sexualitě do minulosti. Mnoho cenných myšlenek i nových faktů však nalezne zejména v příspěvcích k dějinám rodiny, které, jak již bylo řečeno, zasahují i do české problematiky. Sborník rozhodně stojí za pozornost českého čtenáře, a to nejen historického demografa.

Eduard Maur

Bronislav Chocholáč. Selské peníze. Sonda do finančního hospodaření poddaných na západní Moravě koncem 16. a v 17. století.

Edice Knižnice Matice moravské. Brno 1999, 188 s. + obr. příloha, německé resumé.

Ve čtvrtém svazku edice *Knižnice Matice moravské* se B. Chocholáč zaměřil na analýzu finančních poměrů venkovského obyvatelstva v regionu západní Moravy v časovém horizontu konce 16. a celého 17. století v kontextu existující hospodářské, sociální a právní situace. Na základě sledování cen nemovitostí studiem řady pramenů převážně hospodářské povahy blíže charakterizuje vytváření nové sociální stratifikace společnosti. Výběr sledovaných panství byl ovlivněn úrovní zachovalosti pramenné základny, a to hlavně pozemkových knih. Zkoumané lokality umožňují sledovat situaci na šlechtickém dominiu (Telč), dále na církevním panství (Žďár, dnes Žďár nad Sázavou) a pro předbělohorské období i na velkostatku v majetku královského města (Kuřim). Je třeba říci, že vybrané lokality se výrazněji neodlišují geografickými, klimatickými ani půdními podmínkami.

V první ze tří částí knihy autor rámcově shrnul metodické postupy a dosavadní výsledky studia hospodářského a sociálního postavení zemědělského obyvatelstva raného novověku v Evropě.

V úvodu druhé části, která se věnuje formální analýze pozemkových knih, se autor pokusil o přesné vymezení významu termínu *pozemková kniha* v našem prostředí a o zmapování dosud publikovaných prací, ve kterých se staly pozemkové knihy podstatným pramenem výzkumu. Dále autor charakterizuje úřední postup, který předcházel zápisům do pozemkových knih, a blíže seznamuje s nejvíce se vyskytujícími typy zápisů ve zmíněných knihách.

Ve třetí části knihy je podána charakteristika finanční situace poddaných s přihlédnutím k ekonomicko-sídelním poměrům na sledovaných panstvích. Na základě pohybu konkrétních cen gruntů v jednotlivých lokalitách přiblížil autor v hrubých rysech ekonomicko-sociální stratifikaci vesnic a městeček před a po třicetileté válce. Analýza zápisů v pozemkových knihách ukázala, že výše stanoveného vejrunku v průběhu 17. století ve všech lokalitách klesala a naopak průměrná doba splatnosti usedlosti (tj. doba, na kterou bylo rozděleno splácení gruntu, za předpokladu pravidelného placení vejrunku) se zvyšovala. Autor sledoval také průměrnou dobu držby usedlosti a došel k závěru, že v předbělohorském období docházelo ke směně usedlostí po kratší době než po třicetileté válce. Ve poslední kapitole třetí části je vymezen rozsah zatížení usedlostí berní, feudální rentou a vejrunkovými splátkami, a to pouze z lokalit Telčska a z Radešína. Zjištěné číselné hodnoty dokládají, že během 17. století došlo ke snížení vejrunkových splátek ve finančním hospodaření poddaných. Toto snížení autor vysvětluje válečnými škodami, rostoucím tlakem panovníka na výběr berní, ale i stoupajícími požadavky vrchností na roboty. Z výzkumů lze zobecnit, že v oblasti západní Moravy v průběhu 17. století došlo k poklesu počtu doplacených usedlostí. Zmíněná situace přispěla ke změně myšlení a přístupu k usedlosti ze strany poddaných v období po třicetileté válce v porovnání s předbělohorskou situací. V pobělohorském období je grunt chápán více jako životní jistota a jeho držitelé začínají z existenčních důvodů lpět na uchování jeho držby v rodině.

Knihy doplněna nejen seznamem použitých pramenů a literatury, ale také seznamem panských úředníků (hejtmanů nebo správců) na sledovaných panstvích a dále o čtyři mapky jednotlivých panství a o grafické zachycení plateb vejrunků v Hostěticích v letech 1580-1700.

Práce dokládá informační bohatost záznamů v pozemkových knihách a mapuje různé varianty zápisů vyskytující se v tomto písemném prameni tak, aby jak sám autor v závěru práce říká, bylo možné pro uvedený postup v budoucnosti vypracovat počítačový program ke zpracování dat z pozemkových knih. Zjištěné hodnoty u sledovaných jevů byly následně srovnány s daty z jiných území Čech a Moravy, a pokud to bylo možné prostřednictvím studia literatury a autorova archivního výzkumu také

s dolnorakouskými poměry. Je třeba zdůraznit, že rozsah poznatků k jednotlivým zkoumaným jevům byl velmi omezen úrovní dochování zpracovaných pramenů. I přes zmíněná omezení je práce velmi inspirativní pro badatele věnující se hospodářským a sociálním dějinám a také pro historické demografy. Autorovi se podařilo skloubit jednak zachycení individuálních osudů jednotlivých hospodářů, ale též svůj výzkum doplnit přehlednými souhrnnými tabulkami a grafy.

Petra Brabcová

Seznam autorů příspěvků

Antoinette Fauve-Chamoux, Vysoká škola sociálních věd (EHESS), Paříž

Josef Grulich, Pedagogická fakulta Jihočeské university, České Budějovice

Pavla Horská, Komise pro historickou a sociální demografii, Praha

Eduard Maur, Filosofická fakulta University Karlovy, Praha

Lucie Steinbachová, Preisswatterhouse Cooper, Praha

Blanka Štěrbová, Horažďovice

Hermann Zeitlhofer, Ústav pro hospodářské a sociální dějiny University Vídeň

Obsah

Úvodem

<i>Pavla Horská, Česká a francouzská historická demografie roku 1999: po třiceti letech kontaktů - jak dále?</i>	<i>5-12</i>
<i>Antoinette Fauve-Chamoux, K historii vdov</i>	<i>15-28</i>
<i>Josef Grulich, Hermann Zeitlhofer, Struktura jihočeských venkovských a městských domácností v 16. a 17. století (Příspěvek k dějinám sociální každodennosti poddaných v období raného novověku).....</i>	<i>31-84</i>
<i>Eduard Maur, Čeleď a tovaryši v Čechách v soupisu podle víry z roku 1651.....</i>	<i>85-136</i>
<i>Lucie Steinbachová, Ke kritice spolehlivosti zpovědních seznamů pražské arcidiecéze</i>	<i>137-150</i>
<i>Blanka Štěrbová, Vývoj sňatečnosti ve Střelských Hořticích v letech 1891-1999.....</i>	<i>151-182</i>
<i>Kronika.....</i>	<i>183-187</i>
<i>Zprávy.....</i>	<i>189-204</i>

Contens

Introduction

<i>Pavla Horská, Czech and French Historical Demography in 1999: Thirty Years of Contacts - where to go now?</i>	<i>5-12</i>
<i>Antoinette Fauve-Chamoux, To the History of Widows</i>	<i>15-28</i>
<i>Josef Grulich, Hermann Zeitlhofer, Structure of Southern- Bohemian Rural and Urban Households in the 16th and 17th Century (Contribution to the social history of subjects' everyday life in the early modern time)</i>	<i>31-84</i>
<i>Eduard Maur, Domestic Staff in Bohemia according to the List of inhabitants by demomination, 1651</i>	<i>85-136</i>
<i>Lucie Steinbachová, To the critique of confessional registers of Prague Archbishopric</i>	<i>137-150</i>
<i>Blanka Štěrbová, Development of nuptiality in Střelské Hoštice, 1891-1999</i>	<i>151-182</i>
<i>Chronicle</i>	<i>183-187</i>
<i>Reviews</i>	<i>189-204</i>

Název	Historická demografie 23
Vydavatel	Sociologický ústav AV ČR
Místo a rok vydání:	Praha 1999
Počet stran	208
Náklad	270 výtisků
Distrubuce	Sociologický ústav AV ČR